

तान्त्रिक परम्परा

आचार्य डा. स्थानेश्वर तिमल्सिना

VIMARSHA FOUNDATION

Prof. Madhav Prasad Lamichane Collection, Kathmandu, Nepal

तान्त्रिक परम्परा

लेखक

आचार्य डा. स्थानेश्वर तिमल्सिना

सम्पादक

डा. माधवप्रसाद लामिछाने

प्रकाशक

Vimarsha Foundation

प्रकाशक

प्रकाशक

ताम्रिक परम्परा

लेखक	: आचार्य डा. स्थानेश्वर तिमल्सिना
सम्पादक	: डा. माधवप्रसाद लामिछाने
प्रकाशक	: विमर्श फाउन्डेशन
संस्करण	: प्रथम, (५०० प्रति), २०८१
सर्वाधिकार	: प्रकाशकमा
ISBN	: 9789937169219
आवरण/लेआउट	: हरिविक्रम विशाखे
मूल्य	: रु. ३७०/-
मुद्रक	: एनी टाइम प्रेस, बुद्धनगर, काठमाडौं (९८५११४८००५)

प्रकाशकको स्वीकृतिविना यस पुस्तकको कुनै पनि अंश वा पूरै पुस्तक कुनै माध्यमबाट पुनरुत्पादन, प्रकाशन, फोटोकपी वा प्रसारण गर्न पाइने छैन ।

प्रकाशकीय

विश्वव्यापी चेतनाको विस्तारका लागि ऋषिपरम्पराबाट प्राप्त पौरस्त्य ज्ञानको प्रवर्द्धन, प्रचारप्रसार, अनुसन्धान एवम् प्रकाशन गर्ने, रचनात्मक संवादका लागि चिन्तनशील परम्पराको विकास गर्ने, धार्मिक एवम् दार्शनिक परम्पराको प्रयोगात्मक र वैज्ञानिक अनुभवजन्य निष्कर्षको कार्यान्वयनमा जोड दिने, विश्वव्यापी दर्शनहरूबीचको सहकार्यका लागि साभना मञ्चको सिर्जना गर्ने आदि बृहत्तर उद्देश्यका साथ सन् २०१९ मा स्थापित विमर्श फाउन्डेशनले उपर्युक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि नियमित रूपमा पौरस्त्य ज्ञानधारा प्रवाहित गर्दै आएको छ ।

यसै सन्दर्भमा यस फाउन्डेशनका संस्थापक आचार्य डा. स्थानेश्वर तिमल्सिनाद्वारा लिखित तथा डा. माधवप्रसाद लामिछानेद्वारा सम्पादित *तान्त्रिक परम्परा* शीर्षकको कृति प्रकाशनमा आएको छ । तन्त्रशास्त्रमा रुचि राख्ने जिज्ञासु पाठक तथा यससम्बन्धी अध्ययन/अनुसन्धान गर्ने सबैका लागि यो कृति सहयोगी हुनेछ भन्ने हामीले विश्वास लिएका छौं । यस्तो महत्त्वपूर्ण कृतिका लागि लेखक र सम्पादक दुबैलाई हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछौं ।

विमर्श फाउन्डेशन

सम्पादकको कलमबाट

करिब दुई वर्षअघि नै यस पुस्तकका लेखक जो मेरा आदरणीय गुरु हुनुहुन्छ र जसबाट मैले सदैव अध्ययन/अनुसन्धानमा लागि रहने सत्प्रेरणा पाएको छु, उहाँले मलाई नेपालीमा लेखिएका आफ्ना लेखहरूको सङ्कलन गरी पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गर्न पाए तन्त्रमा रुचि भएका नेपाली पाठकहरू लाभान्वित हुन्थे, त्यसका लागि तिमीले केही समय दिनुपर्ने भन्नुभएको थियो । गुरुले यति भनेपछि मैले 'हुन्छ गुरुजी ! म गरिहाल्छु नि !' त भन्ने तर समय निकाल्नु मेरा लागि पनि कठिनै थियो । केही लेख गुरुले अमेरिकाबाट पठाइदिनुभयो, केही मैले यतै सङ्कलन गरें । सङ्कलित लेखहरू टङ्कणका लागि पठाएँ । पहिलेदेखि अरू पनि प्रकाशनसम्बन्धी काम गर्दै आएकाले टङ्कण गर्ने भाइसँग मेरो चिनजान थियो त्यसैले टङ्कण गर्नुपर्ने सामग्री उनलाई जिम्मा दिएर म आफ्नो नियमित काममा लागें । प्रकाशनको मिति तय भएको थिएन त्यसैले हतार छैन भन्ने मलाई लाग्यो, टङ्कण गर्ने भाइलाई पनि त्यस्तै लागेछ क्यारे ! उनले केही काम गरेर थन्क्याएछन् । यसो गर्नु स्वाभाविकै थियो, यसमा उनको दोष छैन किनभने हतार हुने ग्राहकको काम पहिले गर्नु व्यावसायिक धर्म हो । केही महिनापछि गुरुले मलाई पुस्तकका बारेमा सम्भाएर भक्भक्क्याउनु भयो अनि मैले पनि ती भाइलाई भक्भक्क्याएँ । केही दिनमा दिइएको सामग्री टङ्कण भएर सिद्धियो । सामग्री अलिक थोरै हुन्छ जस्तो लागेर गुरुले नै संस्कृतमा रचना गर्नुभएको *श्रीतन्त्रहृद्गह्वर र संवर्तस्तव* पनि समावेश गर्ने निधो गरें । यी दुई रचना संस्कृतका भएकाले संस्कृत पढेकै कुनै विद्यार्थीलाई टङ्कण गर्न दिनु उपयुक्त ठानेर त्यसै गरें । टङ्कण भएर सबै सामग्री तयार भयो तर प्रकाशनको मिति अबै तय नभएकाले केही समय त्यो त्यसै थन्कियो । केही समयपछि गुरुले, 'अबचाहिँ पुस्तक तयार पार है ! गर्मीको छुट्टीमा म भारत आउँदैछु, त्यसै सिलसिलामा दुई दिनका लागि त्यहाँ आएर पुस्तक विमोचन गर्नुपर्ला' भन्नुभयो । त्यसपछि हतार हतारमा यो काम यस रूपमा तयार भयो ।

यस पुस्तकमा लेखकका तीनधारा संस्कृत छात्रावासबाट प्रकाशित अरुणोदय, वाल्मीकि विद्यापीठबाट प्रकाशित मर्यादा, वैद्यनाथक्षेत्र र पशुपतिक्षेत्र विकास कोषबाट प्रकाशित पत्रिका आदिमा प्रकाशित आठवटा लेखहरू र मर्यादामा नै प्रकाशित *श्रीतन्त्रहृद्गह्वर*का साथै विमर्श फाउन्डेशनबाट नै अङ्ग्रेजी अनुवादसहित प्रकाशित *संवर्तस्तव*को मूल संस्कृतपाठ पनि समावेश गरिएको छ । लेखरचनाहरूलाई तिनको शीर्षकको *वर्णानुक्रमानुसार मिलाइएको छ ।*

आत्मपूजा शीर्षकको लेखमा जीवको वास्तविक स्वरूप शिव नै हो त्यसैले शिवको जीवभाव डोरीमा सर्पको भान भएजस्तै मिथ्याकल्पित भएकाले आत्माको वास्तविक चैतन्य स्वभावको उद्घाटन गर्नु नै वस्तुतः आत्मपूजा हो भन्ने आशय व्यक्त गरिएको छ । मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि स अर्थात् मोक्ष भनेको आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान नै हो त्यसैले जीवको त्यही शिवात्मकताको अन्वेषणका लागि गरिने आत्मपूजाको बाह्यविधिको प्रकाशन यस लेखमा भएको छ । त्यस क्रममा मूलाधार आदि षट्चक्रमा डाकिनी आदि देवी र तिनको आवरणको भावना, खेचरीमुद्राको भावना, रश्मिपूजाको विधि र मानस उपचारद्वारा गरिने तर्पणको विधिको उल्लेख यस लेखमा छ । **क्रमविमर्श** शीर्षकको लेखमा योगदर्शन, व्याकरणदर्शन, काश्मीरमा विकसित क्रमसाहित्य आदिलाई आधार बनाई क्रम शब्दको व्याख्या गरिएको छ र क्रमको सम्बन्ध मूलतः कालक्रम र देशक्रमसँग भए तापनि यसको व्याप्ति वर्णक्रम, मुद्राक्रम आदिका साथै दश महाविद्याका साधनामा पालना गर्नुपर्ने आचार-महानीलक्रम, चीनाचारक्रम, गन्धर्वक्रम आदिमा पनि रहेको चर्चा गरिएको छ । ऐतिहासिक दृष्टिले प्राचीन क्रमभित्रको वैज्ञानिक तथ्यलाई बाहिर ल्याउन सके अत्यन्त विकसित र गणितीय तथ्यमा आधारित चिन्तन प्रकट हुन सक्ने र जसलाई आधार मानेर सापेक्षताको सिद्धान्तको समेत पुनर्मूल्याङ्कन गर्न सकिने निष्कर्ष यस लेखको रहेको छ । **तान्त्रिक परम्परा** : एक विहङ्गम दृष्टि शीर्षकको लेखमा शैव तथा शाक्त तन्त्रको आविर्भाव र विस्तारको क्रम सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्दै द्वैत तथा अद्वैत शैवपरम्परा, शाक्तपरम्पराका क्रम, त्रिपुरा र आमनायभेद एवम् नेपालको तान्त्रिक परम्पराको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ । **पूजारहस्य** शीर्षकको लेखमा भेददशामा आणव उपायद्वारा शिवसमावेशको उद्देश्यले बाह्य उपचारले गरिने अपरा पूजा, भेदाभेददशामा शाक्त उपायका माध्यमले विकल्पको शोधन गरी निर्विकल्प शिवपदमा समावेशको उद्देश्यले गरिने आन्तरिक पूजाअनुष्ठानरूप परापरा पूजा र परापूजा अर्थात् नित्य बोधरूप महाजागरणको दशामा हुने स्नान, आसन, प्राणायाम, पूजा, याग, आदिको वास्तविक स्वरूपको उद्घाटन भएको छ । **भैरवविमर्श** शीर्षकको लेखमा भैरवको स्वरूप, भैरवागम, अष्टभैरव, भैरवका सम्प्रदायहरू, नेपालमा भैरव परम्परा आदि विषयमाथि विशद रूपमा चर्चा गरिएको छ । भैरवको स्वरूपप्रकाशनका क्रममा आगमअनुसार भैरवको व्युत्पत्ति, अभिनवगुप्तका भैरवविषयक व्युत्पत्तिहरू, क्षेमराज र अन्य आचार्यहरूको व्युत्पत्तिमाथि प्रकाश पारिएको छ । केही महत्त्वपूर्ण भैरवहरूको परिचय दिने क्रममा आकाशभैरव, मार्तण्डभैरव, वटुकभैरव र आनन्दभैरवलाई विशेष स्थान दिइएको छ । भैरवसम्बन्धी अध्ययनका लागि यो लेख ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । भैरव समावेशको उपाय शीर्षकको लेखमा शिवसमावेशका लागि आणव उपाय,

शाक्त उपाय र शास्त्र उपायको चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा केही पनि चिन्तन नगरिकनै गुराले जगाएकै भरमा शिवसमावेश हुने सूक्ष्म उपायका रूपमा शास्त्र उपायलाई लिइएको छ भने मननत्राणधर्मी मन्त्रलाई चित्स्वरूप मानी त्यसैको अन्वेषण गरिने उपायका रूपमा शाक्त उपायलाई लिइएको छ । आणव उपाय भनेको स्थूल उपाय हो । यसमा बाह्य इन्द्रियले बाह्य सामग्रीद्वारा पूजाआराधना गरिन्छ र यसैका माध्यमबाट शिवसमावेशको लक्ष्य राखिन्छ । यसै विषयको चर्चा यस लेखमा भएको छ । **भैरवाद्वैतवाद** शीर्षकको लेखमा भैरवलाई परमतत्त्वका रूपमा गणना गरी ईश्वराद्वयवाद वा शिवाद्वयवाद र भैरवाद्वैतवाद एउटै भएको तथ्यको प्रकाशन भएको छ । **महात्रिपुरसुन्दरी : एक चर्चा** शीर्षकको लेखमा तत्त्वचर्चा उपशीर्षकअन्तर्गत सविद्विपिणी महात्रिपुरसुन्दरीको तात्त्विक स्वरूपको विवेचन गरिएको छ । त्यसैगरी विद्याचर्चा उपशीर्षकअन्तर्गत भगवती महात्रिपुरसुन्दरीको कलाध्वाको विस्तारस्वरूप पञ्चदशीविद्या, उक्त विद्याअन्तर्गत त्रिविधिकूट, श्रीविद्यापरम्पराका विद्यावतारक गुरुहरू, मन्त्रको षड्विध अर्थ आदि विषयको प्रतिपादन भएको छ । त्यसैगरी यन्त्रचर्चा उपशीर्षकअन्तर्गत भगवती महात्रिपुरसुन्दरीको देशाध्वाको विस्तारस्वरूप यन्त्र वा चक्रको वर्णन गरिएको छ । चैतन्यस्व रूप भगवतीको नवचक्रात्मक यन्त्रविग्रहको चर्चा यसै उपशीर्षकअन्तर्गत गरिएको छ । यसका साथै यसै उपशीर्षकमा भगवतीका त्रिखण्डामुद्रा, खेचरीमुद्रा, योनिमुद्रा आदि मुद्राको पनि चर्चा गरिएको छ । पूजाचर्चा उपशीर्षकअन्तर्गत परा, परापरा र अपराक्रमले गरिने भगवतीको पूजाक्रमको चर्चा गरिएको छ ।

श्रीतन्त्रहृद्गह्वर मूल शीर्षकको संस्कृतरचना श्रीतत्त्वगर्भ, श्रीचक्रगर्भ, श्री-अर्चागर्भ र श्रीमन्त्रविद्यागर्भ चार गर्भमा विभक्त छ र समग्र रचना श्रीविद्यापरम्पराकी अधिष्ठात्री भगवती महात्रिपुरसुन्दरीको तात्त्विक स्वरूप, यन्त्रविग्रहरूप चक्र, पूजाक्रम र मन्त्रको वर्णनमा समर्पित छ । प्रत्येक गर्भ पुनः तीन तीन प्रस्तरमा विभक्त छन् र हरेक प्रस्तरमा २५ श्लोक रहेका छन् । यसप्रकार जम्मा ३०० श्लोकमा यो रचना निबद्ध छ ।

भैरवको स्तुतिगानमा समर्पित **संवर्तस्तव** शीर्षकको संस्कृतरचना प्रातःसवन, माध्यन्दिनसवन, सायंसवन र निशीथसवन गरी चारवटा सवनमा विभक्त छ । ध्यानश्लोक र अन्य नौ श्लोकमा निबद्ध प्रातःसवनमा अष्टभैरवका रूपमा प्रसिद्ध असिताङ्गभैरव, रुरुभैरव, चण्डभैरव, क्रोधभैरव, उन्मत्तभैरव, कपालभैरव, भीषणभैरव र संहारभैरवको स्वरूपवैशिष्ट्यको प्रतिपादन भएको छ । ध्यानश्लोक र अन्य अठार श्लोकमा निबद्ध माध्यन्दिनसवनमा वटुकभैरव, आकाशभैरव, स्वच्छन्दभैरव, आनन्दभैरव, मन्थानभैरव,

कालभैरव, तुम्बुरुभैरव, नवात्मभैरव र कालसङ्कषणभैरवको स्वरूपवैशिष्ट्य प्रकाशित छ । ध्यानश्लोक र अन्य दश श्लोकमा निबद्ध सायंसवनमा कालाग्निरुद्रभैरव, अमृतेशभैरव, मार्तण्डभैरव, उच्छुष्मभैरव र संवर्तेश्वरभैरवको स्वरूपवैशिष्ट्यको प्रतिपादन भएको छ । ध्यानश्लोक, अन्य नौ श्लोक र उपसंहारश्लोकमा निबद्ध निशीथसवनमा भैरवको निराकार स्वरूप र उक्त स्वरूपका साथ आफ्नो एकत्वको प्रतिपादन भएको छ । निशीथसवन वा तुरीयसन्ध्या त्यो अवस्था हो जहाँ सृष्टि, स्थिति र संहाररूप भेदको लय हुन्छ त्यसैले यहाँ भेदको अवस्था नरहने भएकाले भैरवलाई कुनै साकार स्वरूपमा व्यक्त गरिएको छैन ।

लेखकका नेपालीमा लेखिएका यी लेखहरू वि.सं. २०४७ देखि वि.सं. २०५७ सम्मका रचना हुन् त्यसैले लेखनशैलीमा वैविध्य देखिएको छ । यी सबै रचनाहरू एकै समयमा नलेखिएकाले शैलीमा एकरूपता नदेखिनु स्वाभाविकै हो । लेखकका लेखहरूलाई सङ्कलन गरी पुस्तकाकार दिने क्रममा एउटा लेखमा आएको विषयवस्तु अर्को लेखमा दोहोरिएको छ भने त्यस्तो विषयलाई हटाइएको छ । लेखरचनाहरूलाई तिनको शीर्षकको वर्णानुक्रमअनुसार मिलाइएको छ ।

विभिन्न पत्रिकामा छापिएका र छापिन बाँकी आफ्ना लेखहरूलाई सङ्कलन गरी आवश्यक संशोधन र परिष्कारसहित पुस्तकाकारका रूपमा ल्याउन निर्देशन दिने मेरा आदरणीय गुरुप्रति उक्त निर्देशनका लागि हार्दिक कार्तज्ञ प्रकट गर्दछु ।

यस पुस्तकलाई यस रूपमा ल्याउन टङ्कण, लेआउट र आवरण साजसज्जा गरी सहयोग गर्ने हरिविक्रम विशंखे र तोकिएकै समयमा मुद्रण कार्य सम्पन्न गरी सहयोग गर्ने एनी टाइम प्रेस, बुद्धनगरका सञ्चालक मानव के.सी. र प्रेसका सम्बद्ध कर्मचारीलाई धन्यवाद दिन्छु ।

अन्त्यमा दृष्टिदोष एवम् प्रमादवश कुनै त्रुटि रहन गएका भए त्यसप्रति सबैसँग क्षमायाचना गर्दछु ।

डा. माधवप्रसाद लामिछाने

सहप्राध्यापक

पूर्वमीमांसा तथा तन्त्रविभाग

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय,

वाल्मीकि विद्यापीठ, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं ।

विषयसूची

१.	आत्मपूजा	११
२.	क्रमविमर्श	१८
३.	तान्त्रिक परम्परा : एक विहङ्गम दृष्टि	३२
४.	पूजारहस्य	४१
५.	भैरवविमर्श	४९
६.	भैरव समावेशको उपाय	१०१
७.	भैरवाद्वैतवाद	१०७
८.	महात्रिपुरसुन्दरी : एक चर्चा	११७
९.	श्रीतन्त्रहृद्गह्वरः	१४४
१०.	संवर्तस्तवः	१७६
११.	सन्दर्भग्रन्थसूची	१८४

आत्मपूजा

स्वात्मैव देवता प्रोक्ता ललिता विश्वविग्रहा अर्थात् आफ्नो आत्मा नै विश्वमय ३६ तत्त्व शरीर भएको ललिता त्रिपुरासुन्दरी देवता हो । उपासकहरूका निमित्त यस महावाक्यले विशेष महत्त्व राख्दछ । यसमा 'स्वात्मा'मा रहेको 'स्व' र 'आत्मा'ले जीवात्मा तथा परमात्माको निर्देश गरेको छ । जीवको वास्तविक स्वरूप आत्मा नै हो, शिव नै हो र शिवको जीवभाव काल्पनिक हो, रज्जुमा सर्पजस्तै मिथ्याकल्पित हो । 'देवता' शब्दले सतत स्पन्दायमान सवित्लाई निर्देश गर्दछ । विशुद्ध सवित्बाट आफ्नो स्वातन्त्र्यले नै अन्य उपादाननिरपेक्ष रही समग्र विकल्पात्मक कुलको सृजन हुन्छ । समग्र प्रपञ्चमयता तथा त्यसबाट मुक्तिसमेत देवता शब्दबाटै कल्पित हुन्छ । ललिता शब्दले पनि देवात्मकतालाई नै जोड दिएको छ । यसले 'विश्वात्मकता पराम्बाको क्रीडा मात्र हो' भन्ने कुरामा विशेष जोड दिएको छ । शिवदेखि पृथिवीपर्यन्तका ३६ तत्त्वलाई यहाँ 'विश्व' शब्दले लिएको छ । विश्व नै पराम्बाको विग्रह अर्थात् शरीर हो ।

चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद् बहिः ।

योगीव निरूपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ भन्ने उक्तिअनुसार जसरी योगीजनले विना कुनै उपादान जड, जीवप्रपञ्चलाई स्वसङ्कल्पमात्रले देखाइदिन्छन्, त्यस्तै चिदात्मा पनि आफूभित्र विकल्पभावले अवस्थित समग्र मेयजात प्रकाशित गर्दछन् । यहाँ 'मेय' भन्नाले 'सकल' पशुले लिने प्रपञ्चमात्र नभई चिद्रूप शिवका निमित्त मन्त्रमहेश्वरसमेत 'मेय' भित्र पर्दछन् । परप्रमाता नै वस्तुतः प्रमाता हुन् किनभने उनी कसैको प्रमेय बन्न सक्दैनन् अपितु सबैका प्रमाता हुन् । चैतन्यस्वभाव शिव नै वस्तुतः आत्मा र जीवभाव, जडभाव आदि सबै रूपमा चैतन्यमा सङ्कोच आउनाले देखिएका हुन् । आत्माको यही वास्तविक स्वरूप उद्घाटित गर्नु नै वस्तुतः आत्मपूजा हो ।

प्रथमतः अत्यन्त-अन्धकारविह्वल अवस्थामा जसमा जीवमा अत्यन्त क्षणिक र आपातरमणीय वस्तुमा मात्र प्रवृत्ति हुन्छ, यसमा शिवात्मक उन्मेषको कुनै लक्षण देखिँदैन । त्यही जीव मलको तारतम्यले अन्धकार केही न्यून हुनासाथ शिवात्मकताको अन्वेषणमा लाग्दछ तर जीवको यो दोस्रो अवस्थामा पनि बाह्य विकल्पकै आग्रह विशेषरूपले बसेको हुन्छ र यस अवस्थामा आफू र ईश्वरलाई अत्यन्त भिन्न मानी त्यस ईश्वरलाई 'मेय' बनाई अनुभव गर्ने या लौकिक फल प्राप्त गर्ने अभिलाषाले साधक लागेको हुन्छ । यसमा जीव र ईश भेद दुबै कल्पित रहेछन्, वस्तुतः म आफैं ईश्वर रहेछु भन्ने प्रत्यभिज्ञानको उदय भएपछि भेदभावको लेश पनि रहँदैन र यही नै वास्तविक स्थिति हो । जीवको यही शिवात्मकताको अन्वेषणका लागि 'आत्मपूजा' गरिन्छ ।

देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमचयेत् अर्थात् आफैं देवता भएर देवताको पूजा गर्नु, देवता नभई देवताको पूजा नगर्नु भन्ने विधि तथा निषेधमिश्रित वाक्यको तात्पर्य पनि आफूमा रहेको चिदात्मकताको उद्घाटन नै हो । अपरा पूजाको आरम्भ पनि आत्मपूजास्वरूप निजचैतन्यको विमर्शनपछि नै सम्भव हुन्छ । आफूमा देवात्मकताको आवेश नहोउन्जेल मन्त्र, अक्षर आदि न्यासमात्रको विधान छ तर पूजा गर्ने अधिकार भने छैन । जब एक क्षणका लागि भए पनि देवात्मकता उद्घाटित हुन्छ तब आफ्नो चिन्मात्र मूर्तिको ज्ञान हुन्छ । यस चिन्मयताको बहिः परामर्शन गर्न बाह्य विकल्परूप अनादि कालदेखि सञ्चित मेय आग्रहको लोप हुन्छ । यस अभ्यासमा आफ्नो चैतन्यबाट बाहिर देवताविग्रहका साथसाथै पूजाका उपकरण, यज्ञका साधन आदि समेत उत्थापित गरिन्छ र अपरा पूजाका निमित्त सञ्चित कुसुमादिमा पनि आफू विकल्पले उत्थापित भएको भावना गरिन्छ । यस प्रकारको भावना दृढ बन्दै जाँदा अन्य मेय पदार्थ र स्वविकल्पमा रहेको अभिन्नताको आमर्शन हुन्छ । यही परामर्श नै पूजाको क्रम हो ।

आत्मपूजामा ३६ तत्त्व नै योगपीठ मानिन्छन् । शिव, शक्ति, सदाशिव, ईश्वर, शुद्धविद्या, माया, अविद्या, कला, राग, काल, नियति, पुरुष, प्रकृति, बुद्धि, अहङ्कार, मन, श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, घ्राण, वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध, आकाश, वायु, तेज, जल तथा पृथिवी नै शैवागमसम्मत ३६ तत्त्व हुन् । आत्मपूजा आरम्भ गर्दा शिरलाई पीठ मानेर शिवादिपृथिव्यात्मने

श्रीयोगपीठाय नमः यस मूलमन्त्रले पूजा गरिन्छ । ३६ तत्त्वात्मक योगपीठको पूजा गरेपछि मूलाधार आदि चक्रमा डाकिन्यादि देवता तथा तिनको आवरणको भावना गरिन्छ । यसलाई 'षट्चक्र विमर्शन'का रूपमा लिइएको छ । यी चक्रहरूको भावनापछि मूलाधार तथा स्वाधिष्ठानचक्रका रश्मिहरूलाई एकत्र गरी **ऐं स्वयम्भूलिङ्गाय नमः** मन्त्रले स्वयम्भूलिङ्गको पूजा गरिन्छ । त्यस पिण्डीकृत रश्मिलिङ्गलाई हृदयमा लगेर विश्राम दिई मणिपुर तथा अनाहतचक्रमा प्रसृत रश्मिहरूलाई एकत्र गरिन्छ र ती सबैको हृदयमा पिण्डन गरी बाणलिङ्गको भावना गरी **ई बाणलिङ्गाय नमः** मन्त्रले पूजा गरिन्छ । त्यस रश्मिपिण्डलाई ललाटदेशमा लगेर विशुद्धचक्र तथा आज्ञाचक्रमा फैलिएका रश्मिलाई एकत्र गरी सबै रश्मिको एउटा लिङ्गभावना गरिन्छ जसलाई इतरलिङ्ग भनिन्छ । यस लिङ्गको **ॐ इतरलिङ्गाय नमः** मन्त्रले पूजा गरिन्छ । त्यसपछि सहस्रदलको कर्णिकामा अवस्थित चिन्मात्रस्वरूप परलिङ्गको भावना गरी समग्र रश्मिलाई पिण्डन गरी विश्वात्मक प्रपञ्चको तेजोरूपताको आमर्शन गर्दै **ऐं ई ॐ परलिङ्गाय नमः** मन्त्रले पूजा गरिन्छ । यस प्रकार १०८ रश्मिको पिण्डस्वरूप वह्निरश्मि, ११६ रश्मिको पिण्डस्वरूप सूर्यरश्मि तथा १३६ रश्मिको पिण्डस्वरूप चन्द्ररश्मिको एकत्र समाहार गरिन्छ जसमा ३६० रश्मि हुन्छन् । यही षट्चक्रविमर्शनमा षडन्वयशाम्भवविद्याको पनि भावना गरिन्छ जसमा १८० शाम्भवरश्मि तथा १८० शाम्भवीरश्मिको एकत्र परामर्शन गरिन्छ । यी सम्पूर्ण रश्मिहरूको भावना तथा पिण्डनपछि चिन्मात्रतामर्शन गरिन्छ । यसमा सबै रश्मिको पिण्ड जलमा हिमकणजस्तै विलापन हुन्छ । निष्कल रश्मिमा समग्र रश्मिलाई जलमा हिमजस्तै विलापन गरेपछि निष्कलताको परामर्शन गरिन्छ ।

त्यसपछि खेचरीमुद्राको भावना गरिन्छ । **स्वरद्वयपुटान्तःस्थमनच्छकद्वयसंश्रयम् । तेजो दण्डमयं ध्यायेत् कुलाकुलनियोजनात् ॥** अर्थात् कुल तथा अकुलरूप शक्ति तथा शिवको अर्थात् 'अ' र 'ह' रूपको एकत्र नियोजन गरी इडा तथा पिङ्गलारूप वाम तथा दक्ष स्वरपुटको भित्र रहेको सुषुम्णा नाडीको संश्रयमा दण्डाकार तेजको भावना गरिन्छ । श्रीसिद्धनाथपादले अनच्छको रहस्य उद्घाटित गर्दै भन्नुभएको छ— **अनच्छं यत् परंज्योतिः सर्वप्राणिहृदिस्थितम् ।**

इच्छा कुण्डलिनी तस्य तेजो नादसमुद्भवः । यसअनुसार नादरूप परमतत्त्व

जसलाई 'अहम्'को रूपमा हेर्दा ममा परामर्श गरिन्छ, त्यही परम ज्योति नै 'अनच्क'बाट द्योतित छ । 'अ' रूप प्रथम वर्ण नै परम नादरूप अनुत्तर हो र त्यसको आमर्शनरूप इच्छा नै कुण्डलिनी हो । परमतत्त्वलाई द्योतित गर्न बिन्दुमात्रले अकारको तथा प्रकाश विमर्श र सामरस्यरूप तीन अवस्थालाई समुच्चय गर्ने कुण्डलिनीलाई तीन बिन्दुले या सर्पाकार 'इ'कारको सङ्केतले बुझाइन्छ त्यसैले इकार नै कुण्डलिनीको वागूप हो । यस भावनालाई श्रीतन्त्रसद्भावमा यसरी बताइएको छ-

बद्ध्वा पद्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत् ।

दण्डाकारं तु तत्तावन्नयेद् यावत् कखत्रयम् ॥

निगृह्य तत्र तत्तूर्णं प्रेरयेत् खत्रयेण तु ।

एतां बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते ॥

अर्थात् पद्मासनमा बसेर योगीले नाभिचक्रमा अक्षेश्वर विन्यास गर्नु । यसमा अदेखि क्षसम्मका समग्र वर्णलाई साँढे तीन फन्कोमा घुमेको भावना गरिन्छ र त्यस कुण्डलाकार अक्षग्रामलाई दण्डाकार बनाई उठाएर कखत्रयसम्म लगिन्छ 'क' शब्दले शिरोरूप योगपीठलाई बुझाउँछ, जसमा 'ख' अर्थात् शून्यरूप तीन स्थान शक्ति, व्यापिनी तथा समनारूप तीन आकाश छन् । यस तेजोमय दण्डलाई खत्रयमा निगृहीत गरी खत्रयले प्रेरित गर्नु । यस मुद्राको बन्धनले 'ख'रूप बोधगगनमा योगीको प्रवेश हुन्छ । व्योमवामेश्वरी देवी नै मेयरूपमा विचरण गर्ने हुनाले समग्र प्राणीको हृदयधाममा स्पन्दित प्राणशक्तिको विशुद्ध स्वरूप नै वास्तविक 'खेचरी' हो ।

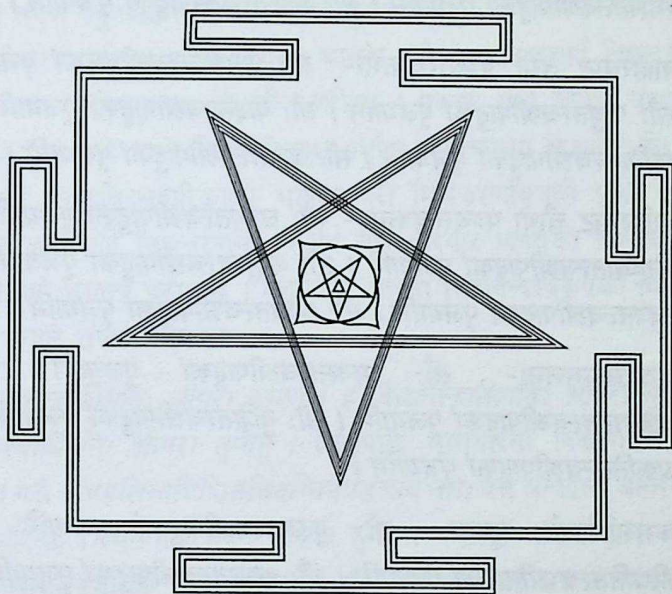
यसप्रकार तेजोरूपताको र शून्यात्मकताको तर्पण गरी उक्त ३६ तत्त्वात्मक शिरःपीठमा 'सौः' मन्त्रको भावना गरी पराकलाको भावना गरिन्छ । निष्कलरूप तुरीय पराभगवतीलाई पुनः विग्रहात्मिकाको भावना यसप्रकार गरिन्छ-

अकलङ्कशशाङ्काभ्यां त्र्यक्षा चन्द्रकलावती ।

मुद्रापुस्तलसद्बाहाः पातु वः परमा कला ॥

अर्थात् कलङ्करहित चन्द्रमाको समान कान्ति भएकी, सौम, सूर्य तथा वह्निरूप तीन नेत्र भएकी, चन्द्रमाको कलाले विभूषित, मुद्रा तथा पुस्तक धारण गरेकी 'परा' भगवतीले हाम्रो रक्षा गरून् ।

यी पराम्बालाई मानसिक उपचारले पूजा गरी शिरको बिन्दुस्थानको वरपर त्रिकोण-पञ्चार-वृत्त-चतुर्दल-पञ्चारचतुष्टय तथा चतुरस्रात्मक मण्डलको भावना गरिन्छ, जो यसप्रकार छ-

यस मण्डलमा पूजाका निमित्त पराभट्टारिकासँग अनुज्ञा लिइन्छ । भगवतीबाट अनुज्ञा मिलेपछि यसप्रकार रश्मिपूजा गरिन्छ-

१. चतुरस्रका आठ दिशामा- अं असिताङ्गभैरवाय नमः । आं ब्राह्म्यै नमः । इं रुरुभैरवाय नमः । ईं माहेश्वर्यै नमः । उं चण्डभैरवाय नमः । ऊं कौमार्यै नमः । ऋं क्रोधभैरवाय नमः । ॠं वैष्णव्यै नमः । लृं उन्मत्तभैरवाय नमः । लृ वाराह्यै नमः । एं कपालिभैरवाय नमः । ऐं इन्द्राण्यै नमः । औं भीषणभैरवाय नमः । औं चामुण्डायै नमः । अं संहारभैरवाय नमः । अं महालक्ष्म्यै नमः ।

२. सबैभन्दा बाहिरी पञ्चारचक्रमा— सौः पृथिवीतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः जलतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः तेजस्तत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः वायुतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः आकाशतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः रसतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः रूपतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
३. बाहिरबाट दोस्रो पञ्चारचक्रमा— सौः गन्धतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः रसतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः रूपतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः स्पर्शतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः शब्दतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
४. बाहिरबाट तेस्रो पञ्चारचक्रमा— सौः उपस्थतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः पायुतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः पादतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः पाणितत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः वाक्तत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
५. बाहिरबाट चौथो पञ्चारचक्रमा— सौः घ्राणतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः जिह्वातत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः चक्षुस्तत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः त्वक्तत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः श्रोत्रतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
६. चतुर्दलकमलमा— सौः मनस्तत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः अहङ्कारतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः बुद्धितत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः प्रकृतितत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
७. कमलभित्रको वृत्तमा— सौः पुरुषतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः नियतितत्त्व श्रीपादुकां पूजयामि । सौः कालतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः रागतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः कलातत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः अविद्यातत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः मायातत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
८. वृत्तभित्रको पञ्चारमा— सौः शुद्धविद्यातत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः ईश्वरतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः सदाशिवतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः शक्तितत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि । सौः शिवतत्त्वश्रीपादुकां पूजयामि ।
९. त्यसभित्रको त्रिकोणमा— ऐं सत्त्वगुणाय नमः । क्लीं रजोगुणाय नमः । सौः तमोगुणाय नमः ।

१०. त्रिकोणका चेन्नाहस्त्रमा-Don't in उच्छ्वासक्तिश्रीपादुकां पूजयामि । क्लीं
ज्ञानशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि । सौः क्रियाशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि ।

११. बिन्दुमा- ऐं क्लीं सौः परशक्त्यम्बाश्रीपादुकां पूजयामि ।

यसप्रकार रश्मिपूजा गरी मानसिक उपचारहरूले सन्तर्पण गर्नुपर्दछ । रागद्वेषपशून
हत्वा तपयेच्च रसामृतैः यस विधिवाक्यअनुसार राग, द्वेष तथा मोहरूप खचर,
भूचर तथा जलचर पशुको बलि दिई त्यसलाई अनुजीवन गर्ने संस्कार या वासनारूप
रक्तको तर्पण गर्नुपर्दछ । द्वादशान्तमा बिन्दुतर्पणपछि यी विकल्पको समेत ग्रासद्वारा
निष्कलीकरण गरिन्छ र बिन्दुत्रयको भावना गरी शुक्लबिन्दुलाई त्रिशूलले संयुक्त
गरी विसर्गरूप बिन्दुद्वयमा विश्रान्ति गरिन्छ । प्रकाश तथा विमर्श चरणरूप दुई
बिन्दुको पूजा गरी तत्त्वे विश्रामयेन्मुहुः अर्थात् परमतत्त्वमा विश्रान्ति लिनुपर्दछ ।
आफूलाई परासविद्भट्टारिकाको भावना गरी मिश्रचरणविद्याले पूजा गरी समग्र
चराचर जगत्लाई मिश्रचरणमा विलीन गरी वारंवार जगत्को निष्कलस्वरूपमा
विश्रान्तिको भावना गर्नुपर्दछ । यसप्रकार आफ्नो चिदानन्दस्वरूपको विमर्शन गरी
निम्न मन्त्रले तर्पण गर्नुपर्दछ-

ऐं आत्मतत्त्वाधिपतिः श्रीपरा तृप्यतु । ईं विद्यातत्त्वाधिपतिः श्रीपरा तृप्यतु । अः
शिवतत्त्वाधिपतिः श्रीपरा तृप्यतु । त्यसपछि मूलाधारमा त्रिकोणरूप कुण्डको
भावना गरी कुण्डलिन्याधिष्ठितचिदग्निमण्डलाय नमः यस मन्त्रद्वारा अग्निमण्डलको
पूजा गरिन्छ । त्यसपछि हवन आरम्भ हुन्छ । यसलाई अन्तर्यागद्वारा बुझाइन्छ
जो आत्मपूजनजस्तिकै गहन रहस्यमय छ । अदीक्षितलाई यस शास्त्रमा अधिकार
नहुनाले यी सबै अभ्यास दीक्षापछि मात्रै गर्नुपर्दछ ।

क्रमविमर्श

क्राम्यति क्रमते वा सर्वं विग्रहमा कर्त्रर्थक अच् प्रत्ययान्त र क्राम्यन्ति वस्तूनि जडाजडसाधारणानि यस्मिन् विग्रहमा बहुल ग्रहणानुवृत्तिले पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण सूत्रले 'घ' प्रत्यय गरी कालार्थक क्रम शब्द बनेको छ । 'क्रम' शाक्त दर्शनको यस्तो मूल हाँगो हो जसमा तान्त्रिक दर्शनको सम्पूर्ण रहस्यहरू लुकेका छन् ।

क्रमलाई नै आधार मानेर बनेको विपुल साहित्यभण्डारमा दृष्टि दिने हो भने योग-विज्ञान-भक्ति आदिले भरिएको एउटा वाङ्मय हाम्रो अगाडि देखा पर्छ । के.सी. पाण्डेले क्रमसाहित्यलाई ऐतिहासिक दृष्टिले निम्नबमोजिम विभाजन गरेका छन् -

१. मूल आगम

२. प्राचीन आचार्यका स्तोत्र

३. अज्ञातकर्तृक

४. अभिनवगुप्त र पछिका काश्मीर तथा चोलवासीका कृतिहरू ।

यसमध्ये प्रथममा क्रमसद्भाव, क्रमसिद्धि, ब्रह्मयामल र तन्त्रराजभट्टारक; द्वितीयमा शिवानन्द, एरक, ह्रस्वनाथ र सोमराजका फुटकर स्तोत्रहरू; तृतीयमा क्रमसूत्र, क्रमोदय, पञ्चशक्तिक, सार्द्धशक्तिक, क्रमस्तोत्र, महानयप्रकाश र महानयपद्धति तथा चतुर्थमा अभिनवगुप्तको क्रमस्तोत्रमा 'क्रमकेलि' व्याख्या, क्रमस्तोत्र, देहस्थदेवताचक्रस्तोत्र, क्षेमराजको क्रमसूत्रमा व्याख्या, महेश्वरानन्दको क्रमवासना, ऋजुविमर्शिनी, महार्थमञ्जरी, महार्थोदय, जयरथको तन्त्रालोकमाथिको विवेक नामक टीकालाई समेत परिगणित गरेका छन् । मूलतः शाक्तोपायमा आधारित चिन्तन हुनाले शाक्त सम्प्रदायसँग तादात्म्य रहे तापनि शैव दर्शनमा यसको निकै प्रभाव छ । सौत्रान्तिक मतको क्रम र कालविषयक चिन्तन तथा न्यायमतको

क्षणको परिभाषा पनि तुलनात्मक लागि विधेयस्थानिय देखिन्छ । महानयप्रकाशमा एकै शक्तिमा सृष्टि आदि भेद आउनु नै क्रम हो भनी व्याख्या गरिएको छ । त्यहाँ भनिएको छ—

भेदैश्चतुभिरिकस्यां शक्तौ यत् क्रमणं क्रमात् ।

सृष्टिस्थितिलयानाख्यैः स क्रमः परिकीर्तितः ॥^१

यस 'क्रम'लाई आचार्य पुण्यानन्दले यसरी प्रकट गरेका छन्—

क्रमणं पदविक्षेपः क्रमोदयस्तेन कथ्यते द्वेधा ।^२ अर्थात् 'क्रमण' भनेको 'पदविक्षेप' र 'क्रमोदय' गरी दुई प्रकारको हुन्छ । 'पदविक्षेप' भनेको 'सवित्'का अनन्तकोटि किरण हुन्, जसको अनन्तकोटि शक्ति उद्भव गर्ने क्षमता हुन्छ । यसले उन्मेषलाई सङ्केत गर्दछ भने 'क्रमोदय' भन्नाले फैलिएको किरण मूलविन्दु चैतन्यमा पुग्न पथप्रदर्शन गर्ने 'दिव्य', 'सिद्ध' र 'मानव' गुरुसमुदायको बोध हुन्छ । त्यसकारण 'गुरु' पनि पदार्थकै सङ्घभिन्नको बोधमय तत्त्व हो । 'पदविक्षेप' प्रपञ्चको निमित्त हुन्छ भने 'क्रमोदय' निवृत्तिका लागि हुन्छ । वैयाकरण मतमा सवित्तत्त्व भनेको क्रमसंहारमय पश्यन्ती अवस्थाको विमर्शन गर्ने हुन्छ । यसलाई शिवदृष्टिमा—

सर्वतः क्रमसंहारमात्रमाकारवर्जितम् ।

ब्रह्मतत्त्वं पराकाष्ठा परमार्थस्तदेव सः ॥^३ भनी लक्षित गरिएको छ । अनुत्तर अर्थात् 'अ' भनेको विन्दुस्वरूप वा अणु हो जसभित्र तीन प्रकारका अवस्था सञ्चित हुन्छन्—

स्वातन्त्र्यशक्तिः क्रमसंसिद्धा क्रमात्मता चेति विभोर्विभूतिः ।

तदेव देवीत्रयमन्तरास्ताम् अनुत्तरं मे प्रथयत् स्वरूपम् ॥^४ अर्थात् स्वातन्त्र्यशक्ति, क्रमसिद्धा र क्रमात्मता भनेका अनुत्तर (जसभन्दा पहिला केही छैन) भित्र रहेका

१ महानयप्रकाश, ३।६

२ कामकलाविलास, ३५

३ शिवदृष्टि, २।५

४ तन्त्रालोक, १।५

शक्ति हुन् । यसभन्दा सूक्ष्म केही नभए तापनि बोधमा विकल्प स्थापित गरी द्वैतापत्ति नगर्ने सवित्तत्वको वर्णन यसरी गरिन्छ—

एकैवेति न कोऽप्यस्याः क्रमस्य नियमः क्वचित् ।

क्रमाभावान्न युगपत् तदभावात् क्रमोऽपि न ॥^५

अर्थात् परमार्थमा 'क्रम' छैन भन्नुको मतलब 'अक्रम छ' भन्नु पनि होइन र अक्रम नहुनुको अर्थ पनि क्रम भन्नु होइन किनभने यो क्रम र अक्रमरूपी कल्पनाचक्रबाट टाढा अवस्थातीत छ ।

परम्परामा रूढ भएको 'क्रम' शब्दले दीक्षाविशेष, मुद्रा आदिलाई बुझाए तापनि यसको मूल विचारलाई व्याख्या गर्न 'योगदर्शन'को माध्यम सरल होला । **क्षणतत्क्रमयोः संयमाद् विवेकजं ज्ञानम्** भन्ने सूत्रको व्याख्यामा वाचस्पति मिश्रले अविभाज्य कालांशलाई क्षण मानेका छन् भने भोजले जसको कला अंशादि कल्पना गर्न सकिन्न त्यही क्षण हो भनी शब्दान्तरमा माथिकै व्याख्यालाई समर्थन गरेका छन् । क्रमको व्याख्यामा **तथाविधानां कालक्षणानां यः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामः** भनी कालको पूर्व र पर क्षणका रूपमा परिणाम हुनुलाई क्रम भनेका छन् । अझ सूक्ष्म विवेचना गरेमा **यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात्, उत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः^६** अर्थात् परमाणु एक देशबाट अर्को ठाउँ पुग्न लाग्ने काल क्षण हो र क्षणप्रवाह नरोकिनु क्रम हो भनेर क्षणले क्रममा आश्रय लिने हुन्छ र क्रमले क्षणको निरन्तरता कायम राखिदिन्छ भन्ने बुझिन्छ । क्षण वस्तुसापेक्ष हुन्छ र क्रममा टिक्दछ र क्रम क्षणान्तरमा आउने भित्री तत्त्व हो । त्यसैलाई कालात्मवादीहरूले 'काल' भनेका छन् । स्पष्ट निर्णय **पूर्वस्मादुत्तरभाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः^७** अर्थात् पहिलेको क्षण र पछिको क्षणबीच कुनै व्यवधान नरहनु नै क्रम हो । विज्ञानभिक्षु पनि क्रमको यही विवेचनाको पोषण गर्दछन्— **क्षणाख्यस्तु कालो**

५ तन्त्रालोक, ४।१८०

६ पातञ्जलयोगसूत्र, ३।५२

७ पातञ्जलयोगदर्शन, ३।५२ व्यासभाष्य

८ पातञ्जलयोगदर्शन, ३।५२ व्यासभाष्य

वस्तुकोटिप्रविष्टः । सिद्धिद्वयं वस्तुमाने लक्षणं पृथक् क्षणमिति चेति पूर्वोत्तरे क्षण इति नास्ति तयोः क्षणतत्क्रमयोः वास्तवं मिलनं मुहूर्तादिरूपमित्यर्थः^९ अर्थात् क्षण र क्रमको भेट नै हुँदैन । क्षण ज्यादाभन्दा ज्यादा वस्तुनिष्ठ छ भने क्रममा वस्तुनिष्ठता छैन । 'अक्रम' भनेको एउटै क्षणमा उपस्थित हुनु हो^{१०} भन्ने परिभाषा उल्ट्याउँदा 'क्रम' भनेको एकभन्दा बढी क्षणमा हुनु हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अर्को परिभाषाबाट पूर्वक्षण र परक्षणको आधार यो 'क्रम' क्षणको प्रतियोगी हो भन्ने पनि ज्ञात हुन्छ ।^{११} यहाँ प्रतियोगी शब्द सम्बन्धी वा 'निरूपक' अर्थको हो । क्षणको आनन्तर्यस्वरूप क्रम परिणामको समाप्तिद्वारा ज्ञात हुन्छ ।^{१२} नित्य वस्तुमा क्रमिकता नहुने हुनाले त्यसबाट 'क्रम' बोध अभीष्ट छैन । क्षणसमूह 'क्रम' पनि होइन तर त्यसमा 'क्रम' आश्रित हुन्छ । अनित्य वस्तुमा अवस्थान्तर परिणामबाट क्रमको बोध हुन्छ, जस्तै; घरको एक एक अणु परिवर्तित भएको हामी जान्दैनौं तर घर लडेको थाहा पाउँछौं । घर लड्नुरूपी परिणामबाट बीचको अवस्थान्तरहरूको क्रम अनुमित हुन्छ । अन्त्यमा गएर गुणको परिणामक्रम सकिएमा मुक्ति हुन्छ भनिएको छ ।^{१३} 'भव' क्रमाश्रित छ र 'क्रम' क्षणसमूहाश्रित भन्ने कुरा यो सम्पूर्ण विश्लेषणबाट ज्ञात हुन्छ । सरलताका लागि 'क-ख' देशमा बसेका 'ट-ठ' 'ड-ढ' परमाणुको अवस्था मानेमा -

प फ
→ (ट) → (ठ) → (ड) → (ढ) →

क

ख

९ योगवार्तिक ।

१० अक्रममित्येकक्षणोपारूढम् ।

-पातञ्जलयोगदर्शन, ३।५४ व्यासभाष्य

११ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ।

-पातञ्जलयोगसूत्रम् ४।३३

१२ क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसानेन गृह्यते क्रमः ।

-पातञ्जलयोगसूत्रम् ४/३३, व्यासभाष्य

१३ गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तम् ।

-पातञ्जलयोगसूत्रम् ४/३३, व्यासभाष्य

‘क’ बाट जान लाग्दा ‘ख’ सम्म पुग्दा एउटा परमाणुले ‘ट’ देश, ‘ठ’ देश, ‘ड’ देश र ‘ढ’ देश पार गर्नुपरेको छ । देशको सूक्ष्मतम हिस्सा पनि परमाणुबाट छुट्टिने हुनाले ‘ट’ बाट ‘ठ’ सम्मको दुरी एक परमाणुको आयतन बराबर छ । ‘ट’ बाट ‘ठ’ पुगी ‘ड’ जान थाल्नुपहिले र ‘ठ’ बाट ‘ड’ पुगी ‘ढ’ जान थाल्नुपहिले अवस्थान्तर आउन नदिने ‘प’ र ‘फ’ को बिन्दुमा अव्यवहित नैरन्तर्य नै क्रम हो ।

यसरी निष्पन्न क्रमार्थ एकातिर शाक्तदर्शनमा आउने ‘क्रम’ व्याख्याका लागि आवश्यक र उपयोगी हुन्छ भने क्रमदर्शन र योगदर्शनको पदार्थ आदानप्रदानका बारेमा अध्ययनको ढोका पनि खुल्दछ । ‘क्रम’ ‘देश’ र ‘काल’ तत्त्वलाई मानेर हुन्छ र ‘काल’जस्ता सापेक्षको सापेक्ष सत्ता पनि रहँदैन, अर्थात्—

यस्यैषां प्रतिभात्येतत् परार्थक्रमरूपिता ।

अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमोदात् स महेश्वरः ॥^{१४} अर्थ=पदार्थ र क्रम=‘तत्सापेक्ष उल्लिखित तत्त्व’ जसको ज्ञानभिन्न पर्दछ । त्यो क्रमलाई उल्लङ्घन गर्न समर्थ महेश्वरस्वरूप हुन्छ । पृथ्वीदेखि शिवसम्मका छत्तिस पदार्थको क्रमशः बोधावस्थामा स्फुरण भएजस्तै दीक्षादिद्वारा एकै पल्ट सबैको स्फुरण पनि हुन सक्छ भनेकाले^{१५} तत्त्वको स्फुरण सक्रम र अक्रम दुबै हुने सङ्केत मिल्छ । घट, पट आदि वृत्तिज्ञान अर्थात् घटज्ञान पटज्ञानमा पर्यवसित भएजस्तै ती वृत्ति चित्तमा पर्यवसित हुन्छन् र चित्त पनि सविद्मा पर्यवसान भएर चिद्गगनमा पर्यवसितता क्रमोल्लङ्घनतात्मक छ^{१६} भन्ने देखाएकाले व्यासभाष्यको गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तम् भन्ने उपर्युल्लिखित अर्थसँग साम्य राखेको छ । विकल्पकल्पनालाई क्रम र तदतीतलाई

१४ अभिनवगुप्त, कामकलाविलास-८, चिद्वल्लीव्याख्यामा उद्धृत ।

१५ यद्यत् स्फुरति च तत्तद्वस्तु धरण्यादि तद्वदेवं च ।

पौर्वापर्यानि यत्या तत्त्वानां क्रमिकताऽपि युतैव ॥

संकुचितजीवरूपं तत्तत्कर्माभिमानतत्फलभुक् ।

भासयति क्रमशोऽसौ दीक्षादावक्रमेणापि ॥

—स्वच्छन्दतन्त्र ५ पटल उपसंहारश्लोक, उद्योतव्याख्या ।

१६ भावा वृत्तिषु ताश्चित्ते सविदि सा परे ।

व्योमन्यस्तङ्गमितो यत्र क्रम उल्लङ्घनात्मकः ॥

—महानयप्रकाश, महार्थमञ्जरी-३५, परिमलव्याख्यामा उद्धृत ।

अक्रम मानेको कुरामहेश्वरपण्डले यस्तो विवरण दिएको छैन । परमेश्वर क्रमिक नहुनाले कालले छुन सक्दैन । त्यस्तै अज्ञानको आवरण सिद्धिएका जीवन्मुक्तले पनि क्रमोल्लङ्घनको स्वाद लिने हुनाले त्यस अवस्थामा मोक्षमाथि कुनै शङ्का रहन्न^{१७} र त्यो परमेश्वरको क्रमस्पर्शशून्यता पौर्वापर्यादिवकल्पनाक्रमेण न क्रम्यते^{१८} भनेर पनि उनले प्रष्ट्याएका छन् । शिव अक्रम छन्, लोक क्रमिक छन् र चैतन्य उभयस्पर्शी छन् भन्ने कुरा विरूपाक्षपञ्चाशिकाको कथनबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{१९} माथि विवेचित कालको क्रममा पर्यवसान अर्थात् कालसँग सम्बन्ध राखी कालात्मकता प्रदान गर्ने कालभन्दा सूक्ष्म तत्त्व 'क्रम' हो भन्ने योगसूत्रको भाष्यार्थलाई क्रमवातानभिज्ञस्यास्य कालाख्येन कलङ्केन सम्पर्को न केनचिदपि प्रकारेण सम्भवति । कालस्य तत्त्ववृत्त्या क्रमतयैव पर्यवसानात्^{२०} ले साम्य राखेको पनि देखिन्छ । अर्थात् यी दुवै दर्शनमा आएको 'क्रम' एउटै अर्थ र उद्देश्यका हुन् ।

'क्रम' उत्तराम्नायसँग सम्बद्ध छन् भन्ने महार्थऔत्तरम्, औत्तराम्नाय, अनुत्तराम्नाय, क्रमसरणि आदि महेश्वरानन्दले दिएको पर्यायबाट जान्न सकिन्छ ।^{२१} त्रिक दर्शनसँग यसको सम्बन्धलाई श्रीमहार्थत्रिकदर्शनयोर्नात्यन्तं भेदप्रथा^{२२} भन्ने भनाइले स्पष्ट गर्दछ । वास्तवमा क्रम, कुल, त्रिक, मत आदिको साधनाधारा अलग भए तापनि दार्शनिक पृष्ठभूमि भने एउटै देखिन्छ । क्रमलाई भैरवीस्रोत मानेर

१७ क्रमिको भवति न देवस्तस्य कथं कालकल्मषस्पर्शः ।

नित्यनिरावरणस्यापि को जीवतो मोक्षप्रत्यूहः ॥

—महार्थमञ्जरी, ३५ श्लोक ।

१८ महार्थमञ्जरी-५३, परिमलव्याख्या ।

१९ अक्रमता मे क्रमिकं ज्ञानाद्यं सक्रमाक्रमा तु चितिः ।

—विरूपाक्षपञ्चाशिका ।

२० महार्थमञ्जरी-५३, परिमलव्याख्या ।

२१ क) महार्थ : श्रीपादुकोदयः परिमल श्लोक २ ।

ख) औत्तरम् : परिमलः मङ्गलाचरण श्लोक २ र ७० को उपक्रम ।

ग) औत्तराम्नाय : परिमल श्लोक १, ५७, ७१ ।

घ) अनुत्तराम्नाय : परिमल श्लोक ६८, ७० ।

ङ) क्रमसरणि : परिमल मङ्गलाचरण श्लोक १० ।

२२ परिमल-श्लोक ३८ ।

CG-0 In Public Domain. Digitization by eGangotri
 क्रमात् कुलोदयो व्यापितः कुलोद्धारश्चायमुच्यते^{२३} भनी कुल मतको ऊर्ध्वाम्नायता
 क्रमसङ्गत लागदछ ।

‘क्रम’ शाक्तोपाय हो जसमा चित्तले उच्चारणरहित वस्तुको चिन्तन गर्दै
 शिवसमावेश प्राप्त गर्नुपर्दछ । क्रममा यस्तो सूक्ष्मावस्था विश्लेषित छ जसले
 साधकलाई अक्रमावस्थामा प्राप्त गराउन सक्दछ भन्ने कुरा तलको श्लोकबाट
 स्पष्ट हुन्छ—

अक्रमक्रमविमर्शलक्षणम् या क्रमाक्रममयी क्रमाक्रमम् ।

अक्रमशिवमवेक्ष्य मध्यगम् त्वां च सत्कुलमिदं तवाननम् ।^{२४}

एउटै ‘प्रणव’ आदि बीजमा पनि मात्राको विभाजन गरी समनासम्म भाग लाग्ने
 हुनाले क्रम चित्तको नै विश्लेषण हो भन्ने बुझिन्छ । यस क्रमलाई विश्लेषण
 गर्दै क्रमसिद्धिमा भनिएको छ—

क्रकारः क्रोधरूपस्तु मकारो मङ्गलो भवेत् ।

क्रोधे तु मङ्गलं कुर्यात् क्रमः कालक्रमो भवेत् ॥

गुर्वयित्तं क्रमज्ञानमाज्ञासिद्धिकरं परम् ।

क्रमज्ञानान्महादेवी त्रैलोक्यं कवलीकृतम् ॥^{२५}

भनी क्रमज्ञान आज्ञासिद्धिकर र भेदौघ उपशमनको उपायसमेत हो भने बुझिन्छ ।
 साथै क्रम भनेर मुख्य गरी कालक्रम र देशक्रमलाई नै लिइएको पनि थाहा हुन्छ ।
 कालक्रमजस्तै वर्णक्रम, सृष्टि, स्थिति, संहतिक्रम, मुद्राक्रम आदि पनि हुन्छन् ।
 वर्णक्रम भनेको अनुत्तरबाट विमर्श (अ-ह) सम्मको, शिवबाट शक्तिसम्मको, पूर्ण
 चेतनबाट जडपदाभिहितसम्मको बोधक हो ।

सृष्टि आदि क्रममा सृष्टिका चार भेद सृष्टि+सृष्टि, सृष्टि+स्थिति, सृष्टि+संहार,
 सृष्टि+अनाख्या भएजस्तै स्थितिका चार र संहारका चार गरी बाह्र भेद छन् । यी
 बाह्र भेदलाई सोह्र स्वरमध्ये ‘ऋ, ऋ, लृ, लृ’ बाहेक अवशिष्ट बाह्रले बुझाउँछन् ।

२३ सिद्धनाथ—कुलरत्नमाला, नित्याणोडशिकार्णव, पृ. २०५ मा उद्धृत ।

२४ चिद्गगनचन्द्रिका, २४ ।

२५ श्रीक्रमसिद्धि, महार्थमञ्जरी श्लोक ४१ को परिमलव्याख्यामा उद्धृत ।

यी बाह्य अवस्थाका प्रतिनिधित्व गर्ने र तत्तत्स्थानमा बसी कालको रूप लिएर फैलने तथा काललाई नै आफूमा विलय गरिदिने शक्तिहरूलाई 'काली' भनिन्छ । सृष्टिका पञ्चक्रम लिँदा आभासन-रक्ति-विमर्शन-बीजावस्थापन-विलापनतस्तानि^{२६} भनेर क्षेमराजले उल्लेख गरेका छन् भने माथिको चार भेदमा भासासमेत थपिएर पञ्चक्रम बनेको पनि थाहा हुन्छ । त्यसको प्रमाणमा वरदराजले गणना गरेको तलको श्लोकलाई लिन सकिन्छ-

सृष्टिस्थितिलयानाख्याभासाशक्तिः प्रसारणात् ।

प्रपञ्चविषयं चञ्चत् पञ्चकृत्यं प्रपञ्चितम् ॥

तया प्रसारितस्यास्य शक्तिः चक्रस्य यत्पुनः ।

सन्धानमान्तराग्नायाग्नातक्रमविमर्शनम् ।^{२७}

मुद्राक्रम भनेको प्रवृत्तिपरकलाई प्रवृत्त गराउन र निवृत्तिपरकलाई निवृत्त गराउन खेचरी, गोचरी, दिक्चरी, भूचरीका रूपमा वामेश्वरीको उल्लास हो । मुद्राक्रमको व्याख्या गर्दै क्षेमराज सृष्टि-स्थिति-संहतिसंविच्चक्रात्मकं क्रमं मुद्रयति, स्वाधिष्ठितम् आत्मसात् करोति येयं तुरीया चितिशक्तिः^{२८} भनी चितिशक्तिकै अक्रम दशामा पुन्याउने गुरुधर्मी तत्त्वको स्वरूप प्रदर्शन गरेका छन् । उनी क्रमसूत्रको उल्लेख गर्दै क्रममुद्राको बाह्य र आभ्यन्तर भेद स्वीकार गर्दछन् । बाह्य पदार्थबाट आन्तर पदार्थमा प्रवेश भएजस्तै आन्तर पदार्थबाट बाह्यमा पनि प्रवेश हुन्छ अर्थात् निमीलन र उन्मीलन भनेको क्रममुद्राकै प्रपञ्चको आतान-वितान हो । यी दुवैलाई समावेशका रूपमा क्रमसूत्रमा लिइएको छ ।^{२९} यसरी मुद्राक्रम पनि शक्तिमा नै पर्यवसित हुन्छ ।

कालक्रमलाई सङ्केत गरिसकिएको छ । फलप्राप्तिका लागि क्रियाको क्रम मान्नुपर्ने हुन्छ र क्रम पनि कालको स्वरूप हो भन्ने मत सोमानन्दको देखिन्छ-

२६ प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, सूत्र ११ ।

२७ शिवसूत्रवार्तिक १।४०-४१ ।

२८ प्रत्यभिज्ञाहृदयम् सूत्र १६को वृत्ति ।

२९ क्रमसूत्र, १९ सूत्रको वृत्ति ।

प्रक्रियामात्रमेवैतद् यतः पूर्वापरता ।

क्रियायाः कारकाणां हि क्रमोऽस्त्येव स्वकर्माणि ॥^{३०}

पूर्वापरता पनि चित्तले गर्ने विश्लेषणमात्र हो र चित्त भनेको चैतन्यको सङ्कुचितावस्था हो । सोमानन्दकै उक्त श्लोकबीजको अङ्कुरण ईश्वरप्रत्यभिज्ञामा देखिन्छ—

अत एव यदप्युक्तं क्रिया नैकस्य सक्रमा ।

एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तम् तदेकस्य समर्थनात् ॥^{३१}

यसले अक्रमा क्रिया भए तापनि अबुद्धहरूमा क्रमको भान पर्दछ र त्यसैले सक्रम भनिएको हो भन्ने देखाउँछ । परम शिवको स्वातन्त्र्य कस्तो छ भने क्रमरहितमा पनि क्रमभान गराउन सक्दछ । अभिनवगुप्तपादाचार्य प्रणमामि भासयन्तं क्रमरहितेऽपि क्रममनेकम्^{३२} भनी त्यसैको समर्थन गर्दछन् । एकत्व र अनेकत्व परस्पर विरुद्धधर्मका एउटै अधिकरण कसरी हुन्छ ? भन्दा प्रतीतिबलाद् वा स्वातन्त्र्यवशात् भनेर मान्नुपर्ने हुन्छ । महेश्वर यदि कालले अवच्छिन्न छन् भने अनित्य होलान्, क्रिया क्रमिक भएको मानेपछि कालानवच्छिन्न परमेश्वरमा क्रम हुनु मान्यताले आवश्यक देखिए तापनि—

सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तिः ।

घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्या स्यात् प्रभोरिव ॥^{३३}

लौकिक क्रिया कालसापेक्ष हुनाले सक्रम हुन्छ तर नित्य क्रिया कालसापेक्ष नहुनाले सक्रम हुँदैन । यस विवेचनबाट पनि काल नै पदार्थहरूको अवच्छेदक देखिन्छ । कसैले काल नित्य माने तापनि उत्पलदेवको—

कालः सूर्यादिसञ्चारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा ।

शीतोष्णो वाथ तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ॥^{३४}

३० शिवदृष्टि, ४।१०५ ।

३१ ईश्वरप्रत्यभिज्ञा, क्रियाधिकार १।१ ।

३२ ईश्वरप्रत्यभिज्ञा, विवृत्तिविमर्शिनी क्रियाधिकार १।१ ।

३३ पूर्ववत्, १।२ ।

३४ पूर्ववत्, १।३ ।

भन्ने भनाइबाट काल, सूर्य आदिमा रहेको स्वभाव भेद वा क्रम नै हो भन्ने बोध हुन्छ । काल वैशेषिकको विचारमा द्रव्य हो । साङ्ख्यमतमा प्रवर्तनात्मक हुनाले रजः स्वभाव हो । वैयाकरणमतमा नित्यमा नरहने प्रवृत्ति स्वभाव हो र बौद्ध मतमा फैलिन लागेको भाव=पदार्थ परमार्थ या भावस्वरूप (अन्य तथाकथित भावपदार्थजस्तै) हो । यी सम्पूर्ण अर्थले क्रमको उल्लङ्घन गरेका छैनन् । 'कलति=क्षिपति=परिच्छिनति' अर्थात्मक काल हुनाले र क्रिया पनि काल हुनाले क्रियाले पनि परिच्छेद ल्याउने थाहा हुन्छ । महाप्रलयमा ब्रह्मा सुते पनि श्वास-प्रश्वासरूपी क्रिया रहन्छ वा ब्रह्माभन्दा ऊर्ध्वभूमिका विष्णु, रुद्र आदिमा क्रिया रहन्छ त्यसैले ती सबै भूमिहरू कालावच्छिन्न छन् । 'क्रम' भनेको अभेदमा सम्भव छैन, त्यसैले क्रम भेदाश्रय छ । भेद देशलाई र काललाई लिएर गरिन्छ । भावको भिन्नता घट, पटलाई लिएर देशक्रम भासित भएको हुन्छ भने क्रियाभेदलाई लिएर कालक्रम भासित भएको हुन्छ ।

मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ ।

क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः ॥^{३४}

एतावता काल र देश मूर्ति र क्रियासापेक्ष हुन् भन्ने बोध हुन्छ । बुद्धिले नै मूर्ति र क्रिया लिएका हुनाले बुद्धिको अवसानमा अक्रमता हुन्छ भनी भर्तृहरिले तलको श्लोकमा निर्देश गरेका छन्—

अव्यक्तः क्रमवाञ्छद् उपांशु योऽभिधीयते ।

अक्रमस्तु वितत्यैव बुद्धिर्यत्रावतिष्ठते ॥^{३५}

क्रमो यावदेकः क्षणः^{३७} भनी क्षणसम्मको सापेक्षतालाई क्रमात्मक मानिएको छ । यसैलाई—

पूर्वोत्तरैस्तथा क्षणैः समवस्थापितक्रमः ॥^{३८}

३५ पूर्ववत्, १।५ ।

३६ वाक्यपदीयम्, २।१९ ।

३७ ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी, भाग ३, पृ. १६ ।

३८ वाक्यपदीयम्, ३।८।११ ।

भनी पूर्वोत्तर क्षणले क्रम स्थापित गरेको वैयाकरण साधुको मतको क्रम प्रकृत क्रमसँग अविरुद्ध रहेको देखिन्छ । हामीले काललाई सूर्यको माध्यम वा आधारले जान्दछौं । सूर्यको आधारले जानिने सौर काल हो तर अन्य कालको पनि त्यसैसँग सापेक्षता राखिन्छ । अन्य काल भनेर आध्यात्मिक काललाई लिन खोजिएको हो । यहाँ कालको सौर भेद विवेचना गरौं—

मानुषाक्षिनिमेषस्य अष्टमांशः क्षणः स्मृतः ।

क्षणद्वयं तुटिर्ज्ञेया तद्द्वयं तु लवः स्मृतः ॥

लवद्वयं निमेषस्तु ज्ञातव्यो गणितक्रमात् ॥

दशपञ्चनिमेषाश्च काष्ठा चैव प्रकीर्तिता ॥

त्रिंशत्काष्ठा कला ज्ञेया मुहूर्तस्त्रिंशदेव ताः ।

मुहूर्तस्तु पुनस्त्रिंशदहोरात्रस्तु मानुषः ॥^{३९}

अर्थात् आँखाको परेला सङ्कोचमा लाग्ने कालको आठ भागको एक भागलाई क्षण भनिन्छ । दुई क्षणको एक तुटि, दुई तुटिको एक लव, दुई लवको एक निमेष, पन्ध्र निमेषको एक काष्ठा, तीस काष्ठाको एक कला, तीस कलाको एक मुहूर्त, तीस मुहूर्तको एक अहोरात्र हुन्छ । यसै क्रमका आधारमा पितृको र देवता आदिको कालमान तोकिन्छ तर यहाँ बुभ्नुपर्ने कुरा के छ भने क्षणान्तःपाती परिणामले बुझिने क्रम भनेको सन्ध्या भने होइन किनभने सन्ध्याको फरक उपदेश गरिएको छ । जसअनुसार—

मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चान्यस्मिन् पुनरागते ।

पञ्च वर्षसहस्राणि मध्ये सन्ध्या भवेत् सदा ॥^{४०}

सर्वाद्य र सर्वान्त मन्वन्तरबाहेक मन्वन्तर सन्ध्या पाँच हजार वर्षको वर्णित त । सन्ध्याकाललाई सन्धि शब्दले पनि लिइएको छ ।^{४१}

यहाँ कालक्रम चर्चाको एउटा उद्देश्य शास्त्रान्तरसम्म कालगणनासँग तुलना गर्नु हो । सिद्धान्तशिरोमणिमा कालमानको विभागकल्पना यसरी गरिएको छ—

३९ स्वच्छन्दतन्त्रम्, ११।२०१-३ ।

४० स्वच्छन्दतन्त्रम्, ११।२२३ ।

४१ स्वच्छन्दतन्त्रम्, ११।२२९ ।

तुटिनिमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता ।

त्रिंशत्कलाऽऽक्षी घटिका क्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च ।^{४२}

अर्थात् परेला भिन्मकन लागेको समयको ३० भागको १२ भागलाई 'तत्पर' र तत्परको सय भागको १ भागलाई 'तुटि' भनिन्छ । १८ निमेषको १ काष्ठा, ३० काष्ठाको १ कला, ३० कलाको १ घटिका, २ घटिकाको १ क्षण र ३० क्षणको १ दिन हुन्छ । यहाँको 'क्षण' शब्दको अर्थ पूर्वाभिहित 'क्षण' शब्दको अर्थसँग पटकै मेल खाँदैन तर स्वच्छन्दतन्त्रको मतको कालको सूक्ष्मतमांश 'क्षण' मान्ने विचार र उल्लिखित योगसूत्र तथा व्यासभाष्यको 'क्षण' मान्ने विचार ठ्याक्कै मिलेको भेटिन्छ । परम्पराको भेदले नै मान्यताभेद भएको हो भन्न अन्यत्र *निमेषाष्टकं क्षण इति*^{४३} भनी गार्यको मतलाई प्रमाण लिएर वासनावार्तिकमा चर्चा गरिएको छ । मनुस्मृतिमा र शाकल्यको अर्कै परिभाषा भएको पनि त्यहीं उल्लेख छ । यसरी क्षणमा मात्र नभई क्रममा पनि विचारको समानता देखियो र क्रमान्तर भए अर्कै परिणाम आउने विचार पनि *क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः*^{४४}मा पनि रहेको देखिन्छ । योगसूत्रको अर्को विशेषता के छ भने यहाँ उही शब्दमा^{४५} र शब्दान्तरमा पनि 'अक्रम'को चिन्तन रहेको देखिन्छ । *सोपक्रमनिरूपक्रमञ्च कर्म*^{४६} भन्ने सूत्रमा सोपक्रमले अक्रम र निरूपक्रमले 'क्रम' इङ्गित गरेको व्यासभाष्यबाट समेत स्पष्ट हुन्छ ।

परवर्ती तन्त्रहरूले 'क्रम' शब्दको प्रयोग विभिन्न स्थानमा गरेका छन् ।^{४७} दश महाविद्याका साधनामा पालना गर्नुपर्ने आचार- महानीलक्रम, चीनाचारक्रम, गन्धर्वक्रम आदि र क्रममाला आदि विचारमा यही अर्थको वासना रहेको हुन सक्दछ । क्रमको दार्शनिक विश्लेषणमा भने सोमानन्दकै धारा उत्कृष्ट रहेको

४२ सिद्धान्तशिरोमणि १।१।१।१६-१७ ।

४३ सिद्धान्तशिरोमणि, वासनावार्तिक १।१।१।१६-१७ ।

४४ पातञ्जलयोगसूत्र, ३।१५ ।

४५ पातञ्जलयोगसूत्र, ३।५४ ।

४६ पातञ्जलयोगसूत्र, ३।२२ ।

४७ शक्तिसङ्गमतन्त्र भाग ३, चीनाचारतन्त्र, गन्धर्वतन्त्र ।

छ । कालीपरम्पराका तन्त्रशास्त्रले क्रमको प्राधान्य स्वीकार गर्दछन् । यस परम्पराका पुस्तकको नाममा पनि 'क्रम' शब्द पर्ने तथ्य क्रमस्तोत्र, क्रमदीपिका, क्रमसाधनम्, कालीकुलक्रम, गुह्यसिद्धिक्रम, गुह्यक्रमार्चनम्^{४८} आदि पुस्तकको नामबाट जानिन्छ ।

क्रमदर्शनको विशिष्ट ग्रन्थमा *ये मनः प्रणिदधुमहर्षयस्तान् पतञ्जलिमुखानुपास्महे*^{४९} भनी पतञ्जलिलाई ईश्वरवन्दनापछि गुरुवन्दनाका क्रममा स्मरण गर्नाले पनि गुरुपरम्पराको सङ्गति बसाउन सकिन्छ । शाक्त धारामा क्रम शब्द क्रमदीक्षा, कादिक्रम, हादिक्रम, कहादिक्रम, सादिक्रम आदि परम्पराको अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । क्रमदीक्षामा पनि सृष्टिबाट लयसम्मको चक्रलाई स्वीकार गरिन्छ भने कादि-हादि-सादि भेद भने मन्त्रको आनुपूर्वीलाई लिएर भएको हुन्छ ।

दार्शनिक मूल बिन्दुबाट उठेको 'क्रम' विस्तारै कर्मकाण्डको 'कर्म' सँग सम्बन्ध राख्न पुग्दछ । क्रमको सूक्ष्मविवेचना तान्त्रिकहरूको रहस्यमय गुथीमा उल्भन्न पुग्छ र सहजिया साधक तथा भैरवीचक्रका प्रवर्तकहरूमा अल्भन्न पुग्छ ।

वर्तमान जे भए पनि इतिहास पल्टाएमा त 'क्रम' प्रकाशित हुने नै छ । उत्पलदेवको क्रमचिन्तन, अभिनवगुप्तपादाचार्यको शाक्तोपायान्तर्गतको क्रमविश्लेषण कालको सूक्ष्म चिन्तनसँग जोडिएको छ । यसको मूलधारा पतञ्जलिसम्म पुग्ने कुरा पनि माथिको आन्तरिक विश्लेषणबाट थाहा हुन्छ । क्रम र अक्रम चिन्तनमा समानता तथा 'क्षण'लाई सूक्ष्मतमांश मान्नुमात्र नभई तत्त्वबोधको माध्यम काललाई बनाउनु चिन्तनभित्रको अर्को समानता हो । यसबाट शाक्तहरूको 'क्रम'को धारालाई अवश्य पनि अध्ययनको सीमा फैलाएर हेर्नुपर्ने गराउँछ । शास्त्रान्तरमा उल्लिखित *कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मना*^{५०}, *"नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादी"* वचनहरू पनि प्रकृत कालको परमेश्वरता सिद्ध गर्न तथा सवित्को बहिरुल्लासमा कालतत्त्वको आद्यसृष्टि विषयमा समानान्तर अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिन्छन् । 'क्रमदर्शन'को ऐतिहासिक विश्लेषणमा भने विद्वान्हरूको दृष्टि पनि सीमित रहेको जस्तो देखिन्छ ।

४८ सक्षिप्तसूचीपत्र (वीर पुस्तकालय) ।

४९ चिद्गगनचन्द्रिका, श्लोक ९कख ।

५० सिद्धान्तशिरोमणि वासनावार्तिक १।१।१।५ ।

जयरथको ..शिवानन्दलाई भिधानुग्रहात्थ...श्रीसोमानन्दभिधानाय गुरवे
 सञ्चारयाम्बभूव^१लाई लिएर कान्तिचन्द्र पाण्डेयले शिवानन्दलाई क्रमदर्शनको
 प्रथम आचार्य मानेका छन् ।^२ यहाँ वर्णित गुरुक्रम हेर्दा शिवानन्दका तीन
 शिष्या केयूरवती, मदनिका र कल्याणिकाको शिष्यपरम्परामा क्रमशः गोविन्दराज,
 श्रीभानुक र एरकमध्ये गोविन्दराजका शिष्य सोमानन्द भए भन्ने थाहा हुन्छ ।
 सोमानन्दको समयलाई नवौं शताब्दी^३ मानेर एउटा गुरुको पचास वर्ष समयावधि
 मानेमा पनि आठौं शताब्दीको प्रथम चरण वा सातौंको उत्तरार्द्ध शिवानन्दको
 आविर्भावकाल देखिन्छ । जयरथले उद्धृत गरेको उक्त वचन हेर्दा शिवानन्दको
 समयमा पीठ आदि भएको सम्भावना व्यक्त गर्न भने सकिन्छ । क्रमदर्शनको साइनो
 पातञ्जल दर्शनसँग गाँसिएको खण्डमा योगदर्शन मात्र नभएर साङ्ख्यमै प्रयुक्त तन्त्र
 (षष्टितन्त्र आदि) शब्दसँग अर्थको तालमेल बसाउन सकिने देखिन्छ । ऐतिहासिक
 दृष्टिले प्राचीन 'क्रम'भित्रको वैज्ञानिक तथ्यहरूलाई बाहिर ल्याउन सके एक
 अत्यन्त विकसित र गणितीय तथ्यमा आधारित चिन्तन प्रकट हुन सक्दछ
 जसलाई आधार मानेर सापेक्षताको सिद्धान्तको समेत पुनर्मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

५१ तन्त्रालोकविवेक ४/१७३ ।

५२ अभिनवगुप्त, के.सी. पाण्डेय, पृ. ४६४-४६६ ।

५३ जयदेवसिंह, शिवसूत्रज् इण्ट्रोडक्सन, पृ. १८ ।

तान्त्रिक परम्परा : एक विहङ्गम दृष्टि

तत्त्व तथा मन्त्रसहितका विभिन्न पदार्थहरूको विस्तार गरी प्राणीमात्रको रक्षा गर्ने शास्त्रलाई तन्त्र भनिन्छ (द्विवेदी, १९८३, पृ. २०३) । सिद्धान्तको पर्यायका रूपमा पनि यसलाई लिइन्छ (शास्त्री, १९८२, पृ. ६०३) । शैव सम्प्रदायमा शास्त्रबोधक 'आगम' 'सहिता' तथा 'तन्त्र'को प्रयोग प्रधानतया भएको देखिन्छ । शिवका चित्-आनन्द-इच्छा-ज्ञान-क्रियानामक पाँच शक्ति शिवका पाँच मुखका रूपमा प्रकट हुँदा 'सदाशिव' स्थितिमा द्वैत, द्वैताद्वैत तथा अद्वैत शास्त्रको विस्तार हुन्छ । शिवका ईशान, तत्पुरुष तथा सद्योजात मुखबाट उत्पन्न हुन लाग्दाको अवस्था, उत्पन्न भएको अवस्था तथा तीन मुखमा परस्पर अन्य दुई वक्त्र जोडिएर र सबै मुखको समष्टिबाट दशओटा द्वैत शैवागम उत्पन्न हुन्छन् । यसमा नै वामदेव तथा अघोर मिल्दा अठार द्वैताद्वैत रौद्रागम उत्पन्न हुन्छन् । अद्वयस्वरूप शिवशक्तिसङ्घट्ट तथा योगिनीमुख दक्षिणवक्त्रमा प्रत्येक उत्पन्न हुन लाग्दा, उत्पन्न हुँदा, तिरोहित हुन लाग्दा तथा तिरोहित हुँदाका अवस्था गुणित हुँदा सोह्र भेद हुन्छन् । यसमा दक्षिण (अघोर) बाहेक अन्य चार मुखहरू परस्परमा मिल्न जाँदा चौसठ्ठी अद्वय भैरवागम उत्पन्न हुन्छन् (कौल, १९९८, पृ. १४०) । कामिक, योगज, चिन्त्य, कारण, अजित, सुदीप्त, सूक्ष्म, सहस्र, सुप्रभेद र अंशुमान् दश शैवागम हुन् । विजय, निःश्वास, स्वायम्भुव, वायुल, वीरभद्र, रौरव, माकुट, विरस, चन्द्रहास, ज्ञान, मुखबिम्ब, प्रोद्गीत, ललित, सिद्ध, सन्तान, सर्वोद्गीत, किरण तथा पारमेश्वर अठार रौद्रागम हुन् । चौसठ्ठी भैरवागमहरू आठवटा अष्टकमा विभक्त छन् । ती हुन्- भैरवाष्टक, यामलाष्टक, मताष्टक, मङ्गलाष्टक, चक्राष्टक, शिखाष्टक, बहुरूपाष्टक तथा वागीशाष्टक । यसमा श्रीकण्ठीसहिताका, वामकेश्वरतन्त्रको लक्ष्मीधरसम्मत, वामकेश्वर व्याख्यामा भास्कररायसम्मत, सर्वोल्लासतन्त्रमा उद्धृत तोडलतन्त्रअनुसार विभिन्न भेद देखिन्छ । महासिद्धिसारतन्त्रअनुसार अश्वक्रान्ता, रथक्रान्ता तथा विष्णुक्रान्ता

वर्गमा चौसठ्ठी तन्त्रका भेद जोडदा चौसठ्ठी तन्त्रका सातवटासम्म सूची उपलब्ध छन् (कविराज, १९७२ : पृ. १९) ।

यी आगमहरू श्रवणपरम्परामा शिव तथा देवीको गुरुशिष्यक्रम चल्दै आएकाले 'श्रुति' नै मानिन्छन् । वैदिकी श्रुतिसरह तान्त्रिकी श्रुति मानेको प्रमाण धर्मशास्त्रहरूमा पनि पाइन्छ (भट्ट, २०२२ : पृ. ७१) । शैव दर्शनमा परमशिव प्रकाश तथा विमर्शको सामरम्यस्वरूप छ । त्यस चित्स्वरूपमा षडध्व भान भएको मानिन्छ । वस्तुलाई परिच्छिन्न गर्ने देश तथा काल हो । यसमा देश (Space) ले कला, तत्त्व, भुवन तथा काल (Time) ले वर्ण, पद मन्त्रलाई अन्तर्भाव गर्दछ । यसैभित्र समग्र पदार्थ पर्दछन् जस्तै:-

वर्ण	पद	मन्त्र	कला	तत्त्व	भुवन
१	२८	२	निवृत्ति(१)	१	१०८
२३	२१	२	प्रतिष्ठा(१)	२३	५६
७	२०	२	विद्या(१)	७	२७
३	११	२	शान्ता(१)	३	१८
१६	१	३	शान्त्यतीता(१)	२	१५
जम्मा ५०	८१	११	५	३६	२२४

(आयङ्गर, १९५० : पृ. १३७)

तान्त्रिक दीक्षाको उद्देश्य मुक्ति हो र यसमा यी षडध्वरूपी पाशको शोधन गरिन्छ ।

द्वैतवाद

द्वैतवादी सिद्धान्तका शैवहरू पति, पशु तथा पाश तीन पदार्थलाई सर्वथा भिन्न मान्दछन् । पति अर्थात् शिव मलबाट अनादिमुक्त अशरीरी मानिन्छन् । शिवको शरीर भनेर ईशान आदि मन्त्रहरू हुन् । शिव सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रहरूपी पाँचवटै क्रिया गर्न सर्वथा स्वतन्त्र छन् । द्वैत मतमा

शिव निमित्तकरीणि हुन् । यसको धर्म अवस्थाभेदले शक्त (समर्थ), उद्युक्त (कार्यभिमुखी) र प्रवृत्त (कार्यसंलग्न) भेद मानिन्छ, पशुदेहभन्दा भिन्न नित्य, व्यापक, अनेक, चेतन, किञ्चिज्ज्ञ (Limited Knower) मानिन्छ । यसको विज्ञानाकल, प्रलयाकल तथा सकल तीन भेद छ । स्वातन्त्र्याभिव्यक्ति हुन नदिने पाशहरू पाँचवटा छन् । ती हुन्— मल, तिरोधायकशक्ति, महामाया, माया तथा कर्म । अविद्यात्मक अणुत्वसम्पादक नै मल हो । ज्ञान र क्रियालाई तिरोधान शक्तिले सीमित गर्दछ । शुद्धाध्वाको उपादान महामायालाई वागीश्वरी पनि भनिन्छ । तान्त्रिक साधनामा यसैलाई कुण्डलिनी पनि भनिन्छ । अशुद्धाध्वाको उपादान कारण माया मानिन्छ । धर्म-अधर्मस्वरूप कर्मले जाति, आयु तथा भोग निश्चित गर्दछ (द्विवेद, १९८३ : पृ. १२३-१५०) । भेदवादमा परमशिवका साथ जीवको साम्य नै मोक्ष मानिन्छ । कालामुखहरू समताको उत्पत्ति मान्दछन्, पाशुपतहरू शिवधर्मको संक्रमणबाट समानता मान्दछन्, कापालिकहरू समावेशबाट साम्य हुने मान्दछन् तथा एकथरी शैवहरू अभिव्यक्तिबाट समता हुने मान्दछन् (द्विवेद, १९८३ : पृ. ४२) ।

अद्वैतवाद

अद्वैत शैवदर्शन आगमधारा, स्पन्दधारा तथा प्रत्यभिज्ञामा विकसित भएको छ (Singh, 1982 : XV) यसमा चित्, आत्मा, शिव, महेश्वर सबै पर्यायका रूपमा लिइन्छन् । शिव विश्वोत्तीर्ण, विश्वमय, चिदानन्दघन छन् । समग्र पदार्थको आत्मा वा सार शिव या चैतन्य नै हो । यही परमतत्त्व मूर्ति तथा कालभेदले विभिन्न पदार्थका रूपमा भासित हुन्छ । जीव वस्तुतः परमशिवभन्दा अभिन्न भए तापनि उसले आफ्नै स्वातन्त्र्यशक्तिले जडभाव बोकेको छ । त्यसको आवरण भङ्ग गर्ने शाम्भव, शाक्त तथा आणव उपायहरू छन् । शाम्भव उपायमा साधकको प्रयासविना नै शिवरूप गुरुको अनुग्रहबाट ज्ञान हुन्छ, शाक्तोपायमा उच्चारण नहुने वस्तुलाई ध्यान गरेर समाविष्ट भइन्छ तथा आणव उपायमा उच्चारण, ध्यान, वर्ण, स्थान आदि स्थूल प्रयत्न समाविष्ट हुन्छन् (अवस्थी, १९७० : १२-१८) ।

स्वच्छ प्रकाशस्वरूप शिव अकुल तथा पचास अक्षरको समूह कुलशक्तिका रूपमा लिइन्छ (पाण्डेय, १९७६ : पृ. १०८) । यो परम्परा शिवको ऊर्ध्ववक्त्रबाट निस्किएको मानिन्छ (पाण्डेय, १९७६ : पृ. १०८) । कुल शब्दले पराशक्ति, सामर्थ्य, सर्वकरणता (ऊर्ध्वता), स्वातन्त्र्य, ओज, वीर्य, पिण्ड, सविद् (आत्मा), शरीर आदिलाई बुझाउँछ (कौल, १९१८ : पृ. ३२९३) । यस यागका आधारका रूपमा बाह्य, शक्तियामल अर्थात् मैथुन अवस्था, शरीर, प्राण तथा बुद्धिलाई लिइन्छ । शास्त्रहरूमा जुन द्रव्यको प्रयोग निषिद्ध छ त्यही यहाँ विहित छ । विभिन्न प्रकारका सुराहरूलाई पराशक्ति तथा मद्यलाई नै भैरवका रूपमा लिइन्छ । कौल परम्परामा मद्य तथा मांसले मुख रिक्त हुनेवित्तिकै पशुत्व प्राप्त हुन्छ । आनन्द ब्रह्मको स्वरूप हो तथा त्यसको अभिव्यक्ति मद्य, मांस तथा मैथुनको सेवनबाट हुने हुनाले यी तीन पदार्थ सेवन गर्ने नै ब्रह्मचारी हो (कौल, १९१८ : पृ. ३३५५) । यसमा मुद्रा तथा मत्स्य समावेश गरी कौलधर्मीले पञ्चमकारको सेवन गर्दछन् । कौलहरू अद्वैत दर्शन मान्दछन् । कौलपरम्पराको प्रमुख स्रोत रुद्रयामलतन्त्र हो जसका विज्ञानभैरव तथा परात्रीशिका उपलब्ध छन् । कौलाचार वामाचार तथा दक्षिणाचारको सम्मिश्रणबाट बनेको छ (पाण्डेय, १९६३ : पृ. ६१०) । कौलपरम्परामा नर, शक्ति तथा शिवको त्रिकात्मकतामाथि परमशिवको सत्ता मानिन्छ । यसलाई अनुत्तरतत्त्व पनि भनिन्छ । यसकै विस्तार हुँदा सङ्घट्टदशा आउँछ जहाँ आनन्द अभिव्यक्त हुन्छ । त्यसपछि पराशक्ति स्फुट हुन्छ जसलाई इच्छा भनिन्छ । इच्छाको फैलावटलाई ईशान भनिन्छ । व्यापक मन शक्तिको उन्मेषरूपमा तथा त्यसकै विस्तार ऊनताका रूपमा निस्कन्छ । यिनै मातृका शक्तिहरूको बहिःप्रसर तथा अन्तर्मज्जन हुँदा पचास अक्षरस्वरूप कुलशक्तिको विस्तार हुन्छ (पाण्डेय, १९६३ : ६५०-६५६) ।

क्रमपरम्परा

विकल्पहरूको शोधन गरी शुद्ध विकल्पको सहारा लिएर परमशिवसम्म पुग्ने शाक्त उपायमा आधारित परम्परा नै क्रमपरम्परा हो । शाक्त अद्वैतवाद नै यसको दार्शनिक धरातल हो । पूर्णबोधमा नपुग्नुजेल द्वैताद्वैत (Monistic-

Dualistic) स्वरूपलाई यसले लिएको देखिन्छ (रस्तांगी, १९७९ : पृ. ५) तथा सवित् नै क्रमका रूपमा भासित हुन्छ । सृष्टि, स्थिति, संहार, अनाख्या तथा भासा (सृष्ट्युन्मुख अद्वैत अवस्था)को विश्लेषण यस उपायमा गरिन्छ । सवित्को बाह्र भेदले उदय प्रमाणदशामा मानिन्छ र यसलाई सूर्य मानिन्छ । प्रमेयलाई सोम तथा प्रमातालाई वह्निका रूपमा मानिन्छ । प्रमाता, प्रमाण र प्रमेय सबै सृष्टि, स्थिति, संहार तथा अनाख्या अवस्थामा गुणित हुँदा अनाख्यचक्रका बाह्र देवी या कालिकाहरू प्रस्फुट हुन्छन् । यी कालिकाहरूको विश्रान्तिस्वरूप उत्तीर्णकालिका मानेर तेह्र कालिका मान्ने क्रमको परम्परा पनि देखिन्छ (कौल, १९१८ : पृ. ७४४) । प्रमा, प्रमाता, प्रमाण र प्रमेयको चार अवस्थामा गुणन भई सोह्र काली मान्ने क्रमसद्भाव आदिको परम्परा देखिन्छ (कौल, १९१८ : पृ. ७५२) । अष्टदल, षोडशदल तथा द्वादशदलचक्र कालिकाको चक्ररूपमा लिइएको छ । यी भेदमा बाह्र कालिका मान्ने प्रधान परम्परामा सृष्टिकाली, स्थितिकाली, संहारकाली, रक्तकाली, स्वकाली, यमकाली, मृत्युकाली, रुद्रकाली, परमार्ककाली, मार्तण्डकाली, कालाग्निरुद्रकाली, महाकालकाली मानिन्छन् भने तेह्रौँ कालिका मान्दा महाभैरवचण्डोग्रघोरकालीलाई ग्रहण गर्ने परम्परा देखिन्छ (कौल, १९१८ : पृ. ५८) ।

काली शब्द कल बिल क्षेपे, कल गतौ, कल सङ्ख्याने, कल शब्दे यी चार धातुबाट क्षेप, ज्ञान, सङ्ख्यान, गति तथा नाद अर्थ बुझाउने गरी निष्पन्न हुन्छ । “क्षेप” को अर्थ आफूलाई भिन्न तथा बाहिर फैलाइदिनु, ज्ञानको अर्थ ती भिन्नतया फैलिएकालाई आफूभन्दा अभिन्न रूपमा जान्नु, सङ्ख्यानको अर्थ “यो यही हो, यसभन्दा भिन्न हैन” भन्ने बोध गर्नु, गतिको अर्थ सवित् स्वरूपमा प्रविष्ट हुनु तथा नादको अर्थ आत्ममात्र बोध गर्नु हो । यसप्रकारको कलना गर्ने देवी कालीलाई कालसङ्कर्षिणी पनि भनिन्छ (कौल, १९१८ : पृ. ८२१) ।

त्रिक दर्शनमा परा, परापरा तथा अपराभन्दा तुरीय रूपमा द्वादशकाली मानिन्छ र यसलाई बाह्र वियत् (Void) पूजा गरिन्छ (स्यान्डर्सन, १९८६ : पृ. १८९) । त्रिक क्रमपछि नै कालसङ्कर्षिणीको अवस्थान भएको पनि देखिन्छ । यसको स्वरूप शूलेश्वरीको तथा एकान्तवासिनीको समान देखिन्छ (स्यान्डर्सन, १९९० : पृ. ५८) ।

शाक्तोपायका शक्तिपारम्यवादी क्रम या महानयसँग सम्बद्ध परम्पराहरूमा त्रिपुराको स्थान महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । प्रमाता, प्रमाण र प्रमेयरूपी त्रिकोणका कामेश्वरी, वज्रेश्वरी र भगमालिनीभिन्नकी त्रिपुरादेवीलाई क्रमदर्शनकी त्रयोदशी देवीका रूपमा लिन सकिन्छ । नित्याषोडश भनेर लिइने देवीहरू सृष्टिसृष्टि, स्थितिसृष्टि, संहारसृष्टि र अनाख्यासृष्टिरूपी चार सृष्टिभेद, चार स्थितिभेद, चार संहारभेद तथा चार अनाख्याभेदका रूपमा भएका देखिन्छन् जुन विशुद्ध क्रमदर्शन हो (द्विवेद, १९८४ : पृ. ६५) । त्रिपुराका वाग्भव, कामराज तथा शक्तिबीज सोम, सूर्य तथा वह्निस्वरूप मानिन्छन् । त्रिपुरशेखराविद्याका कूट तथा ध्यानसँग यसको ध्यान तथा कूटको निकै समानता छ (पाण्डेय, १९७६ : पृ. ३० ९-३१७) । त्रिपुरासम्प्रदायमा वामकेश्वरीमत, योगिनीहृदय तथा परशुरामकल्पसूत्र विशेष महत्त्वपूर्ण शास्त्र हुन् ।

त्रिपुरा उपासनामा कौलमत, समयमत तथा मिश्रमत देखिन्छन् । यसमा कुलाचार बाह्यपूजापरक तथा समयाचार आन्तरपूजापरक तथा वैदिकमार्गानुसारको भन्ने मानिन्छ । कौल मतमा संहारक्रमले समयमतमा सृष्टिक्रमले चक्रोद्धार गरिन्छ (द्विवेद, १९८४ : पृ. ६०) । समयमार्गमा कलामा बिन्दुको एकता, नादमा कलाको एकता, नादमा बिन्दुको एकता, नादसँग कला र बिन्दुमा नाद र कला दुवैको एकता गरी ६ प्रकारको ऐक्यभावना नै पूजा मानिन्छ (गिरि, १९८६ : पृ. ६५) । श्रीविद्याको षडन्वयशाम्भवक्रमसँग सम्बन्ध रहेको सौन्दर्यलहरी तथा सुभगोदयबाट थाहा हुन्छ ।

आम्नायभेद

शाक्त सम्प्रदायमा आएको व्यापकताले विभिन्न विद्याहरू देखिए । वाम, दक्षिण तथा सिद्धान्तका रूपमा तीन स्रोत प्राचीन देखिन्छन् । यसमा सप्तमातृपरक मिश्रतन्त्र थपिई चार आम्नाय भएको देखिन्छ । पञ्चस्रोतविभागमा पूर्ववक्त्र तत्पुरुषबाट गारुडतन्त्र थपिएको देखिन्छ भने पश्चिमाम्नायलाई मूलतन्त्रका रूपमा लिइएको देखिन्छ (द्विवेद, १९८४ : पृ. ५३) । पिचुवक्त्र अधराम्नायसमेत

जोडिएर षड्वक्त्रका रूपमा तन्त्रको विस्तार भएको परातन्त्र आदिबाट अवगत हुन्छ जसअनुसार पूर्वाम्नाय पूर्णेश्वरी-अधिष्ठित, दक्षिणाम्नाय निशीश्वरी-अधिष्ठित, पश्चिमाम्नाय कुब्जिका-अधिष्ठित, उत्तराम्नाय कालिका-अधिष्ठित, ऊर्ध्वाम्नाय श्रीविद्या-अधिष्ठित तथा अधराम्नाय वज्रयोगिनी-अधिष्ठित मानिन्छ । श्रीयन्त्रमा त्रैलोक्यमोहनबाट सर्वसङ्क्षोभणपर्यन्त तीन सृष्टिस्वरूप पूर्वाम्नाय, सर्वसौभाग्यादि सर्वरक्षाकरपर्यन्त तीन स्थितिस्वरूप दक्षिणाम्नाय, सर्वरोगहरादि सर्वानन्दमयपर्यन्त तीन संहतिस्वरूप पश्चिमाम्नाय, नौ चक्रको समष्टि उत्तराम्नाय मानिने हुनाले श्रीचक्र समग्रविद्या तथा समग्र आम्नायस्वरूप मानिन्छ (शर्मा, २०२२ : पृ. १५-५६) ।

शाक्त परम्परामा काली, तारा, श्रीविद्या, भुवनेश्वरी, भैरवी, छिन्नमस्ता, धूमावती, बगला, मातङ्गी तथा कमलालाई महाविद्याका रूपमा लिइएको देखिन्छ । यिनै महाविद्याका आधारमा पनि साहित्य विस्तार भएको छ (कविराज, १९७२ : पृ. २६-४०) ।

नेपालको तान्त्रिक परम्परा

पञ्चमुख शिव सम्पूर्ण तन्त्रका अवतारक मानिन्छन् जसको नेपालको प्रामाणिक इतिहासको आरम्भबाटै प्राधान्य देखिन्छ । पाशुपत सम्प्रदायका विविध शाखाहरू यहाँ विकसित भएको देखिन्छ (रेग्मी, २०४० : पृ. ११३) । यस सम्प्रदायका आचार्य लकुलीशको मूर्ति स्थापना गरिनु तथा प्रणर्दन आदि आचार्यको प्रभाव देखिनुले पनि त्यसको परम्परा नेपालमा रहेको सिद्ध हुन्छ (रेग्मी, २०४० : पृ. १२३) । त्रिकदर्शनको गुरु परम्परामा भैरव र भैरवीपछि लकुलीशलाई मानेको देखिन्छ (कौल, १९१८ : पृ. ३६७१-७३) । लकुलीश पाशुपतदर्शनका प्रधान आचार्य हुन् यसरी लकुलीश पाशुपत दर्शन तथा त्रिकदर्शन दुवैका मूल गुरु देखिन्छन् । यसै परम्परामा रावण, विभीषण, रामलाई पनि विद्यावतारक मानेको देखिन्छ । यिनीहरूले उपासना गरेको विद्या भनी महाकालसहितामा आएको छ । मत्स्येन्द्रनाथ छैठौँ शताब्दीको आरम्भमा नेपाल आएका र यहाँ अवलोकितेश्वरका रूपमा प्रख्यात भएका देखिन्छन् (पाण्डेय, १९७६ : पृ. ४५२) । चार युगका विद्यावतारक गुरुहरू खगेन्द्र, कूर्म, मेष र मच्छन्दमध्ये कलियुगका मच्छन्द

मानिन्छन् (गौडियन, १९७९, पृ. ७२) । मत्स्येन्द्रको मत योगिनीकौलमत कौलज्ञाननिर्णय, कौलावलीनिर्णय, अकुलवीरतन्त्र आदिमा स्पष्ट देखिन्छ । मत्स्येन्द्रसहिता लगायत यी सबै ग्रन्थहरूका कमसे कम एक हजार वर्षपूर्वका पाण्डुलिपिहरू नेपालमा भेटिनाले मत्स्येन्द्रनाथको सम्प्रदाय यहाँ प्रसिद्ध रहेको सहजै देखिन्छ । गोरक्षनाथ मत्स्येन्द्रनाथका शिष्य मानिन्छन् जसको प्रभाव नेपालमा विस्तीर्ण छ । गोरक्षसहिताको नाममा रहेको श्रीमतोत्तरतन्त्र (कुब्जिका परम्परा)को पाण्डुलिपि नेपालमा हुनुका साथै यस परम्पराका कुलरत्नोद्योत, कुलमूलरत्नपञ्चकावतार आदि ग्रन्थशास्त्रको नेपालमा विस्तार देखिन्छ । त्रिक, कुल तथा क्रम परम्परामा कुलेश्वर कुलदेवताका रूपमा चर्चित छन् जसलाई अंशुवर्माले भाग पनि छुट्याएका छन् (रेग्मी, १९८३ : पृ. ७२) ।

ईशानशिव देवीयामलतन्त्रका अनुसरण कर्ता देखिन्छन् (कौल, १९१८ : २२।३०) । विमलशिव (त्यही परम्पराका आचार्य) को विमलावतीमत तथा सोमशम्भुको कर्मकाण्डक्रमावली एकै परम्परामा निबद्ध देखिन्छन् (द्विवेद, १९८३ : पृ. २१) । वैरोचनको प्रतिष्ठातन्त्र नेपालको मूर्तिकला तथा वास्तुकलाको शास्त्रीय आधार रहेको देखिन्छ (शर्मा, २०२५ : भूमिका छ) । वैरोचन ईशानशिवलाई आफ्नो गुरु मान्दछन् (शर्मा, २०२५ : पृ. २१२) । यसरी देवीयामलतन्त्र नेपालको आठौँ शताब्दीको आधारग्रन्थका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

तन्त्रालोकको २९ आह्निकमा गरिएको उद्धरणबाट त्रिकदर्शनका परा, परापरा तथा अपरादेवीको वर्णन देवीयामलमा रहेको देखिन्छ भने यसमै उद्धृत दुई मन्त्रहरूमा नेपाली कर्मकाण्ड परम्पराको आधारग्रन्थ महाकालसहिताको मन्त्रसँग साम्य देखिन्छ (स्यान्डर्सन, १९९० : पृ. ५१) । यहाँ वर्णित कालसङ्कर्षिणी देवीका शूलेश्वरी, महापरा, परा-उत्तरकाली तथा त्रिशोर्णा (भैरवानना)को पूजाउपासना भएको जयद्रथयामल पनि यहाँ सुरक्षित छ । यसका साथै पञ्चशक्तिका, क्रमसद्भाव आदि पनि यहाँ सुरक्षित देखिनाले क्रमदर्शनको यहाँ विशेष प्रभाव परेको छर्लङ्ग हुन्छ । यसबाट काश्मीर शैवधाराका रूपमा प्रख्यात यामलाद्वैत प्रारम्भिक कालदेखि नै नेपालको परम्परामा रहेको स्वतः सिद्ध हुन्छ ।

तन्त्रराजतन्त्र तथा वामकेश्वरतन्त्र दुवैमा त्रिपुराको “सिद्धमातृका”का रूपमा स्तोत्र हुनाले यी दुवै ग्रन्थ एकै परम्पराका देखिन्छन् । परशुरामकल्पसूत्रको आधारमा चलेको परम्परा महाराष्ट्रतिर छरिएको तर विशुद्ध आगमिक धारा उत्तरी क्षेत्र काश्मीरमा नवौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा घुसेर उत्तरी क्षेत्रमा फैलिँदै गएको देखिन्छ ।

श्रीविद्याको पशुपतिमा गरिने पूजा पनि यही आगमिक धाराको देखिन्छ । जयस्थिति मल्लको राज्यकालमा सन् १३८८ मा सारिएको वामकेश्वरतन्त्र तथा शैवाचार्य मन्मथपतिको निमित्त सन् १३५८ मा सारिएको वामकेश्वरतन्त्रबाट पनि नेपालका राजा तथा शैवाचार्यहरूद्वारा श्रीविद्याको उपासना गर्ने यही आधार रहेको प्रमाणित हुन्छ (शर्मा, २०२५: पृ. १३६, १३८) । यसबाट मल्लकालमा श्रीविद्याको उपासनाले व्यापकता लिन लागेको स्पष्ट हुन्छ ।

द्रव्यशाहले कालिका जगाएको, डम्बरशाहका निमित्त कालिका पूजाविधि सारिएको आदिबाट शाहराजाहरूले कालीक्रमअनुसार उपासना गर्ने गरेको देखिन्छ (पन्त, २०४३ : पृ. ५०५) ।

नेपालमा शिव तथा शक्तिसम्बन्धी सम्पूर्ण आम्नायबाट सबै महाविद्या, सिद्धविद्या, मातृकाहरूको तन्त्रग्रन्थहरूको व्यापकताबाट तथा मन्दिर आदिबाट विशुद्ध तान्त्रिक संस्कृतिका रूपमा नेपाली संस्कृतिलाई लिन सकिन्छ ।

पूजारहस्य

पूजा नाम न पुष्पाद्यैर्या मतिः क्रियते दृढा ।

निर्विकल्पे महाव्योम्नि सा पूजा ह्यादराल्लयः ॥

—विज्ञानभैरव

पूजा फूलअक्षता चढाएर गरिने होइन, फूलअक्षता आदिले गरिने पूजा त भक्तिको दृढताका निमित्त मात्र हो । वस्तुतः निर्विकल्प महाव्योममा आदरपूर्वक लय हुनु नै पूजा हो । पूजाको सम्पूर्ण अनाख्य परमार्थलाई विज्ञानभैरवको यस महावाक्यले सङ्केत गरेको छ । लोकमा पूजा भन्नाले भक्तिको दृढताका लागि सम्पादन गरिने बाह्याचार विशेषलाई मात्र लिइन्छ । वास्तवमा पूजा कति गहन रहस्यको विषय हो भने वास्तविक पूजा त सच्चिद्रूपा परमेश्वरी भैरवीले चिन्मात्र हृदयभट्टारक भैरवको या भगवान् भैरवले पूर्णाहन्ताको एकरसमा प्रपञ्चलाई बोधमय आमर्शन गरी सविद्रूपिणी भगवतीको आमर्शनमा मात्र सम्भव छ । यस नित्योदित धाममा चैतन्यको सर्वात्मना या समग्रको चिन्मात्रात्मना परामर्श हुन्छ । यही भेदोत्थापनको सबैभन्दा सूक्ष्म श्रेणी हो र यसभन्दा माथि अभेदमा भेदकल्पना सम्भव छैन र वस्तुतः उपासनारहित तुर्यातीत धाममा अवस्थान पनि पूजा नै हो, पूजाको अत्यन्त माथिल्लो कोटि हो र परमाद्वय दशा नै पूजाको समग्र सार हो । विज्ञानभैरवको उक्त वाक्यमा अधिष्ठानलाई लक्षित गर्ने दुई शब्द छन्- निर्विकल्प र महाव्योम । 'निर्विकल्प' र 'महा' यी दुई विशेषणको अन्वय व्योममा भएको छ । त्यस्तै अनुष्ठानलाई लक्षित गर्ने 'आदरात्' र 'लय' दुई शब्द छन् । पञ्चम्यन्त शब्दले आदरपूर्वक भन्ने अर्थबोध गराउँछ । 'व्योम' शब्दले उपनिषद्मा ब्रह्म या शिवशास्त्रमा परमशिव पदले लक्षित परमार्थलाई सङ्केत गर्दछ । लोकमा जसरी आकाश सबैभन्दा सूक्ष्म छ, सर्वगत छ, नित्य छ त्यस्तै परमतत्त्वको वास्तविक सर्वगतता, नित्यता, सूक्ष्मतालाई सङ्केत गर्न 'व्योम' पदले पनि अभिहित

गरिन्छ । ब्रह्मसूत्रमा आकाशस्तल्लिङ्गात् सूत्रले 'आकाश' पदले ब्रह्मलाई बोध गराउने कुरा स्पष्ट गरेको छ । वस्तुतः निर्गुण परमार्थ नाम र रूपरहित तत्त्वलाई बुझाउन तन्त्रशास्त्रमा पनि आकाशका पर्यायहरूले लक्षित गर्ने गरिन्छ । यहाँ व्योमलाई 'महा' विशेषण दिइएको छ जसले पछि आउने लयका प्रकारलाई जनाउँछ । व्योमरूप परमार्थको उद्बोधन 'म-ह-अ' यी तीन वर्णबाट सङ्केतित नर, शक्ति र शिव सबैमा अनुगत नित्य एकरूप तुरीयको बोध हो । यसमा शिव, जीव र जगत्को व्योमरूपमा स्फुरण हुन्छ र यही पारमार्थिक स्फुरणलाई तन्त्रमा महाजागरण पनि भनिन्छ । यस जागरणका तीन उपाय छन्—आणव, शाक्त र शाम्भव । आणव उपाय— जीव दशामा भेदप्रधान बोध हुनाले समग्र प्रपञ्चमा शिवात्मताको अन्वेषण, शाक्त उपाय— लौकिक दशाबाट जागेपछि शान्तोदित दशामा प्रपञ्चमात्रको विकल्परूपमा स्फुरण हुने हुनाले विकल्प संशोधनरूप बोधमय आमर्शन तथा शाम्भव उपाय— निर्विकल्प धाममा स्वात्मस्फार या स्वयंको परमार्थरूपमा उद्बोधन ।

उपासक वास्तवमा उपास्यभन्दा भिन्न छैन तर यस वास्तविकतालाई नबुझेर पूज्य र पूजकमा भिन्नताको आरोप गरिन्छ । तन्त्रशास्त्रमा यो अबोध स्वेच्छापरिकल्पित हो या आफैले आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा नरही भेदमय द्वैत प्रपञ्चमा बस्ने सङ्कल्प गर्नाले भएको हो भनिन्छ । जीवले जबसम्म भेदमा बस्ने सङ्कल्प गर्दछ तबसम्म आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई आफूबाट अलग गर्दछ र यही लीला या क्रीडामा स्वात्माभर्शन गर्ने अभिलाषाले सम्पादन गरिने अनुष्ठानहरू आणव उपायभित्र पर्दछन् । फूलअक्षता आदिद्वारा सम्पादन गरिने अनुष्ठानहरू पनि यही श्रेणीमा पर्दछन् । कसैले फूलअक्षताले परमेश्वरलाई तर्पण गर्लान् त कसैले मद्यमांसले तर हृदयमा स्वयं स्फुरण हुने परमतत्त्वको प्रीणन नै यी सम्पूर्ण पूजाको रहस्य हो । त्यसैले जुन साधनले हृदयमा रहेको सङ्कोच हट्छ र भेदको आमर्शन विलुप्त बन्दछ तिनै साधन पूजाका निमित्त उपयुक्त हुन्छन् ।

पूजारूप उपायमा 'लय'मात्र अभिलषित हुन्छ । होइन, आदरात् लय अर्थात् आदरपूर्वक लय अभिलषित हो । लय त हठयोगको प्रक्रियाबाट भस्त्रिका आदि प्राणायामद्वारा उन्मनी मुद्रा, महामुद्रा आदिको प्रयोगले या पातञ्जलयोग या अन्य योगद्वारा पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ तर त्यस माध्यममा 'मन' नै प्रधान साधन हुन्छ

र मनलाई एकतान गरेर विकल्प क्षीण गरेर लुप्त गरिन्छ । त्यसद्वारा हृदयको स्फार सम्भव छैन । उपास्य देवताको स्फुरण हृदयमा हुन्छ र त्यसका निमित्त आदर जरुरी हुन्छ । मनको क्षयरूप माध्यमद्वारा निर्विकल्प धाममा पुगिने कुरामा कुनै शङ्का छैन तर त्यो विवेकजन्य मार्ग हो, विकल्पहरूलाई छुट्याउँदै केलाउँदै निर्विकल्परूपमा पुग्ने उपाय हो, योगज मार्ग होइन । योगज मार्गमा समग्र पक्ष उपास्य देवताका रूपमा स्फुरण भई साधकले परमेश्वरको सर्वात्मताको बोध गर्दछ र त्यसका निमित्त आदरको आवश्यकता पर्दछ ।

समावेशलाई कतै हृदयको स्फारका रूपमा त कतै उन्मनीभावका रूपमा शास्त्रहरूमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । हृदयपक्षलाई प्रधान मानेर पूजा, भक्ति, स्तव आदिद्वारा परमेश्वरको चिन्तन गरी सर्वात्मना समर्पित बन्ने उपासनाविधिले हृदयपक्षलाई लिएको हुन्छ र यसमा परमार्थ प्रियरूपमा, उपास्यरूपमा स्फुरण हुन्छ भने मस्तिष्कप्रधान साधना जसमा बोधलाई प्राधान्य दिइएको हुन्छ त्यसका विभिन्न माध्यम छन्— वेदान्तप्रतिपादित विवेकमार्ग र योगशास्त्रप्रतिपादित विवेकमार्ग । यसद्वारा मनका विभिन्न सूक्ष्मतत्त्वहरू केलाई परमार्थमा अवस्थित गरिन्छ । पूजा हृदयको उद्घाटनरूप जागरण हो र यसमा मानसिक नियन्त्रणभन्दा सामरस्यान्वेषणको बढी महत्त्व हुन्छ ।

‘लय’ वस्तुतः निस्तरङ्गता नै हो । राग, द्वेष र मोहले मन सङ्कुचित हुनाले त्यसमा रागतरङ्ग या द्वेषतरङ्ग उद्भव भइरहेका हुन्छन् । मोह आफैँमा तरङ्ग नभए तापनि राग र द्वेषको तरङ्ग उद्भव गर्ने माध्यम या निदान दुवै रूपमा यो रहेको छ । त्यसैले लौकिक दशामा मन कहिल्यै पनि निस्तरङ्गित बन्दै बन्दैन । मोहले क्षणिक तरङ्गहीनता जन्माए तापनि त्यो वास्तविक अभिलषित चिन्मय निस्तरङ्गता होइन, त्यो जडनिस्तरङ्गता हो र चिद्धर्म जीवमा क्षणिक मोहराज्यको उदय भए तापनि दीर्घकालतक त्यो रहन सक्तैन । वास्तवमा ‘मन’लाई यिनै वासनाले चक्राकारमा घुमाइरहेका हुन्छन् र चक्रमा जसरी ‘नाभि’ हुन्छ त्यस्तै मनश्चक्रमा हृदय आरूढ भएको हुन्छ या मनको चर्खाले हृदयलाई सञ्चालित गरेको हुन्छ । पूजा नाभिस्थानमा निरोध गरेर चक्रको प्रवाहलाई नियन्त्रित गर्ने उपाय हो ।

पूजाको यही स्वरूपलाई लक्षित गर्न शास्त्रहरूमा पूजालाई निम्नानुसार विभाजित गरेको पाइन्छ—

अपरा पूजा— भेददशामा आणव उपायद्वारा समावेश प्राप्त गर्ने उद्देश्यले बाह्य उपचारद्वारा सम्पादन गरिने पूजालाई अपरा पूजा भनिन्छ ।

परापरा पूजा— भेदाभेदरूप सूक्ष्म विकल्पको उदयदशामा मनोमय प्रपञ्चलाई मनले नै समाहित गर्न आन्तरिक पूजाको अनुष्ठानलाई परापरा पूजाले सङ्केत गरिन्छ ।

परापूजा— अपरा तथा परापरा पूजा दुबै परापूजामा पुग्ने माध्यम हुन् । वास्तवमा 'पूजा' परापूजा नै हो तर 'परा' नित्य बोधरूप महाजागरणदशा हुनाले स्वतः त्यसको उद्बोध हुँदैन र त्यसको उद्बोधनमा साधनरूपले परिकल्पित परापरा र अपरा पूजा हुन् ।

परापरा र अपरा वाम र दक्षिण शक्तिका स्वरूप हुनाले वामाचारलाई परापरा पूजाअन्तर्गत र दक्षिणाचारलाई अपरापूजाअन्तर्गत लिन सकिन्छ तर दक्षिणाचार औपचारिक नाम हुनाले कौल अनुष्ठानलाई नै अपरा पूजामा विशेषतः स्थान दिइएको पाइन्छ । वस्तुतः पूजाको परस्वभावलाई बुझ्न यसको स्थूल स्वरूप र सूक्ष्म स्वभावलाई जान्नुपर्ने हुन्छ ।

पूजाको आन्तरिक स्वरूप परापूजाको गहनतालाई शिवानन्दमुनिले 'सुभगोदयवासना' तथा अमृतानन्दनाथले 'चिद्विलासस्तव' मा उद्घाटित गरेका छन् । बाह्यपूजामा जस्तै यसमा पनि सन्ध्यानुष्ठानदेखि हवन तथा विसर्जनसम्मका अनुष्ठान गरिन्छन् तर समग्र उपकरणहरू चिन्मय नै हुन्छन् ।

वैखरीमा पञ्चाशत् वर्णको अक्षमालास्वरूप धारण गर्ने मातृका देवीको मूल परावाक् नै पश्यन्तीस्वरूप लतामा मध्यमास्वरूपमा विकसित हुँदै मालिकास्वरूप धारण गर्न पुग्दछ । वाक्को यही सूक्ष्मतान्वेषण परापूजाको प्रारम्भ हो ।

भोग तथा मोक्ष दुवै प्रदान गर्न गुरुको आवश्यकता पर्दछ । चिन्मात्र शिव नै निग्रह तथा अनुग्रहप्रवीण हुनाले शिवात्मताको विमर्शन नै गुरुपादुकास्मरण हो । यसमा स्वयंप्रकाश सविद्रूप शिवमूर्ति शुक्लपादुका तथा त्यसको विमर्शनस्वरूप शाक्तस्फार

रक्तपादुका तथा तीक्ष्णकोषाणमयस्वरूपमिन्द्रपादुका तथा प्रसादुकाका रूपमा गुरुपादुकाको चिन्तन हुन्छ ।

शिवको बाह्यस्फार पञ्चवक्त्रका रूपमा हुन्छ । ईशान आदि पञ्चवक्त्रमा ३८ पद हुनाले ३८ कलाको यसमा समाहार भएको हुन्छ जसमा १६ चान्द्रकला, १२ सौरकला तथा १० वह्निकला पर्दछन् । समग्र चराचर जगत् शिवको ३८ कलाभिन्न पर्दछ र चराचरलाई तदात्मक अन्वेषण गर्नु तथा परमशिवमा त्यसको समष्टि विमर्शन गर्नु नै गुरुपादुकाजप हो । समस्त सङ्कोच हटेपछि आत्मा पनि त्यसरी नै प्रकाशित हुन्छ जसरी शरत्कालमा मेघको मण्डल टुटेपछि सूर्य । चिन्मात्रताको यस प्रकाशनलाई विद्यात्मतान्वेषणको जरुरत पर्दछ । मन्त्रविद्याका रूपमा आत्मविमर्शन विद्यात्मतान्वेषण हो । चैतन्यको यस उद्रेकपछि नै अन्य उपासनाका अङ्गहरू सम्पादित हुन सक्तछन् ।

चेतना चराचर जगत्को मूल हुनाले समग्र पदार्थमा चैतन्य अनुगत छ । सूक्ष्म पदार्थ स्थूल पदार्थको अनुगत हुन्छ, जस्तो आकाश पृथ्वी आदि पदार्थका अणु अणुभिन्न पनि अनुगत छ । चेतना आकाशभन्दा पनि सूक्ष्म हुनाले आकाशलगायत सम्पूर्ण स्थूल प्रपञ्चमा चैतन्य अनुगत छ । शरीर ३६ तत्त्वको पिण्डस्वरूप हुनाले समग्र तत्त्व यसमा छन् । शरीरका सूक्ष्म तत्त्वदेखि स्थूलतर, स्थूलतम तत्त्वसम्मको चिन्मयतामर्शन नै स्नान हो । चिद्रसले समस्त अङ्ग आर्द्र भएपछि स्वात्मविमर्शन हुन्छ र यसबाट मलहरूको अपगम हुन्छ । मलहरू तीन प्रकारका छन्— आणवमल, मायीयमल तथा कार्ममल । आणवमलले इच्छालाई सङ्कुचित, सीमित गरिदिएको छ र जीवभावमा शिवलाई बद्ध गरेको छ । मायीयमलले मायीय प्रपञ्च खडा गरी कला, अविद्या, राग, काल र नियति यी पाँच कञ्चुकका सहाराले जीवलाई अनवरत जन्ममरणको चक्रमा घुमाएको छ । कार्ममलले कर्म तथा भोग प्रदान गरी स्थूल प्रपञ्चको उपभोगमा जीवलाई क्रियाशक्तिको सङ्कोचद्वारा सीमित क्रियामा व्याप्त गरेको छ । चिन्मयतामर्शद्वारा क्रियाशक्ति विद्रावित भई ज्ञानामृतमा परिणत हुने तथा ज्ञानशक्ति इच्छारूपमा स्फुरण हुने हुनाले समग्र पदार्थसमूह इच्छाको स्फुरणरूपमा भासित हुन्छ र इच्छा पनि शुद्ध सविद्रूपमा प्रकाशित हुँदा आत्माको वास्तविक रूप स्फुरण हुन जान्छ यही नै वास्तविक स्नान हो ।

समस्त कर्मको सन्ध्यानुष्ठानपछि मात्र निवर्तन हुन सक्छ । शिव तथा शक्तिको सामरस्य प्रदान गर्ने सन्ध्यामा शिव एकपक्ष तथा शक्ति अपरपक्षका रूपमा, शिव दिन तथा शक्ति कालरात्रिका रूपमा स्फुरण भएका हुन्छन् । जीवमा शाक्तामर्शद्वारा शैवी मुखको उद्बोधन हुने हुनाले शिवशक्तिसामरस्यानुभूति सम्भव छ र यही नै वास्तविक सन्ध्या हो । सम्पूर्ण लोकलाई मोह प्रदान गर्ने मायालाई निशा पनि भनिन्छ । विद्याको अशुद्ध या सङ्कुचित स्वभाव यही मायाशक्तिका रूपमा भासित हुन्छ । वासर अर्थात् दिन प्रकाशको स्वभाव हो र यो नै शुद्ध विद्याको उदयस्वरूप हो । मायाराज्यबाट शुद्ध विद्यामा प्रवेश गर्ने सन्धिका रूपमा सन्ध्यालाई लिइएको छ । प्रत्येक यज्ञमा उषाबाट पूर्ण प्रकाशरूप ब्रह्मसम्मको प्रकाशन भएको हुन्छ । जस्तो कि अश्वमेध यज्ञमा 'उषा' नै मेध्य अश्वको शिर हो, त्यसको पुच्छरूपमा 'ब्रह्म' प्रतिष्ठित छ । 'उषा' ले सन्ध्याको बोध गर्दछ । प्रकाश र विमर्शको अन्वेषणस्वरूप सन्ध्या यज्ञको प्रारम्भ हो र यसको सम्पादनपछि नै ब्रह्मस्वरूप समग्र यज्ञको सम्पादन हुन सक्छ ।

समग्र प्रपञ्चको आभासन कालचक्रमा आरूढ भएर हुन्छ । कालले पूर्व तथा परक्षणका रूपमा क्रमलाई प्रकाशित गरेपछि क्रियाको उद्भव हुन्छ तथा क्रियाको निवर्तन कालधारामा आरूढ भएर नै सम्भव हुन्छ । यस भावप्रकाशनभित्रको कालसापेक्षताको आमर्शन गर्नु नै सूर्यलाई अर्घ्य प्रदान गर्नु हो । स्वयंप्रकाश शिव नै वास्तविक प्रकाश र सूर्यादि ग्रह, नक्षत्रहरू स्वात्मज्योतिबाट नै भासित हुने हुनाले शिव नै सूर्य हुन् । शिवको विमर्शनशील व्योमवामेश्वरी, खेचरी, गोचरी, दिक्चरी तथा भूचरी शक्ति नै मरीचि हुन् र यिनै करणेश्वरीवर्गको सहायताले शिवले स्वधाममा नै वेद्यमण्डल भासित गर्दछन् । ती मरीचिमा आत्मवृत्ति गर्नाले शिवात्मताको प्रकाशन हुन्छ र सूर्यार्घ्यको सम्पादन हुन्छ ।

यागस्थानमा यज्ञ सम्पादन गरेपछि विधि र निषेधरूप द्वैतवासना विगलित हुने हुनाले दुई पक्षरूप विकल्प ग्रास गर्न शाक्तवीर्यको या अलौकिक विमर्शको आवश्यकता पर्दछ । यागक्षेत्र त्यस शाक्तवीर्यस्फारको क्षेत्र हुनाले सिद्धिरत्नाकरको रूपमा त्यसलाई लिइन्छ । आत्मतत्त्व नै त्यस यागको क्षेत्र हो र चिद्विलास नै त्यसको भित्ति हो । यागक्षेत्रमा प्रदीप्त दीपशिखाले तमोगुणको अपहरण गर्दछ । यही नै शाक्तस्फार यागक्षेत्रमा प्रवेश हो ।

सवित्को स्फुरण षडध्वका रूपमा भएक, पञ्चरामन्यरूप अधिक तथा कला, तत्त्व र भुवनरूप वाच्यका रूपमा भएको छ । अध्वण्टक नै सवित्को पीठ हो, यहीँ सवित् अवस्थित छ । सवित्तत्त्व यसबाट अत्यन्त विविक्त (भिन्न) छैन । यस सवित् पीठको अन्वेषण देहभिन्नै गरिन्छ । भूषण, अलङ्कार आदिद्वारा देहको अलङ्करण सविद्रूप पीठको परामर्शन हो ।

जीवरूपमा स्फुरण भएको आत्मालाई भेदबाट तारण गरी अद्वय स्वधाममा पुऱ्याउनु नै रक्षा हो । समग्र स्रोतमा चिन्मयतामर्शनद्वारा भेदबाट मुक्ति मिल्ने हुनाले चिदामर्श नै दिग्बन्धनस्वरूप अत्तरक्षण हो । करणेश्वरीवर्गको पिण्डमा ज्ञानकरणका रूपमा गन्ध आदि ग्रहण गर्न घ्राणादि इन्द्रियको प्रसार भएको हुन्छ र त्यसमा करणेश्वरीहरूको आमर्शन गर्नाले समग्र विकल्प उदित हुने दिशाहरूको बन्धन हुन्छ ।

हृदयकमलको कर्णिका नै पूजाको वेदी हो र हृदयमा नित्य अहमाकारमा स्फुरण हुने चिन्मयी देवताको यजनरूप परामर्श गर्नाले पाशहरूको भैरवरूप उद्यमद्वारा भेदन हुन्छ ।

सकल विघ्न निराकण नगरी यज्ञ सम्पन्न हुन सक्तैन । विश्वात्मक प्रपञ्च र त्यसमा करणवर्ग आरूढ भई निरन्तर विकल्पको उदय भइरहनु नै विघ्न हो । निर्विकल्परूप आत्मधाममा विश्राम गर्नाले निर्विकल्पता परामर्शन नै सम्पूर्ण विघ्नहरूको निराकरण हो ।

शिव नै त्रिवृत्करण या पञ्चीकरणको रूपमा मूर्त, मूर्ततररूपमा विश्वाकार विकल्पमा स्फुरण भएका छन् । परमशिवको यही स्फार शिवदेखि पृथ्वीपर्यन्तका ३६ पदार्थका रूपमा भएको छ । शिव, शक्ति, सदाशिव, ईश्वर, शुद्धविद्यारूप शुद्धाध्वमा शिवका चित्, आनन्द, इच्छा, ज्ञान र क्रियाको उद्रेक भएको छ । मायामय शुद्ध अध्वा तथा कलासम्मका अशुद्धाध्वमा पनि शिव नै प्रकट भएका छन् । शिवको षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मताको यही परामर्शनलाई 'आसन'का रूपमा लिइन्छ ।

कर्म तथा करणरूप आत्मगत अशुद्ध तत्त्वको शुद्ध तत्त्वमा लय अर्थात् कर्मको चिन्मयतामर्शन तथा करणको चक्रेश्वरीरूपमा आमर्शनलाई आत्मशुद्धि तथा करशुद्धिका रूपमा लिइन्छ ।

समग्र प्रपञ्च सवित्कै रूपमा आभासित भएको छ । प्रमाता, प्रमाण तथा प्रमेयमा अहं, अहमिदम् तथा इदम्का रूपमा तीन प्रकारले सवित्को प्रकाशन भएको छ । यस चैतन्यको स्फुरणमा प्राण 'अहमिदम्'का रूपमा मध्यदशामा अवस्थित छ । यही नै सन्धिका रूपमा अवगत छ । वेद्यसविद्रूप जगत्लाई प्रमातामा विलापन गर्न प्राणपथको आश्रय लिइन्छ र यही प्रक्रियालाई 'प्राणायाम' भनिन्छ ।

सवित्को उद्भव, स्थिति तथा लय प्रत्येक दशा त्रिगुणित हुँदा नवचक्रका रूपमा, देवीचक्रका रूपमा या देहचक्रका रूपमा स्फुरण हुन्छ र यी सबैको आसनकल्पना हुने हुनाले देहमा नवधा चिदाभासरूपमा तथा विग्रहमा नवयोनिचक्र आदि रूपमा आसनकल्पना गरिन्छ । अध्वण्टकलाई पिण्डमा स्फुरण गर्न हृदय, शिर, शिखा, कवच, नेत्रत्रय तथा अस्त्रका रूपमा षडङ्गन्यास गरिन्छ । यसबाट आत्मवित्को अंशांशीभावकल्पनाद्वारा वास्तविक रूपमा पुगिन्छ । यद्यपि चिन्मात्रमा अंशांशीभाव सम्भव छैन तथापि शाक्तवीर्यद्वारा समग्र सम्भव हुने हुनाले उपासनामा त्यसको भावना गरिन्छ । सर्वज्ञता, नित्यतृप्तता, अनादिबोध, अविलुप्तशक्ति तथा स्वतन्त्रता यी छ शक्ति शिवका धर्मरूप हुन् र आत्मस्वभाव स्फुट हुँदा यी धर्महरू उद्घाटित हुँदै पूर्णता प्राप्त गर्दछन् । यी शक्तिको आमर्शन नै शाक्तोन्मज्जनरूप विमर्शणद्वारा भावनाको रहस्य हो ।

कामकलाको भावना तीन बिन्दुरूप ईश्वरका रूपमा गरिन्छ जसमा ऊर्ध्व बिन्दुलाई मुख तथा अन्य बिन्दुद्वयलाई स्तनद्वयका रूपमा भावना गरिन्छ । यस ऊर्ध्वबिन्दु त्रिकोणलाई अधः अवस्थाबाट कुण्डलीप्रबोधको सङ्केतका रूपमा लिइएको छ । समग्र तत्त्वको समवायस्वरूप चतुष्कलामय आत्मामा वैखरी प्रभृति वाणीलाई परामर्शन गर्नु नै न्यास हो । 'पुरुष' शब्दले पुरमा अवस्थित तथा पूर्ण यी दुई अर्थबोध गर्दछ । मायीय दशामा 'पुरमा अवस्थित' यो अर्थ उपयुक्त हुन्छ र अमायीय दशामा दोस्रो अर्थ । यी दुवै पुरुषका स्वभाव हुनाले मायाले आवृत बन्न तथा मुक्त हुन साधनका रूपमा पुर्यष्टक रहेको छ । चिन्मात्र परम धाममा वाग्देवतान्यासद्वारा पुर्यष्टकको विलापन अष्टदेवतान्यास मानिन्छ । आन्तरिक करणवर्ग मन, बुद्धि, चित्त, अहङ्कारमा स्वात्मस्फार क्रमशः हुनाले सवित्पीठमा अवस्थित रहेको मानिन्छ र यी चार पीठलाई कामरूप, पूर्णगिरि, जालन्धर तथा ओड्याणका रूपमा भावना गरी चिन्मयतामर्शन गर्नु नै पीठन्यास हो ।

भैरवविमर्श

भैरवको दार्शनिक शिखरमा चढ्नुभन्दा पहिले व्युत्पत्तिको मैदानमा पाइला सार्नु आवश्यक र सङ्गत पनि देखिन्छ । यसमा कतिपय यौगिक व्युत्पत्तिहरू हाम्रा लागि चिन्तनको पथ बनेर परमतत्त्वको बोधमा सहायक बन्ने छन् । आगमको प्रमुख अभिप्राय पनि शब्दको अर्थ जानेर प्रयोग गर्दा भोग तथा मोक्षप्रद हुन्छ भन्ने एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति सिद्धान्तानुरूप हुने भएकाले तीन चरणमा यसको व्युत्पत्ति र अर्थ प्रस्तुत गरिन्छ ।

१. आगमको व्युत्पत्ति
२. अभिनवगुप्तका व्युत्पत्तिहरू तथा
३. क्षेमराज र परवर्ती आचार्यका व्युत्पत्तिहरू ।

१. आगमको व्युत्पत्ति

भैरवागमको उत्कृष्ट यामलाष्टकमध्ये प्रधान रुद्रयामलतन्त्रको उत्तरांशका रूपमा चिनिने विज्ञानभैरवमा भैरवको व्युत्पत्ति यसरी गरिएको छ—

भया सर्वं रवयति सर्वदो व्यापकोऽखिले ।

इति भैरवशब्दस्य सन्ततोच्चारणाच्छिवः ॥^१

अन्तः स्वानुभवानन्दा विकल्पोन्मुक्तगोचरा ।

याऽवस्था भरिताकारा भैरवी भैरवात्मनः ॥

तद्वपुस्तत्त्वतो ज्ञेयं विमलं विश्वपूरणम् ।^२ भनी यस शास्त्रले भैरवस्वरूपलाई सर्वविमर्शशाली भन्ने बुझाउँछ । प्रथम व्युत्पत्तिमा 'भ' भया सवित्प्रकाशरूपया (ज्ञानरूपी प्रकाशले) 'ऐ'— ऐकारः क्रियावान् महेश्वरः (क्रियाशक्तिले सहित

१ विज्ञानभैरव, १२७ ।

२ विज्ञानभैरव, १५—१६कख ।

भएको महेश्वर अर्थात् क्रियाशक्तिले सहित भन्नाले त्यसको पूर्ववर्तीको समेत ग्रहण गरी चित्, आनन्द, इच्छा, ज्ञान र क्रियासंयुक्त), रव=रवयति-विमृशति (विमर्श गर्दछ) जसले त्यो नै परमेश्वर भैरव हो । अर्को व्युत्पत्तिमा भरणात्मिका शक्ति र ऐ=क्रियाशक्तिले सम्पूर्णको विमर्श गर्ने नै भैरव हो भन्ने बुझिन्छ । प्रथम पक्ष प्रकाशप्रधान भैरवबोधक छ भने द्वितीय पक्षले शाक्तोपायको अवलम्बन गर्दछ । अर्को व्युत्पत्तिमा भयेन नीलसुखादिभिन्नप्रथात्मकाज्ञानेन, अवति रक्षति अर्थात् भेदात्मक द्वैतप्रधान अज्ञानबाट रक्षा गर्ने प्रभु सकल पशुवर्गका रक्षक मानिन्छन् । अरू व्याख्याअनुसार भया सर्व शुभाशुभं राति ददाति भनी सबै थोक दिने भैरवको र वाति=अनुगच्छति (सबैभित्र व्यापकरूपले अनुस्यूत हुन्छ) भन्नाले भैरवको सर्वव्यापकताको बोध हुन्छ । यो भैरव भरिताकार छ अर्थात् कुनै रिक्तोपना यसमा छैन । आनन्द नै आनन्दघन हुनाका साथै सर्वसामर्थ्यशाली हुनाले सम्पूर्ण भूमिमा उल्लास, परमैश्वर्य यसमा छ । भैरव ज्ञानस्वरूप हो, त्यस्तो ज्ञान जुन सर्वोपरम हुँदा स्वतः प्रकट हुन्छ, त्यसलाई प्रकट गर्न अरू कुनै उपायको आवश्यकता पर्दैन । यथार्थ अर्थमा जस्तो घटले सूर्य प्रकाशित हुने होइन त्यस्तै परमेश्वर पनि उपायको वशमा छैन । त्यसको स्वरूपोपलब्धि नै सर्वज्ञता हो भन्ने सर्वज्ञत्वं परभैरवात्मकत्वम्^३बाट पनि बुझिन्छ । सविद्को स्वयंप्रकाशता दर्शनान्तरमा पनि स्वीकारी त्यसका लागि अनुमान गर्दा संवित् स्वयंप्रकाशावेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वाद् व्यतिरेके घटवत्^४ भनी केवलव्यतिरेकी तर्कको सहारा पनि लिइन्छ । सविद्रूप भैरवलाई कसरी पूजा गर्ने ? निराकार चैतन्य उपासनाको विषय बन्दछन् र ? भनी उपाय केवल आणव नै हुनुपर्छ र बाह्य सामग्रीले नै पूजा हुन्छ भन्नु मूढता हो । निर्विकल्पे महाव्योम्नि सा पूजा ह्यादराल्लयः^५, जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः^६, महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिना । हूयते मनसा सार्द्धं स होमश्चेतना श्रुचा ॥^७ आदि विज्ञानभैरवकै वाक्यहरुबाट चिदाकाशमा लीन हुनु नै पूजा हो, नित्यस्फूर्त अहमात्मक आमर्शन नै जप हो र चेतनाको

३ परात्रीशिका, पृ. १०२ ।

४ पञ्चदशी ।

५ विज्ञानभैरव, १४४ गद्य ।

६ विज्ञानभैरव, १४२ गद्य ।

७ विज्ञानभैरव, १४६ ।

सहाराले नील, पीतादि वस्तुलाई आत्माविलापन गनु होम भनी परमाद्वयावस्थाको पनि उपासना स्वीकार गरिन्छ । भैरव र भैरवीमा पनि भेद स्वीकार गरिन्छ । देशकालातीत, मनोवागतीत, अहमात्मक बोधमय अवस्था भैरवीको स्वरूप हो, देवीको निष्कल स्वरूप हो । दाहिकाशक्ति र आगोमा जस्तै शक्ति र शक्तिमान् भैरवी र भैरवमा अभेद छ । जसरी दीपको प्रकाशले सूर्यको दिशा जानिन्छ त्यसरी नै शक्तिका माध्यमबाट शिवको ज्ञान हुन्छ । त्यसैले *शैवीमुखमिहोच्यते* अर्थात् यस शिवशासनमा शक्तिलाई शिवसम्म पुग्ने ढोका भनिन्छ ।

सम्पूर्ण सृष्टि अण्ड हो जो चार भागमा विभक्त छ— ब्रह्माण्ड, प्रकृत्यण्ड, मायाण्ड र शक्त्यण्ड । जसले त्यसको भरण गर्छ त्यही नै भैरव हो । *भरणात् प्रकृत्यण्डानां स भैरव इति स्मृतः*^८ भनी भरणपोषण पनि भैरवकै प्रधान अङ्ग मानिन्छ । शाम्भव उपायमा भैरवतत्त्वको प्रमुख व्याख्या *उद्यमो भैरव*^९ सूत्रलाई लिनुपर्दछ जसअनुसार विमर्शले आफ्नो स्फुरण गर्न लाग्दा चैतन्यमा आकस्मिक रूपले स्पन्दन भएर प्रतिभा अर्थात् परावाक्का रूपमा आई विश्वका रूपमा फैलिने र संहारदशामा सम्पूर्ण विश्वलाई ग्रास गर्ने सवित् नै भैरव हो । क्षेमराजले आफ्नो व्याख्यामा सवित्को प्रतिभोन्मज्जनलाई नै भैरवका रूपमा लिएका छन् ।^{१०} यसैलाई वार्तिककारले पूर्णाहन्ताको बोधस्वरूप मानेका छन् । यस स्थितिमा सकलशक्ति सामरस्यस्वरूप हुने हुनाले भरितता र विकल्पकवलन अर्थात् निलिदिने हुनाले शाब्दिक व्युत्पत्तिबाट भैरवको व्याख्या यसरी पाइन्छ—

उद्यमोऽन्तः परिस्पन्दः पूर्णाहम्भावनात्मकः ।

स एव सर्वशक्तीनां सामरस्यादशेषतः ॥

विश्वतो भरितत्वेन विकल्पानां विभेदिनाम् ।

अन्तःकवलनेनापीत्यन्वयोर्देवभैरवः ॥

८ नेत्रतन्त्र, १९।७४ ।

९ शिवसूत्र, १।५ ।

१० योऽयं प्रसरद्रूपाया विमर्शमय्याः सविदो भ्रुगिति उच्छलनात्मकपरप्रतिभोन्मज्जनरूपः उद्यमः स एव सर्वशक्तिसामरस्येन अशेषविश्वभरितत्वात् सकलकल्पनाकुलालंकवलनमयत्वाच्च भैरवः ।

—शिवसूत्र, १।५ विमर्शिनीव्याख्या ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

यस अवस्थामा चैतन्यस्वरूप भैरवले आफ्नो चिदात्मकताको सदा परामर्श गर्दछ र समग्र विश्वलाई पनि देख्छ अर्थात् अन्तर्लक्ष्य बहिर्दृष्टिको भैरवीमुद्रामा रहेको भैरवात्मकता पनि जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति आदि अवस्थामा आफ्नो बोध राखी त्यसको भेद गरेर अभिव्यक्त हुन्छ । जगत्का सर्जक ब्रह्मादेखि कीटसम्मको सम्पूर्ण प्राणीलाई सृष्टि गर्ने भैरवलाई कालका रूपमा भैरवरूपी कालः सृजति जगत्कारणादिकीटान्तम् भनी भैरवलाई महाकाल, कालभैरव आदि संज्ञा दिइन्छ । भैरवले मृत्यु, काल, कलासमूह आदि सम्पूर्णलाई निलिदिने गर्दछ ।

मृत्युं च कालं च कलाकलापं

विकारजालं प्रतिपत्तिसाम्यम् ।

ऐकात्म्यनानात्म्यविकल्पजातं

तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥^{११}

कालानलसमान भैरवमा सबैको लय हुन्छ, सम्पूर्ण तत्त्व दग्ध बन्दछन्—

यत्र सर्वे लयं यान्ति दह्यन्ते तत्त्वसञ्चयाः ।

तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषम् ॥^{१२}

यसैलाई विज्ञानभैरवमा जल र ऊर्मि, वह्नि र ज्वाला, प्रभा र रविको उपमा दिइएको छ । जल भैरव हो भने ऊर्मि जगत् । वह्नि भैरव हो भने ज्वाला जगत्, सूर्य भैरव हो भने प्रभा जगत् ।^{१३} यसरी सकलाधिष्ठान भैरवलाई आगमहरूले परम अद्वय अवस्था जहाँ सर्वात्मकता हुने हुनाले अतिरिक्त सत्ताकल्पना शेष नै नरहने इङ्गित गरेका छन् । भोक्ता उही भैरव हो तर भोग्यका रूपमा रहेका सकल पदार्थ त्यस भोक्ताभन्दा कदापि भिन्न होइनन् ।

११ श्रीभर्गशिखा, शिवसूत्र १।६ विमर्शिनीमा उद्धृत ।

१२ श्रीमद्वीरावलि, शिवसूत्र १।६ विमर्शिनीमा उद्धृत ।

१३ जलस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभङ्ग्यः प्रभा रवेः ।

ममैव भैरवस्यैता विश्वभङ्ग्योः विभेदिताः ॥

—विज्ञानभैरव, १०८ ।

२. अभिनवगुप्तको व्युत्पत्ति

श्रीमन्महामाहेश्वर अभिनवगुप्तपादाचार्य शिवाद्वयवादका प्रमुख आचार्य हुन् । भैरवागमहरूलाई आधार बनाई खडा भएको यस अद्वयवादलाई भैरवाद्वैतवाद भने अत्युक्ति नहोला । आचार्य आफ्नो दर्शनलाई एकातिर सोमानन्द र लक्ष्मणगुप्तको प्रत्यभिज्ञाको कसीमा खरो उतार्न सफल छन् भने अर्कातिर गुरु शम्भुनाथ र भूतिराजका परम्परा थाम्दछन् । सोमानन्द भैरवको ईश्वरतालाई पञ्चविधकृत्यतत्परभगवद्भैरवभट्टारकः^{१४} भनी सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रह पाँचै कृत्यको कर्तृता भैरवमा स्थापित गर्दछन् । तन्त्रशास्त्रमा शिवतत्त्वभन्दा माथि केही नहुनाले शिवलाई अनुत्तर र अभन्दा पहिला अक्षर नहुनाले 'अ' लाई अनुत्तर मानिन्छ, शिवको द्योतक 'अ' बीजलाई मानिन्छ । सर्ववर्णाग्र 'अ' प्रकाश हो भने अन्त्यरूप 'ह' कलारूप विमर्श हो त्यसैले सम्पूर्ण वाग्विलासलाई बीज र योनिको सङ्घट्ट भन्ने यहाँ मानिन्छ । 'अ'कार नै भैरवको बोधक हो र वामेशी आदि यसैभिन्नका 'वामा' प्रभृति शक्ति हुन् ।

यसै भैरवपदको व्याख्या आचार्य अभिनवले तन्त्रालोकमा यसरी गरेका छन्—

देवो ह्यन्वर्थशास्त्रोक्तैः शब्दैः समुपदिश्यते ।

महाभैरवदेवोऽयं पतिर्यः परमः शिवः ॥

विश्वं विभर्ति पूरणधारणयोगेन तेन च श्रियते ।

सविमर्शतया रवरूपतश्च संसारभीरुहितकृच्च ॥

संसारभीतिजनिताद्रवात्परामर्शतोऽपि हृदि जातः ।

प्रकटीभूतं भवभयविमर्शनं शक्तिपाततो येन ॥

नक्षत्रप्रेरककालतत्त्वसंशोषकारिणो ये च ।

कालग्राससमाधानरसिकमनःसु तेषु च प्रकटः ॥

सङ्कोचिपशुजनभिये यासां रवणं स्वकरणदेवीनाम् ।

अन्तर्बहिश्चतुर्विधखेचर्यादिगणस्यापि ॥

तस्य स्वामी संसारवृत्तिविघटनमहाभीमः ।^{१५}

१४ सोमानन्द (विवृति), परात्रीशिकाव्याख्या, पृ. ६ मा उद्धृत ।

१५ तन्त्रालोक, पृ. १४४, १०० कृष्ण ।

यसअनुसार विश्वको धारण र पोषण गर्ने वा विश्वलाई पुष्ट, भरण र रवण गर्नेलाई भैरव भनिन्छ । भैरवको भरणको अन्तिम फल मुक्ति भए तापनि प्रत्यक्ष फल भोग हो भने रवण प्रत्यक्ष मोक्षका लागि हो । संसाररूपी प्रपञ्चबाट त्रस्त भक्तलाई अभयरूप मुद्रा प्रदान गर्ने गुरु भैरव नै हुन् । संसाररूपी त्रासबाट उत्पन्न हुने जुन रव अर्थात् भगवत् परामर्श हो त्यसबाट उत्पन्न हुने तत्त्व नै भैरव हुन् । संसारबाट विमुख हुनुमा र स्वात्मपरामर्श हुनुमा भैरव नै कारण हुन् । भैरव नक्षत्रका प्रेरक हुन्, कालतत्त्व हुन् । *भैरवं कालं वायन्ति इति भैरवा योगिनः, भैरवेषु प्रकट इति भैरवः* यस व्युत्पत्तिअनुसार योगीहरूमा प्रकट हुने अर्थात् कुण्डलिनी जागरणका माध्यमबाट समाधिरसमा रसिक योगीहरूमा प्रकट हुने परम देव महाभैरव हुन् । सङ्कोचबाट प्रभावित पाशबद्ध पशुजनको भयका लागि खेचरी, गोचरी, दिक्चरी र भूचरी देवीहरू नै भीरवा हुन् । ती भीरवा देवीहरूका स्वामी भैरव हुन् । भीम अर्थात् अत्यन्त डरलाग्दो भन्नाले पनि भैरवकै बोध हुन्छ । भैरव शब्दका यी व्युत्पत्तिबाट भैरवको परमैश्वर्य, सर्वसामर्थ्यको बोध हुन्छ । वास्तवमा सर्वसामर्थ्यशाली भैरवमा नै देवत्व छ । *दिवु क्रीडा-विजिगीषव्यवहार-द्युतिस्तुति-मदमोद-स्वप्नकान्ति-गतिषु*^{१६} अर्थअनुसार दिव् धातुमा दशवटा अर्थ रहेको थाहा हुन्छ । ती दशविध नै अर्थ भैरवमा घट्ने हुनाले देवत्व उनैमा मात्र छ ।^{१७} भैरव शब्दलाई अन्यत्र पनि *भरणात्मको महामन्त्ररवात्मकश्च*^{१८} भनी भरण र रवण अर्थको प्राधान्य बुझाइएको छ । यसैगरी परात्रीशिकामा भैरवलाई व्युत्पत्तिसहित उच्चारण गरी *भैरवो भरणात्मको महामन्त्रात्मकश्च, केवलमत्र शक्तिमत्प्राधान्यम्, संहाररूपेण म-ह-अरूपम्* भनी भैरवको वैशिष्ट्य शक्तिमत्प्राधान्यलाई बुझाइन्छ । भैरवी अ-ह-म या प्रसारप्रधाना छिन् भने भैरव लयप्रधान छन् । भैरवी विषयको नित्य निरन्तर स्फुरण गर्न चाहन्छिन् भने भैरव स्वतः स्फूर्त पदार्थको बोध गर्न चाहन्छन् । भैरव आफूभित्रै आफ्नो भेद खडा गरी क्रीडा गर्न समर्थ छन् । यसैलाई प्रतिबिम्बवादको ढाँचाले जगत्लाई प्रतिबिम्ब र स्वलाई बिम्ब मानी उपमा दिन्छन्-

१६ धातुपाठ, दिवादि १ ।

१७ तन्त्रालोक, १।१०१-१०३ ।

१८ परात्रीशिकाव्याख्या, पृ. २२ ।

स एव भैरवो देवो जगद्रक्षणलक्षणः ।

स्वात्मादर्शो समग्रं हि यच्छक्त्या प्रतिबिम्बितम् ॥^{१९} प्रतिबिम्बित बन्नका लागि पनि भैरव शक्तिको माध्यम लिन्छन् तर त्यो माध्यमरूप शक्ति भैरवबाट भिन्न छैन । इच्छा, ज्ञान र क्रिया शक्तिका वास्तविक स्वरूप हुन् । हुन त शक्ति इच्छा, ज्ञान र क्रियाको भेदप्रपञ्चमा अवलम्बित छैनन् तथापि अभिन्नतया आभासन गर्ने इच्छा, त्यसलाई जान्नु भैरवीको इष्टव्यापार भएकाले सवित्को स्वतन्त्र उल्लास, परिपूर्ण प्रथा, सर्वस्वातन्त्र्य आदिमा शब्दावलीमा मात्र भेद रहेको छ, वस्तुस्थितिमा एउटै अवस्था या तत्त्व इङ्गित भएको छ । चराचरमा व्याप्त भैरवको अहमात्मक आमर्श गर्नु भैरवत्वप्राप्तिको द्वार हो र यो मृत्युभीतिले त्रस्त जीववर्गको मुक्तिप्राप्तिको उपाय पनि हो । सङ्क्षेपमा अभिनवको चिन्तनमा भैरवता पुरुषार्थ हो, भैरव सत्य हो । भैरवको क्रीडाभूमि जगत् भैरवदेखि अभिन्न छैन ।

३. क्षेमराज तथा परवर्ती आचार्यका व्युत्पत्तिहरू

आगमको व्युत्पत्ति दिने प्रसङ्गमा क्षेमराजको शिवसूत्रविमर्शिनीको उल्लेख गरिसकिएको छ । नेत्रतन्त्रको उद्योत व्याख्यामा प्रक्रियायां पुरतत्त्वादिपरिपाट्यामण्डानि ब्रह्म, प्रकृति, माया, शक्त्यण्डानि, तेषां भरणात् स्वात्मसात्कारात् भैरवः^{२०} वाक्यमा थप दृष्टिको उन्मेष भएको छ । आचार्य अभिनवगुप्तले भैरवको व्याख्याश्लोकमा नेत्रतन्त्रको दृष्टिलाई लिएका छैनन् । अन्य व्याख्या भने अभिनवगुप्तकै अनुकृतिस्वरूप छ । माथिको अभिनवको व्युत्पत्तिलाई सुललितपदमा व्याख्या गरी 'भरण' र 'रवणका' साथ 'वमन'लाई पनि लिएका छन् । भरणात्मको महामन्त्ररवात्मकश्च भनी परात्रीशिकाको व्याख्यामा 'र' र 'व'को बेग्लाबेग्लै व्युत्पत्ति आएको छैन तर क्षेमराजले भने भैरवो विश्वभरणरवणवमनरूपः^{२१} भनी 'व' को 'वमन' कर्म लिएका छन् ।

१९ बोधपञ्चदशिका, ४ ।

२० नेत्रतन्त्राद्योत, १९।७४।

२१ पूर्वोक्तम् । Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

क्षेमराजको व्युत्पत्तिको वैशिष्ट्य के छ भने उनले एकै श्लोकमा भैरवको सबै व्याख्या सङ्कलन गरेका छन्—

भीरुणामभयप्रदो भवभयाक्रन्दस्य हेतुस्ततो ।

हृद्धास्मिप्रथितश्चभीरवरुचामीशोन्तकस्यान्तकः ॥

भैरं वायति यः स्वयोगिनिवहस्तस्य प्रभुर्भैरवो ।

विश्वास्मिन् भरणादिकृद् विजयते विज्ञानरूपः परः ॥^{२२}

माथिको श्लोकमा उनले सम्पूर्ण अर्थ विज्ञानभैरवमा घट्ने तथा भैरवको विज्ञानशरीर परभैरवात्मक हो भन्ने इङ्गित गरेका छन् ।

भैरवको विस्तृत विवेचना जयरथले आफ्नो तन्त्रालोकविवेकमा गरेका छन् र त्यसको उल्लेख अभिनवगुप्तको व्याख्याको क्रममा आइसकेको छ । त्यसैगरी शिवानन्दको भैरवो जगद्भरणालक्षणाश्चिन्नाथः^{२३} जस्ता सङ्क्षिप्त र एकाक्षर व्याख्यात्मक व्युत्पत्ति छन् । यी व्याख्यामा कुनै नवीन धारणाको उन्मीलन भएको पाइन्छ । यसै श्रेणीमा अमृतानन्दको विश्वस्य भरणाद्रमणाद् वमनात् सृष्टिस्थितिसंहारकारी भैरवः परमशिवः^{२४} पर्दछ । यहाँ 'वमन'को प्रयोगले क्षेमराजको अनुकृति भल्काउँछ । यसरी उल्लिखित व्याख्यानबाट अक्रमतया या स्वेच्छाले सक्रम पनि स्फुरण हुने चैतन्यको परम स्वातन्त्र्य नै भैरवका रूपमा चिनिन्छ । सोमरूपी मेय, सूर्यरूपी प्रमाण र वह्निरूपी प्रमाताको क्रमिक स्फुरणमा देखा पर्ने द्वादश भेद स्वरूपकी 'काली' पनि भीरवा नै हुन् र भैरव उनका स्वामी हुन् । सोमानन्दको दृष्टिबाट शिवको चिन्तन र भैरवको चिन्तनमा भिन्नता नभएको तर शिवका चिन्तनका धाराहरू द्वैत र अद्वैत भेदभिन्न छन् । त्यसैको अद्वैत धारामा शिवको भैरवस्वरूपलाई स्वीकार गरिन्छ भने भैरवको समग्र चिन्तन तान्त्रिक मतको अद्वैत धारामा सन्निहित हुनाले अद्वैत चिन्तनलाई काश्मीरी शैवदर्शन भन्नुभन्दा भैरवदर्शन भन्नु बढ्ता सङ्गत हुन्छ । सङ्क्षेपमा अभिनवकै चिन्तन भैरवधारामा व्याप्त भए पनि स्वरूपव्याख्यामा भने क्षेमराजको

२२ विज्ञानभैरव (उद्योतव्याख्या) मंगलश्लोक, विज्ञानभैरव भूमिका, पृ. ६ मा उद्धृत ।

२३ नित्याषोडशिकार्णव, ऋजुविमर्शिनीव्याख्या, १।७४ ।

२४ योगिनीहृदयदीपिका, १।१

आफ्नै वैशिष्ट्य छ । महेश्वरानन्दले भैरवको नै देवत्वसाधक दशविधार्थ घटाई
श्लोकमा समेत देखाइएका छन् ।^{२५}

भैरवको स्वरूप

क्षेमराजद्वारा निर्दिष्ट मार्गमा चली भैरवको व्याख्या गर्न पहिले भैरवको स्वरूपको
वर्णन उचित हुनेछ । स्वच्छन्दतन्त्रमा स्वच्छन्दभैरवको स्वरूप यसरी व्यक्त
गरिएको छ—

त्रिपञ्चनयनं देवं जटामुकुटमण्डितम् ।
चन्द्रकोटिप्रतीकाशं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ॥
पञ्चवक्त्रं वि शालाक्षं सर्पगोनासमण्डितम् ।
वृश्चिकैरग्निवर्णाभैरिण तु विराजितम् ॥
कपालमालाभरणं खड्गखेटकधारिणम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवंशर हस्तं पिनाकिनम् ॥
वरदाभयहस्तं च मुण्डखट्वाङ्गधारिणम् ।
वीणाडमरुहस्तं च घण्टाहस्तं त्रिशूलिनम् ॥
वज्रदण्डकृताटोपं परश्वायुधहस्तकम् ।
मुद्गरेण विचित्रेण वर्तुलेन विराजितम् ॥
सिंहचर्मपरीधानं गजचर्मोत्तरीयकम् ।
अष्टादशभुजं देवं नीलकण्ठं सुतेजसम् ॥^{२६}

यहाँ व्यक्त भैरवको स्वरूप पाँच मुख, पन्ध्र आँखा, अठार हात भएका, जटाधारी,
मुकुट लगाएका, अर्धचन्द्र धारण गरेका, ठूला आँखा भएका, सर्प र वृश्चिकको

२५ नैश्चिन्त्योत्कटमुच्चलन्नभिलषन् सर्वोत्तरं वर्तितुं ।
स्वस्मिन् भेदमभेदितेऽपि विमृशन् स्वात्माविशेषं स्फुरन् ॥
अर्थानामुदयव्ययप्रकृतिभूरुच्छ्रायवानिच्छया ।
देवो दृक्क्रिययोः प्रदीप्तमहिमा भावेषु वो दिव्यतु ॥

—महार्थमञ्जरी, ६८ परिमलव्याख्या ।

२६ स्वच्छन्दतन्त्र, २।८८—९४ ।

माला लगाएका, कपालमाला लगाएका, खड्ग, खेट, पाश, अङ्कुश, शर, पिनाक, वर, अभय, मुण्ड, खट्वाङ्ग, वीणा, डमरु, घण्टा, त्रिशूल, वज्र, दण्ड, परशु, मुद्गर लिएका, सिंहको छाला बेरेका, हात्तीको छालाको उपवस्त्र बनाएका, सुदीप्त नीलकण्ठ भैरवको ध्यान हो । परम अद्वैत सवित् तत्त्व नै आफ्नो सम्पूर्ण वैशिष्ट्य एवम् सामर्थ्य लिई सकलस्वरूपमा अवतीर्ण भएको हो । यी सब विचित्र आकृति कलाशास्त्रको सिद्धान्तानुरूप जहाँ जे सङ्केतले जुन अर्थ बुझाउन सकिन्छ त्यही सब प्रयोग गरिएको छ । यी सब आकृतिको रहस्यार्थ स्वच्छन्दोद्योतको आधारमा यस्तो देखिन्छ— शक्तिको प्रमाता, प्रमाण, प्रमेयको प्रत्येकमा गुणित हुँदा भैरव एकात्मक, नवात्मक आदि अनन्ततामा व्याप्त बन्दछन् । पाँच मुख चित्, आनन्द, इच्छा, ज्ञान र क्रिया हुन् । यी नै सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रहरूपी पञ्चविधकृत्यका द्योतक हुन् । क्रमविद्हरू यसैलाई सृष्टि, स्थिति, संहार, अनाख्या र भासारूपी पाँच अवस्थामा वर्णन गर्दछन् । पन्ध्र आँखाहरू स्थूल, सूक्ष्म र पररूप अपरा, परापरा र परा सृष्टि आदिमा संलग्न हुनु हो । जटाले कपर्दावस्थित वामेशी, खेचरी, गोचरी, दिक्चरी र भूचरीको बोध हुन्छ । मुकुटले स्वातन्त्र्य र चन्द्रकोटिप्रतीकाशम् भन्नाले प्रकाश=आनन्दस्वरूप भन्ने बुझिन्छ । लोकमा पनि चन्द्रमाको प्रकाश आह्लादजनक हुन्छ । अर्धचन्द्रले विश्वलाई आप्यायन गर्ने अमृतात्मिका अमा कलाको बोध गराउँछ । विशालाक्ष हुनुको अर्थ परभैरवका स्फुरण हुनु हो । ती भैरवको लक्ष्य भित्र र दृष्टि बाहिर भएर *अन्तर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जितः* परिभाषाको भैरवीमुद्रा धारण गरेको द्योतक हो । सर्प, गोमन र बिच्छिको माला धारण गर्नुको अर्थ आणव, मायीय र कर्म मल बहिष्कृत गरी त्यसको संयोजन-वियोजनरूपी क्रीडा गर्ने बुझिन्छ । कलाले सम्पूर्ण विश्व शरीर भएको बोध हुन्छ । इच्छा, ज्ञान र क्रिया हरेक हरेकमा मिल्दा इच्छा+इच्छा, इच्छा+ज्ञान, इच्छा+क्रिया, ज्ञान+इच्छा, ज्ञान+ज्ञान, ज्ञान+क्रिया र क्रिया+इच्छा, क्रिया+ज्ञान, क्रिया+क्रिया गरी नौ भाग बन्दछन् र यी नै पर र अपरको भाग लाग्दा अठार भाग बन्दछन् । यी नै भैरवका अष्टादशभुजा हुन् । महालक्ष्मीको अष्टादशभुजाको पनि व्याख्याको मत उही तात्पर्य हो । खड्गले पाश छेदन गर्ने ज्ञानशक्ति, खेटले संसाररूपी त्रास हरण गर्ने क्रियाशक्ति, पाशले विश्वलाई बन्धन गर्नाले स्वातन्त्र्यशक्ति, अङ्कुशले विश्वलाई आफूमा आकर्षित

गर्ने, शर तथा पिनाकले कारणग्रन्थिको मालाभेदक, वर र अभय मुद्राले भोग तथा मोक्ष, मुण्ड धारण गर्नाले अख्यातिरूप मायालाई अपहरण गर्ने, खट्वाङ्ग धारण गर्नाले सदाशिवान्त विश्वको कलङ्कलाई आफूमा लीन गराउने, वीणा, डमरु र घण्टाले मन्द्र, मध्य र तारस्वरूप नाद, त्रिशूलले इच्छा, ज्ञान र क्रियात्मक तीन पाश नाश गर्ने, वज्र धारण गर्नाले ऊर्ध्वस्थित इच्छा, ज्ञान र क्रियात्मक शक्ति र अधःस्थित तीन प्रकारको एषणा मिलेर समग्र विश्व नै आफ्नो शक्ति भएको बुझाउँछ । दण्ड नियतिको स्वरूप हुनाले विश्वलाई नियमन गर्ने, परशु हलाकृति हुनाले नादको द्योतक, मुद्गर बिन्द्वावृत हुनाले बिन्दु र बिन्दु एकात्मक हुनाले सम्पूर्ण भेद चूर्ण गर्ने भन्ने ध्वनित हुन्छ । सिंह पञ्चानन हो त्यसले विद्या, ईश्वर, सदाशिव, शक्ति र शिवलाई बुझाउँछ । त्यसको चर्मको परिधानले आफूलाई विद्या आदिका रूपमा देखाएको छ । गजचर्म ओढ्नुले ज्यादै व्यापक मायालाई नै जसले ओढ्ने बनाएको छ भन्ने बुझिन्छ । देव शब्दले भैरवको क्रीडाधर्मिता र नीलकण्ठ पदले अख्यातिस्वरूप विष्णुलाई हरण गर्ने भन्ने सूचित हुन्छ । सुतेजस् पदले चिदानन्दघन भन्ने बुझिन्छ । स्वच्छन्दभैरवका पाँच वक्त्रहरूमा ऊर्ध्ववक्त्र स्फटिकजस्तो, पूर्ववक्त्र पहुँलो, दक्षिणवक्त्र नीलकमलसमान, वामवक्त्र दाडिमको फूलजस्तो रातो र पश्चिमवक्त्र करोडौं चन्द्रमाजस्तो स्वच्छ छ । अब सामान्यतया के जिज्ञासा हुन्छ भने क्षेमराजको कल्पनामा के प्रमाण ? उनीहरूले प्रमाणका लागि लिएको शिवतनु आदि नभेटिए पनि अन्यत्र सामान्य उन्मेष देख्न पाइन्छ । जस्तो शिवको व्याख्यानमा ईशान आदि मुख चित् आदिका द्योतक मानी यहाँ पनि त्यस्तै मानिनु नयाँ विचार होइन । भैरवको कालो स्वरूपलाई भेद उपस्थित गराइदिने मायाको स्वरूप लौकिक प्रकाशलाई ग्रास गरी अद्वैत प्रतिष्ठाका लागि कालो रूप लिएको भनी आगममा स्वीकृत छ । त्यस्तै त्रिशूलको त्रिकात्मक व्याख्या *मातृमानप्रमेयांशशूलाम्बुजकृतास्पदाम्* पनि देख्न पाइन्छ । भैरवीमुद्राको व्याख्या पनि आगमकै हो र त्यसअनुसार भैरवको नेत्रको व्याख्या स्वीकार्न कुनै कठिनाइ पर्दैन । यसरी आगमको मूलमा रहस्यव्याख्यानमा क्षेमराजकै प्राधान्य देखिन्छ । क्षेमराजद्वारा विरचित भैरवस्तोत्र पूर्ण रूपमा उपलब्ध छैन तर उनैको उल्लेखलाई टिपी हेर्दा भैरवस्वरूपको रहस्यव्याख्यामा प्रशस्त सहयोगी देखिन्छ ।

निःशेषाहतसारा मय्येव जगत्स्थितिस्तदेकमये ।

इति खट्वाङ्गकरङ्गोदवहनच्छलतो ददास्याज्ञाम् ॥

...../

.....॥^{२७} आदि भैरवस्तोत्रका श्लोकहरू भैरवस्वरूपको वास्तव बोधका लागि अत्यन्त उपयोगी छन् । भैरवको स्वरूपव्याख्याको प्रसङ्गमा क्षेमराजले देवीका अष्टादश भुजाको तात्पर्यबोधक शास्त्रलाई नै यहाँ उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले स्वरूप या मुद्राको व्याख्या भैरव वा भैरवीमा भिन्नै हुँदैन भन्ने मान्नुपर्छ । यादृशं भैरव रूपं भैरव्यास्तादृगेव हि । श्लोकानुसार भैरवको र भैरवीको रूप समान हुने तथ्य पनि स्मरण गर्नुपर्दछ । त्यहीँ ईषत्करालवदनां गम्भीरविपुलस्वनाम् । प्रसन्नास्यां सदा ध्यायेद् भैरवीं विस्मृतेक्षणां ॥^{२८} को व्याख्या गर्दै करालत्वं भैरवानुकारतः पाशभक्षणात्, गम्भीरविपुलस्वनत्वम् विमर्शप्राधान्यात्, प्रसन्नास्यत्वम् परभैरवानुरूप्येण अनुग्रहप्रवणत्वात्^{२९} भनी पाशभक्षण गर्ने हुनाले करालस्वरूप, विमर्शको प्राधान्य रहने हुनाले विपुलस्वनत्व, अनुग्रह स्वभाव हुनाले प्रसन्नता हो भन्ने दर्शाएका छन् । भैरवको परा, परापरा र अपरा शक्ति पनि भैरवी नै हुन् । नौमि चित्प्रतिभां देवीं परां भैरवयोगिनीम्^{३०} भनी अभिनवगुप्तले चित्प्रतिभालाई परा भैरवी भनी गरेको सम्बोधनसँग परप्रतिभोन्मज्जनरूप उद्यमः भनी माथि दिइएको क्षेमराजको भैरवको व्याख्या मिल्दो छ किंवा भैरवसम्बन्धी चिन्तन र भैरवीसम्बन्धी चिन्तनमा कुनै भिन्नता छैन । यी परादिको भैरवीत्व बोधपछि तास्य शक्तयः स्वैतास्तिष्ठो भान्ति परादिका । सृष्टौ स्थितौ लये तूर्ये तेनैता द्वादशोदिता ॥ भनी भैरवको देवत्वसिद्धिपछिको भैरवीव्याख्यामा आएको भैरवको परादिशक्तिको सृष्टि, स्थिति, लय र तूर्यस्वरूपमा उल्लास नै द्वादशकाली हुनाले कालीको स्वरूपसम्बन्धी व्याख्यानमा पनि यही शास्त्रको प्रवृत्ति हुन्छ भन्ने थाहा हुन्छ । परा भगवती भनेकै भैरवी हो भनी स्वातन्त्र्यैकरसावेशचमत्कारैकलक्षणा । परा भगवती नित्यं

२७ भैरवस्तोत्र, स्वच्छन्दतन्त्रमा उद्धृत ।

२८ स्वच्छन्दतन्त्र, २।११६ ।

२९ स्वच्छन्दतन्त्र, २।११६ उद्योतव्याख्या ।

३० तन्त्रालोक, १।२ ।

भासते भैरवी स्वयम्मा भैरवीलाई परा भगवतीको पर्यायका रूपमा लिएबाट थाहा हुन्छ ।

भैरव-भैरवी गुरु-शिष्य

गुरु प्रकाशको भूमिकामा हुन्छन् त शिष्य विमर्शको भूमिकामा त्यसैले भैरवागममा भैरवलाई चिदात्मक प्रकाशस्वरूप गुरु र शक्तिलाई विमर्शप्रधान शिष्यका रूपमा लिएको पाइन्छ । गुरुपद र शिष्यपद सदाशिवको उपदेशभूमिको उल्लास गर्ने क्रमपारम्पर्य हो । भैरवावेशविना अपरगुरुमा पनि गुरुत्व आउँदैन । परगुरु त गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः । पूर्वोत्तरपदैवाक्यैस्तन्त्रमाधारभेदतः^{३१} अनुसार चिदात्मक भैरव नै सदाशिवमूर्ति धारण गरी आफ्नो आधारमा प्रपञ्च फैलाउने सत्तामा प्रवेश गरी उमापति बनेर परा अवस्थामा अभेद अवस्थामा रहेको बोधलाई पश्यन्ती भूमिमा द्विधा विभक्त बनी उपदेश गर्दछन् । यसैलाई अमृतानन्दले प्रकाशात्मकः परमशिवोऽहमेव विश्वानुग्रहपरः परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण व्यापृत्य विमर्शांशेन प्रष्टा भूत्वा प्रकाशांशेन प्रतिवचनदातापि सन्तन्त्रं समवतारयामि^{३२} भनी स्पष्ट गरेका छन् । जिज्ञासा विकल्पको स्पन्दात्मकस्वरूप पश्यन्ती भूमिमा नै उठ्दछ । पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी वक्ताकै विमर्शक्रम हो । आत्मज्ञानरूपी दान र पाशक्षपण गर्ने सामर्थ्य नै सदाशिवको गुरुत्व हो । यस शास्त्रमा गुरु र शिष्यको छ प्रकारको सम्बन्धको चर्चा पाइन्छ ।

१. पर सम्बन्ध

यसमा गुरु र शिष्य दुवै शिव अवस्थामा मानिन्छन् । यो सबैभन्दा उच्चस्तरको सम्बन्ध हो । यसमा गुरु र शिष्य लोकहितका लागि बनेका हुन्छन् । सम्प्रदायको आद्यप्रवर्तन शिवाभिन्न अवस्थामा या भैरवसमापत्तिकै अवस्थामा भएको हुन्छ ।

२. महान् सम्बन्ध

यस स्तरमा गुरु शिवको भूमिमा हुन्छन् भने शिष्य सदाशिवको स्थितिमा । सदाशिवको स्थितिमा इच्छाको समावेश हुने हुनाले शाम्भव उपाय यसै गुरुशिष्यपरम्परामा उन्मीलित हुन्छ ।

३१ स्वच्छन्दतन्त्र, १।१ ।

३२ योगिनीहृदयदीपिका, १।१ ।

३. अन्तराल सम्बन्ध

यस भूमिमा गुरु सदाशिव हुन्छन् भने शिष्य अनन्तभट्टारक । यसमा विकल्प अभ्यसघन भएको हुन्छ ।

४. दिव्य सम्बन्ध

यहाँ गुरु अनन्तभट्टारक हुन्छन् भने शिष्य नन्दकुमार हुन्छन् ।

५. दिव्यादिव्य सम्बन्ध

यसमा गुरु नन्दी तथा शिष्य सनत्कुमार हुन्छन् । सिद्धौघको शिष्यपरम्परा सनत्कुमारसम्म रहेको देखिन्छ ।

६. अदिव्य सम्बन्ध

यहाँ गुरुशिष्य दुवै मानिस हुन्छन् । यसभन्दा तल सकलभूमिमा लौकिक परम्परा चलेको हुन्छ । लौकिक परम्परा देशाध्व र कालाध्वको स्थूल स्तरमा छ भने दिव्यादिव्यसम्बन्धदेखि महान् सम्बन्धसम्मका सम्बन्ध सूक्ष्मतर सूक्ष्मतर स्तरमा पुगेको हुन्छ । परसम्बन्ध परभैरवको नित्य स्फुरण हो, यही नै भैरवको गुरुत्व हो । शिवबाट लोकसम्म समापत्तिको क्रम चलेको हुन्छ । त्रितत्त्वापदेश सकलभूमिको दीक्षा हो । नर-शक्ति-शिवात्मक त्रिकको उपदेशविना बोध असम्भव हुने हुनाले गुरुको लक्षण त्यसैलाई चिनाउनु हो । *आदिमान्त्यविहीनास्तु मन्त्रास्त्युः शरदभ्रवत् । गुरोर्लक्षणमेतावद् आदिमान्त्यं च वेदयेत् ॥*^{३३} अनुसार 'अ'कार र 'ह'कार (समुच्चयमा तृतीय बिन्दु 'म्' सहित) विना मननत्राणधर्मिता नआउने हुनाले ती सबै व्यर्थ हुन्छन्, जस्तो विनाआत्माको अवयवी लाश कहलाउँछ । उपायका रूपमा चिनिने गुरुको वक्त्रलाई नै शक्तिचक्र भनिन्छ । *शक्तिचक्रं तदेवोक्तं गुरुवक्त्रं तदुच्यते*मा प्रतिपादित वक्त्र वाक्मा पर्यवसित हुन्छ । भैरवको उद्यन्तृतास्वरूप नै अन्तर्लक्ष्य बहिर्दृष्टिरूपले पराशक्तिको पञ्चकृत्यात्मक प्रवृत्तिलाई चिन्दछ । त्यसैको क्रमविमर्शन गरेमा *शक्तिचक्रसन्धाने विश्वसंहारः*^{३४}मा प्रतिपादन गरेजस्तै कालग्निरुद्रदेखि अनाश्रितसम्मका भुवनको भैरवाग्निमा लय

३३ श्रीसिद्धामृत, शिवसूत्र, २।७ विमर्शिनीव्याख्यामा उद्धृत ।

३४ शिवसूत्र, १।६ ।

हुन्छ । यही मूल कालाग्निको अंश लिएर अर्पर भूमिमा कालाग्निरुद्र रहेका हुन्छन् त्यसैले यहाँ लय भनेको समावेश नै हो । यो सब भैरवको प्रवर्तनस्वातन्त्र्यमात्र हो । वास्तवमा त तस्यदेवाधिदेवस्य परबोधस्वरूपणः । विमर्शा परमा शक्तिः सर्वज्ञा ज्ञानशालिनी^{३५} अनुसार भैरव परबोधस्वरूप छन् । क्रममा क्वचित् विमर्शको प्राधान्य मानिने हुनाले भैरवी उपदेष्ट्री र भैरव शिष्य पनि बनेका हुन्छन् । निजपरसत्तासततोदितामायीयबाह्यान्तःकरणरश्मिदेवता-द्वादशकचक्रेश्वर-परभैरव-भट्टारकात्मक-निर्णीततत्त्वाहंरूपानुग्रहः^{३६} अनुसार रश्मिचक्रेश्वरताको प्राप्ति या यथार्थमा सोऽहमलाई नै भैरवदीक्षाका रूपमा लिइएको छ ।

भैरवीय दीक्षामा चत्वारिंशत्तत्त्वोपदेश गरिन्छ । षट्त्रिंशच्छोधनीयानि शोधको भैरवः परः । परं त्रिकं तु करणं दीक्षेयं पारमार्थिकी ।^{३७} भनी भैरवलाई सैंतीसौं तत्त्वका रूपमा गणना गरिएको छ । वास्तवमा विश्वोत्तीर्ण र विश्वमय हुन सक्दैन त्यसैले छत्तीसमात्र पदार्थ मान्नुपर्छ भन्नु आगमको एकदेश मात्र हो, पूर्णक्रम होइन । परं त्रिकं भनी परा, परापरा र अपरा शक्तिलाई लिइएको छ । यही शक्ति नै तत्त्वशोधनका असाधारण कारण हुन् । अभिनवगुप्तको व्याख्याअनुसार शिवतत्त्व नै सर्वशक्तिभरिपूर्ण भैरव भावमा व्याप्त छ- शिवतत्त्वमेव अनन्तविचित्रस्वातन्त्र्यस्फारस्फुरणशक्तिचमत्कारभरितोपात्तभैरवभावं निर्णीतम् । सैंतीसौं तत्त्वलाई "सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुर्निसर्गामोदसुन्दरम्" भनी अभिनवगुप्तले चर्चा चलाए तापनि अनवस्थाको आपत्ति दिई छत्तीसै पदार्थ स्थिर गरेको भए तापनि त्यो मुख्य पक्ष मात्र हो अन्यथा उनैले आगमको प्रमाण दिई दिई अर्को पक्ष किन देखाउँथे ? जे होस् परमतत्त्व कुनै पाशमा बद्ध छैन, सर्वथा स्वतन्त्र छ । यही स्वतन्त्रता प्रकट भएको नै गुरु हुन्छ, उपदेश गर्ने योग्यता उसैको हुन्छ । पारम्पर्यविना समावेशलाभ हुँदैन । जब गुरुले योगोपदेश गर्दछन् तब अभ्यासद्वारा तन्मय बन्नुपर्दछ । यस्तै नै कालिकाक्रममा देखाइएको छ-

तस्मान्नित्यमसन्दिग्धं बुद्ध्वा योगं गुरोर्मुखात् ।

अविकल्पेन भावेन भावयेत्तन्मयत्वतः ॥

३५ श्रीकालिकाक्रम, शिवसूत्र, ३।४४ विमर्शिनीव्याख्यामा उद्धृत ।

३६ परात्रीशिका व्याख्या, पृ. ९३ ।

३७ परात्रीशिका व्याख्या, पृ. ८० ।

यावन्तत्समतां याति भगवान् भैरवोऽब्रवीत् ॥^{३८} यसरी उपदेष्टामा प्रथमतः भैरव नै आउँछन् । सिद्धयोगीश्वरीमत मालिनीमतको स्रोत हो । त्यस परम्परालाई पनि भैरवाद् भैरवीं प्राप्तं सिद्धयोगीश्वरीमतम् ॥^{३९} भनी गुरुपरम्पर्य भैरवमा नै पुन्याइएको छ । तन्त्रालोकको उपसंहार गर्दै श्रीमान् महामहेश्वर अभिनवगुप्तपादाचार्य भैरवो भैरवी देवी स्वच्छन्दो लाकुलोऽणुराट्^{४०} भनी भैरव गुरुपरम्परामा आद्यगुरु भएको स्वीकार गर्दछन् । वैदिक साहित्यमा वेदलाई अपौरुषेय मानेजस्तै भैरवलाई प्रथम गुरु मान्नु र मन्त्रका द्रष्टा ऋषि, छन्द आदि समान हुनु दुवैको साहित्यिक विकासमा समान पक्ष हो, एउटै चिन्तन हो ।

भैरवागमको परिचय

प्रकाशस्वरूप भगवद् भैरवभट्टारक गुरुशिष्यपद स्थापना गरी समग्र आगम प्रकाशन गर्दछन् । छ दिशामा प्रकाशको तारतम्य हुँदा ईशः प्रकाशैकरूपत्वादूर्ध्वा दिगुच्यते, तत्पुरुषः प्रकाशौन्मुख्येन प्रसरणात् पूर्वा, अघोरः प्रसृतप्रकाशोद्रेकानुकूल्यादक्षिणा, वामदेवस्तत्प्रातिकूल्यात् मेयेन्दुसंस्पर्शप्रधाना वामा उत्तरा, सद्योजातः प्रकाशवैमुख्यात् पश्चिमा, पिचुवक्त्रं प्रकाशसंस्पर्शायोग्यत्वादधरा चेति^{४१} अनुसार प्रकाशको पूर्णता, तारतम्य र अभावलाई लिएर छ आम्नाय बनेका छन् । जुन आम्नायमा जुन कलाअनुसारको प्रकाश छ त्यहाँ तदनुसार नै शास्त्रको स्फुरण हुन्छ । प्रकाशको रश्मि जुन दिशातिर जान्छ त्यस उद्गमबिन्दुसापेक्ष प्रकाशको ऊर्ध्व दिशा त्यही हुन्छ । वह्नि दशकलायुक्त हुने हुनाले यसको केन्द्र नियमित रूपमा ईशानवक्त्र नै हुन्छ तर रवि र शशिको कला जुनसुकै दिशामा पनि केन्द्रित हुन सक्दछ । वह्नि कलामा अघोरवक्त्रको प्राधान्य हुन्छ अर्थात् सामुन्नेमा पाइने दर्शन अघोरवक्त्रकै हुन्छ । अजितागमअनुसार आगमको आविर्भावक्रम यसप्रकार रहेको छ—

१. ईशानवक्त्रबाट कामिक, योगज, चिन्त्य, कारण, अजित, दीप्त, सूक्ष्म, सहस्र, अंशुमत् र सुप्रभेद ।

३८ कालिकाक्रम, शिवसूत्र, ३।२५ विमर्शिनी व्याख्यामा उद्धृत ।

३९ तन्त्रालोक, ३६।१-६ विवेकव्याख्या ।

४० तन्त्रालोक, ३६।१ गघ ।

४१ तन्त्रालोक, १५।२०४ गघ-२०६ कख विवेकव्याख्या ।

२. सद्योजातवक्त्रबाट विजय, पारमेश, निःश्वास, पोदगीत र मुखबिम्ब ।
 ३. तत्पुरुषवक्त्रबाट ललित, आग्नेय र वातुल ।
 ४. अघोरवक्त्रबाट स्वायम्भुव, वीर, रौरव, मकुट र किरण ।
 ५. वामदेववक्त्रबाट सिद्ध, सन्तान, गर्वोक्तम्, चन्द्रज्ञान र विमल ।

कारणागममा भने स्वच्छन्दादीनि तन्त्राणि दक्षिणं शैवमुच्यते । कामिकादीनि तन्त्राणि सिद्धान्ता इति ईरिताः^{४२} भनी शैवको पर्यायकै रूपमा भैरवलाई परमतत्त्व प्रतिपादन गर्ने स्वच्छन्दतन्त्र आदि शास्त्रलाई लिइएको छ । भैरवागमलाई दक्षिणशास्त्र भनी सिद्धान्तशिखामणिमा शक्तिप्रधानलाई वामा, सप्तमातृका प्रतिपादकलाई मिश्र तथा सिद्धान्तशास्त्रलाई वेदसम्मत मानेको छ ।^{४३} श्रीकण्ठीयसहिताको मतमा दक्षिणमार्गका चौबीस भेद छन् । यी समष्टिमा भैरवागमका नामले चिनिन्छन् । कामिकागममा सिद्धान्तं गारुडं वामं भूततन्त्रं च भैरवम् । ऊर्ध्वपूर्वकुबेराप्ययाम्यवक्त्राद् यथाक्रमम् ॥ भनी भैरवागम दक्षिणवक्त्रबाट नै निस्किएको मानिएको छ । मृगेन्द्रागममा पनि स्रोतांसि कामिकाद्यूर्ध्वमसिताङ्गादिदक्षिणम्^{४४} भनी असिताङ्गादि तन्त्र दक्षिणस्रोतमा पर्ने देखाइएको छ । यस्तै वचन वामदक्षिणसिद्धान्तभेदत्रयविभेदतः^{४५} अनुसार सदाशिव, भैरव र तुम्बुरुलाई त्रिस्रोतका प्रतिपादक गुरु मानिने र दक्षिणस्रोतमा भैरवको गुरुत्व स्वीकार गरिएबाट पनि मूलतः भैरवागम दक्षिणपक्षपाती देखिन्छ । ब्रह्मयामलको मतमा भैरवाष्टक, यामलाष्टक, योगिनीजाल, योगिनीहृदय, मन्त्रमालिनी, अघोreshी, अघोresh्वरी, क्रीडाघोresh्वरी, लाकिनीकल्प, मारीचि, महामारी, उग्रविद्या आदि गणतन्त्रहरू विद्यापीठसँग र वीरभैरव, चण्डभैरव, महाभैरव, र महावीरेश मुद्रापीठसँग सम्बद्ध छन्^{४६} भनी भैरवाष्टकलाई विद्यापीठसँग सम्बद्ध मानिएको

४२ नित्याषोडशिकार्णवको भूमिका, पृ. ५४ मा उद्धृत ।

४३ शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम् ।

सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतम् ॥

—सिद्धान्तशिखामणि, ५।११ ।

४४ मृगेन्द्रागम, १।३५ ।

४५ नेत्रतन्त्र, १६।२ ।

४६ स्टडिज इन् दि तन्त्राज, पृ. १०४-१०५ ।

छ । पीठविभाजनमा विद्या, मन्त्र, मुद्रा र मण्डल गरी चार पीठ मानिन्छन् । मुद्रामण्डलपीठं तु महापीठं तथैव च । विद्यापीठं तथैवेह चतुष्पीठा तु संहिता ॥ स्वच्छन्दभैरवचण्डः क्रोध उन्मत्तभैरवः । ग्रन्थान्तराणि चत्वारि मन्त्रपीठं वरानने^{४७} अनुसार भने स्वच्छन्द, चण्ड, क्रोध र उन्मत्त गरी चार भैरवतन्त्रलाई मन्त्रपीठमा गणना गरिएको छ । मन्त्रपीठ र विद्यापीठ मान्न मतैक्य नदेखिए तापनि भैरवपदेन च दक्षिणस्रोतः समुद्भूतत्वमस्य शास्त्रस्य सूचितम्^{४८} भनी क्षेमराज भैरवागम दक्षिणस्रोतबाट उद्भूत हुने असन्दिग्ध गराउँदछन् । आविर्भाव अथवा तिरोभाव शक्तिकै माध्यमले हुन्छ । शक्तिको गति वामावर्त छ त्यसैले प्रथमतः शक्तिलाई वामेशीका रूपमा नै चिनिन्छ । वाम र दक्ष-शक्ति र शिवको स्वरूप हो । यसैलाई उत्तर र दक्षिणस्रोत भनी विभाजन गरिएको हो । भैरव स्वयं दक्षिणस्रोत हुन् र पञ्चस्रोतमा शास्त्रविभागकर्ता पनि हुन् भनी जयरथले कश्चिद्दक्षिणभूमिपीठवसतिः श्रीमान् विभुभैरवः पञ्चस्रोतसि सातिमार्गविभवे शास्त्रे विधाता च यः ।^{४९} भन्ने श्लोकबाट दक्षिणस्रोतको तात्पर्य दक्षिणभूमिको पीठ लिएका छन् । यसरी तान्त्रिक चिन्तनको विकासक्रममा दक्षिणदेशमा रहेको पीठले भैरवको परमता स्वीकार गर्ने देखिए तापनि भैरवी र भैरवको चिन्तन सुदूर उत्तर र सुदूर दक्षिणमा मान्नुभन्दा एकै परम्पराका आचार्यले दक्षिणमा भैरवपीठ र उत्तरमा भैरवीपीठ स्थापना गरेको भन्नु उपयुक्त होला । नेत्रतन्त्रोद्योतमा क्षेमराज भैरवागमेषु दक्षिणस्रोतःसमुत्थेषु स्वच्छन्दचण्डत्रिशिरोभैरवादिषु^{५०} भनी दक्षिणस्रोतबाट उद्भूत शास्त्रका रूपमा स्वच्छन्द आदिलाई लिन्छन् । शिव+शक्ति+संघट्ट+योगिनी यी चारभेदको दक्षिणस्रोतमा उद्बुभूष, उद्भूत, तिरोधित्सु र तिरोहित गरी हरेकमा चार चार भेद आउँदा १६ भेद हुन्छन् । यी १६ भेदमा इतरवक्त्रचतुष्टय ईशान, तत्पुरुष, वामदेव र सद्योजात मिली ६४ भेद हुन्छन् । अद्वयप्रधान दक्षिणको वैसर्गिक कला स्वतन्त्र शिवमा उन्मेषित हुँदा अष्टाष्टक तन्त्रको उद्भव हुन्छ । यसैलाई श्रीकण्ठीयसहिताले यसरी विस्तार गरेको छ—

४७ श्रीसर्ववीर, स्वच्छन्दतन्त्र १।४-७ उद्योतव्याख्यामा उद्धृत ।

४८ स्वच्छन्दतन्त्र, १।३ उद्योतव्याख्या ।

४९ तन्त्रालोक, १।२१३ विवेकव्याख्या ।

५० नेत्रतन्त्र, १०।१-१०कख उद्योतव्याख्या ।

चक्राष्टकं शिखाष्टकं बहुरूपं च सप्तमम् ॥

वागीशं चाष्टमं प्रोक्तमित्यष्टं वीरवन्दिते ।

एतत्सादाशिवं चक्रं कथयामि समासतः ॥

...../

एतत्सादाशिवं चक्रमष्टाष्टकविभेदतः ॥^{४१} यसअनुसार अष्टभैरव चौसठ्ठी तन्त्रका वक्ता हुन् । तान्त्रिक साहित्यको सूची निकै प्राचीन हुनाले धेरैजसो तन्त्र या त लुप्त छन् या त नामान्तरले प्रसिद्ध छन् । चौसठ्ठी तन्त्र मान्ने मत ज्यादै प्रबल भएकाले पछि यसमा धेरै विस्तार आएको छ । अभिनवगुप्तले समेत उल्लेख गरेको वामकेश्वरीमतमा पनि चौसठ्ठी तन्त्रको सूची पाइन्छ । त्यस्तै सौन्दर्यलहरीको लक्ष्मीधरा टीका, सर्वोल्लासतन्त्र आदिमा पनि भिन्नरूपले ६४ तन्त्रको सूची दिइएको छ । परवर्ती साहित्यमा चौसठ्ठी तन्त्रलाई विष्णुकान्ता, अश्वक्रान्ता र रथक्रान्ता गरी विभाजन गरिएको छ । देशभेदले गौड, काश्मीर र केरल गरी तन्त्रको विभाजन गरेको पनि पाइन्छ ।

लुप्तागमसङ्ग्रहमा आनन्दभैरव, आनन्दशासन, उच्छुष्मभैरव, त्रिशिरोमत, पञ्चामृत, भैरवागम, मन्त्रराज, महास्वच्छन्द, महास्वच्छन्दसङ्ग्रह, सर्वज्ञभैरव, सर्वमङ्गलाशास्त्र, स्वच्छन्द, स्वच्छन्दभैरव, स्वच्छन्दसङ्ग्रह आदिका उपलब्ध श्लोकहरू सङ्कलन गरिएको छ । पछिका सम्प्रदाय र परम्पराहरूले विशेषगरी भैरवीपरक सिद्धान्त अपनाएकाले भैरवको विषयमा चिन्तन र साहित्य तुलनात्मक रूपमा बढ्न सकेका छैनन् ।

दश शैवागम भेदपरक र अष्टादश रुद्रागम भेदाभेदपरक भएका आधारभूत चिन्तनमा भैरवागमसँग यी मिल्दैनन् तर पनि सद्योज्योतिप्रभृति आचार्यले भेदवादको तिरस्कार नगरेकाले तीनै थरी चिन्तन एकै परम्पराका हुन् भन्न सकिन्छ । बोधको भूमि या भैरवको साम्राज्य तीनै अवस्थाबाट उत्तीर्ण भएजस्तै अपरा र परापरा शक्तिलाई भैरवले भेद र भेदाभेद दर्शनको उपदेश दिएकाले नै अपराभिमान र परापराभिमान उत्पन्न भएको हो तर अभेदशास्त्रको उपदेश गर्दा भैरवकै स्वरूपमा गर्दछन्

५१ श्रीकण्ठीयसहिता, तन्त्रालोक, ११९ विवेकव्याख्यामा उद्धृत ।

भने सदाशिवस्वरूपले भेदशास्त्र र रुद्रस्वरूपले भेदाभेदशास्त्र उपदेश गर्दछन् । सङ्क्षेपमा भैरवको चिन्तन आदिदेखि अन्त्यसम्म आठ सङ्ख्यामा नै आधारित देखिन्छ, बेग्लै भैरव मान्नेले त्यही नामको भैरवप्रतिपादक तन्त्रलाई भैरवागममा गनेका छन् ।

भैरवीभाव

कालक्रम सिद्धको भैरवीभाव हुन्छ । त्यस्तै देशक्रम सिद्ध अथवा उभयथा पनि भैरवीभाव प्राप्त हुन्छ । देश र काल आणव उपायका साधन हुन् त्यसैले आणव उपाय क्रमसापेक्ष रही भैरवीभावको प्राप्तिमा कारण बन्दछ । यसैलाई अभिनवगुप्तपाद *अध्वानमिमं सकलं देहे प्राणोऽथ धियि मत्तनभसि । संविदि च परं पश्यन् पूर्णत्वाद् भैरवी भवति ॥*^{१२} भनी देह, प्राण, बुद्धि, मन आदिमा अध्वशोधन गरी भैरवीभाव प्राप्त हुने देखाउँछन् ।

भैरवजाति

भैरवजाति समानताको जाति हो अथवा वर्णव्यवस्थाको विरोधी परम्परा हो । भैरवदीक्षामा अब्राह्मणलाई अधिकार छैन तर यहाँ जन्मले जाति मान्नु दूषित मानिन्छ । ऋषिपरम्परा लुप्त भएको पनि धेरै भयो, स्त्री धेरै चपल हुन्छन् त्यसैले जन्मले ब्राह्मणत्वको मान्यता स्वीकार्य छैन भनी यिनीहरूले संस्कारविशेषबाट भैरवदीक्षा प्राप्त सबै पूर्वजातिका नभई भैरवजातिमा प्रवेश गर्ने मान्दछन् ।

भैरवीचक्र

वीरभावका कौल र योगिनीहरूको गुप्त साधनाप्रक्रियालाई भैरवीचक्र भनिन्छ । यसमा साध्य देवताअनुसार नायक-नायिका बनी स्वच्छन्दरूपमा पञ्चमकारको प्रयोग र पूजा आदि गरिने थाहा हुन्छ । महाभैरवको साधनामा प्रधान भैरवेश्वर मण्डलीका नायक हुन्छन् र उनकी दूती उनीसँग रही वरिपरि आठ दिशामा अनुचरहरू आआफ्ना दूती राखी स्वच्छन्दाचार गर्दछन् । यसलाई *प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः । निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक्* अनुसार भैरवस्रोतका व्यक्तिहरूको गुप्तयोग भनी बुझिन्छ ।

ग्राह्यग्राहकाद्यात्मकबाह्यक्षोभमयत्वेऽपि तदासङ्गमपहाय स्वात्ममात्रनिष्ठः^{५३} भन्ने परिभाषाअनुसार बाह्य क्षोभबाट उपरत नभए तापनि त्यसको सङ्गलाई छोडेर आत्ममात्रमा स्थित अवस्थालाई भैरवमुद्रा भनिन्छ । यसमा क्रमानुसार विकल्पलय गर्दै भैरवात्मकताको भरण गरिन्छ ।

भैरवयाग

भैरवका विभिन्न याग यस परम्परामा वर्णित छन् । पञ्चामृतयागजस्तै भैरवामृतमहायाग भैरवसम्प्रदायीको कृत्यमा पर्दछ । यो याग अन्य याग थाल्नुपर्दा सबैभन्दा पहिले गरिन्छ । यस्तै भैरवीचक्रमहायाग, भैरवीचक्रयाग आदि पनि यागसंवलित शब्दका रूपमा प्रयुक्त छन् ।

भैरवाचार

अद्वयवादी विचारबाट प्रेरित भैरवाचार समानताको विचारबाट प्रेरित आचार हो । जहाँ कुनै आचार छैन त्यो भैरवाचार हो । आचार नहुनु भनेको अनाचार हुनु होइन । गीताको *कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः*^{५४} अनुसार 'अकर्म'को परिभाषा नै भैरवाचार हो । 'सत्' र 'दुर्'बाट जन्मिने भेद दृष्टिलाई भैरवाचारले सहन गर्दैन । गीतामा आएको संन्यासी या ज्ञानीको आचारलाई भैरवाचारको दृष्टान्तका रूपमा लिन सकिन्छ ।

भैरवावेश

विश्वोत्तीर्ण र विश्वमयतत्त्वमा आफ्नो नियोजनबाट अनुभव हुन जाने सर्वथा पूर्णतालाई भैरवावेश भनिन्छ । यस पूर्णतामा कुनै पनि वस्तु भैरवाविष्टभन्दा अलग रहँदैन । समग्रताको अनुभव भैरवावेशबाट नै हुन्छ । विश्वाहन्ताको उदय यसभन्दा तल्लो स्तरको अनुभव हो । यस दर्शनमा मुक्ति, कैवल्य, निर्वाण आदि शब्दले बुझाउन प्रयत्न गरेको अनुत्तरतालाई भैरवावेश शब्दद्वारा बुझाइन्छ । यो कौलहरूको विश्वमय परमतत्त्व मान्ने सिद्धान्त र तान्त्रिकहरूको विश्वोत्तीर्ण परमतत्त्व मान्ने सिद्धान्तको समुच्चयस्वरूप दर्शन हो ।

५३ तन्त्रालोक, ५।१२७ विवेकव्याख्या ।

५४ श्रीमद्भगवद्गीता, ४।१८कख ।

भैरवबिल

ब्रह्मस्थान या सहस्रारभन्दा माथिको ब्रह्मरन्ध्रले बोध गरिने उत्तरमार्गलाई भैरवबिल भनिन्छ । भैरवबिल नै ऊर्ध्वतरण क्रममा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान हो । ऊर्ध्वतरणको क्रम रहनुजेल मुक्ति हुँदैन । अनुत्तरको व्याख्यामा नाभिबाट भैरवबिलसम्मको मार्गलाई उत्तरका रूपमा लिइएको छ ।

भैरवशास्त्र

दक्षिणस्रोतबाट उद्भूत तन्त्रहरू जहाँ भैरवको परमतालाई स्वीकार गरिएको हुन्छ त्यसलाई भैरवशास्त्र भनिन्छ । यो वाममार्गभन्दा माथिल्लो स्तरको मानिन्छ ।

भैरवैकात्म्य

ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय मन तथा बुद्धिका अधिष्ठात्री द्वादशदेवीहरूको परस्वरूप सविन्मयता लाभ भई अनन्याकाङ्क्षा या पूर्णता उदाउँदा भैरवसँग अभेद परामर्श हुने हुनाले यसलाई भैरवैकात्म्य भनिन्छ ।

भैरवीभाव

गुरुकृपाबाट मन्त्रसमूहको प्रकाशन भएपछि र रश्मिको शुद्धतालाभ अर्थात् शुद्ध चिन्मयताको बोध भएपछि संसारसमुद्रबाट पार लाग्नु भैरवीभाव हो । आचार्य अभिनवगुप्तले बताएको षट्त्रिंशत्तत्त्वकलापस्य लौकिकतत्त्वोत्तीर्णस्य भैरवभट्टारकाभेदवृत्ते न्यासे पूर्णत्वाद् भैरवीभावः^{५५} अनुसार समग्रतत्त्वमय भैरवसँग आफूमा अभिन्नता स्थापना भएमा परिपूर्णताको भाव नै भैरवीभाव हो ।

भैरवीय संस्कार

गुरुबाट मन्त्र नलिए तापनि स्वतः मन्त्रवीर्यको ज्ञान भई सासिद्धिक रूपमा दीक्षित या सुसंस्कृत हुनु भैरवीय संस्कार हो ।

भैरववपु

भैरवलाई नै आफ्नो शरीरका रूपमा बोध गर्नुलाई भैरववपुको अवस्था भनिन्छ । यस स्थितिमा परिपूर्ण भैरवदृष्टिले समग्र तत्त्वहरू भासित हुन्छन् । यस स्थितिमा आफैँमा समग्र सृष्टि, स्थिति र संहार भएको बोध हुन्छ ।

५५ तन्त्रसार, १३ आह्निक, पृ. १२९ ।

शाक्त परम्पराका दश महाविद्यामध्ये भैरवी महाविद्याको साधनाका लाग मानिने आचारविशेषलाई भैरवक्रम भनिन्छ । यसमा स्वपुष्पक्रमअनुसार नग्न स्त्रीलाई भैरवीभाव गरी या गवाक्षयोगद्वारा नग्न स्त्रीलाई हेरी अविकारी रहेर साधना गर्नुपर्छ । बायाँ हातमा यन्त्र लेखी अवशिष्टले तिलक लगाउनु, कपाल पाल्नु आदि यसका विधि हुन् ।

अष्टभैरव

अष्टभैरवको चिन्तन पूर्वमालिनी वर्णमालाको वर्गसँग सम्बद्ध छ । 'अ-क-च-ट-त-प-य-श' अष्टवर्गमध्ये अष्टभैरव एक एक वर्गका स्वामी हुन्छन् । यसरी हरेक मातृका शिवशक्तिसामस्यस्वरूप हुन्छन् । जसरी सम्प्रदायहरू विभिन्न छन् अष्टभैरव पनि बेग्लाबेग्लै नामका देखिन्छन् । स्वच्छन्दभैरवका आवरणमा रहने अष्टभैरवहरू कपालेश, शिखिवाहन, क्रोधराज, विकराल, मन्मथ, मेघनादेश्वर, सोमेश्वर र विद्याराज हुन् ।^{५६} अष्टभैरवको सर्वप्रचलित पक्षअनुसार—

असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च ।

कपाली भीषणश्चेति संहारश्चाष्टभैरवाः ॥ को अष्टभैरवसँग श्रीकण्ठीयसहितामा सुनिएका असिताङ्ग, रुरु, चण्ड, क्रोध, उन्मत्त र कपालीश नाम मिल्दाजुल्दा छन् । स्वच्छन्दतन्त्रमा आएको कपालेश नामलाई नै कपाली मानेमा एउटा भैरव समान पाइन्छ । स्वच्छन्दभैरवलाई मतशास्त्रमा सृष्टिवज्रकुब्जिका (पश्चिमाम्नाय) को भैरवका रूपमा लिइन्छ ।

भैरव सम्प्रदाय विश्वातीत र विश्वमय स्वरूपमा भैरवलाई मान्दछ । समना नै क्रमको अन्तिम अवस्था हो । आगमशास्त्रमा उन्मनालाई क्रमातीत या अनुत्तरस्वरूप

५६ कपालीशं तु पूर्वयामाग्नेय्यां शिखिवाहनम् ॥

दक्षिणे क्रोधराजं तु विकरालं तु नैऋति ।

मन्मथं पश्चिमे भागे मेघनादेश्वरं तथा ॥

वायव्ये देवि विन्यस्य सोमराजं तथोत्तरे ।

विद्याराजं तथैशान्यां विन्यसेतु सुभाषितः ॥

—स्वच्छन्दतन्त्र, २।११७गघ-११९ ।

मानिन्छ । आठवटै भैरव उन्मनाभन्दा अतीतका हुन् । ती परबोधस्वरूप छन् । यहाँ आठ भैरवको नाममा मन्थान, षट्चक्र, फट्कार, विभक्ष, वीरेश, श्रीमन्तेश्वर, हंसगर्भ र चण्डिकेश्वर आउँछन् । यो परम्परा र दक्षिणाम्नायको भैरवमा लिइएको महामन्थान, खचक्र, फट्कार, एकात्मानन्द, रविभक्षण, चण्ड, नभोनिर्मल र डामरभैरवमा धेरैजसो समानता देखिन्छ । शक्तिसङ्गमको भैरवको प्रसङ्गमा भैरवमतमा सोह्र विद्याको उल्लेख गरिएका छन् । शक्तिसङ्गमतन्त्र अनुसार उन्मत, असिताङ्ग आदि सम्प्रदाय वेदबाह्य हुन् ।

भैरवाष्टक प्रतिपादनका प्रसङ्गमा लक्ष्मीधर र गौरीकान्त आदिको मत पनि स्मरणीय छ । यसअनुसार सिद्धभैरव, वटुकभैरव, कङ्कालभैरव, योगिनीभैरव, महाभैरव, शक्तिभैरव, मायिकभैरव र कङ्कालाग्निभैरवका प्रतिपादक भैरवाष्टक तन्त्र छन् ।^{१७} वटुकभैरवको चर्चा निकै भए तापनि त्यसलाई पृथक् गणना गरी चौसठ्ठी तन्त्रभित्र गणना गरेको यहीँ नै देख्न पाइन्छ ।

भैरवाष्टक मान्ने परम्परालाई हेर्दै जाने हो भने श्रीकण्ठीयसहिता जुन अपेक्षाकृत प्राचीन तन्त्र देखिन्छ त्यसमा उल्लिखित यामलाष्टकमध्येको ब्रह्मयामलमा स्वच्छन्द, क्रोध, उन्मत्त, उग्र, कपाली, भङ्गार, शेखर र विजयभैरवको उल्लेख आउँछ । स्वच्छन्द, चण्ड र त्रिशिरोभैरवको उल्लेख नेत्रतन्त्रमा आउँछ । उच्छुष्मभैरवको उल्लेख शिवसूत्रविमर्शिनी तथा बौद्धतन्त्र 'अद्वयवज्रसङ्ग्रह'मा समेत छ । ब्रह्मयामलको 'शेखरभैरव' त्रिकपरम्पराको 'रतिशेखर' भैरवसँग नाम साम्य राख्दछ । भैरवाष्टकका योगिनीका रूपमा ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा र महालक्ष्मीको अष्टक प्रसिद्ध छ । नेत्रतन्त्रमा एक पटक सप्त मातृकाको मात्र उल्लेख गरिएको छ भने अर्को स्थानमा चामुण्डा बहुरूपिणी भनी बहुरूपिणीलाई आठौँ मातृकाका रूपमा लिइएको छ । त्रिशिरोभैरवको मतअनुसार अघोरा परमाघोरा घोररूपा तथा परा । घोरवक्त्रा तथा भीमा भीषण वमनी परा । पिबनी चाष्टमी प्रोक्ता भनी अष्टमातृकाका रूपमा अन्य नै आएका छन् । अष्टभैरवको उग्रस्वरूपसँग ब्राह्म्यादिको सौम्य स्वरूपभन्दा 'अघोरा' आदिको नामावली नै बढ्ता सङ्गत देखिन्छ । माथि नै यादृशं भैरवं रूपं भैरव्यास्तादृश्येव हि भनी ब्राह्मी आदि पृथक् ध्यानका मातृकालाई

५७ नित्याणोडशिकार्णव, उपोद्घात, पृ. २४ ।

अष्टभैरवसंग मान्ति अवश्य पनि सम्प्रदायानुकूल ठहर्ने । भैरवको अष्टनायिका मान्ने एक परम्परामा मङ्गला विजया भद्रा जयन्ती चापराजिता । नन्दिनी नारसिंही च वैष्णवीत्यष्टनायिका ॥^{५८} भनी मङ्गला आदिलाई नायिका र असिताङ्ग आदिलाई नायक भनिएको छ । अष्टभैरवकै असिताङ्ग आदि नामावलीमा भीषणभैरवको सट्टा उग्रभैरव पनि पढिएको छ । यस्तै यिनको शक्तिका रूपमा उग्रचण्डा आदिलाई लिइएको छ । त्यहाँ ब्राह्मी आदि अष्टमातृकालाई देवशक्तिका रूपमा गणना गरिएको छ ।

अष्टभैरव र अष्टमातृका अक्षरको वर्गाष्टकसंग सम्बद्ध छन् । शक्ति, सदाशिव र ईश्वरभूमिभन्दा बाहिरको पर्दामा त्रिकात्मकता नै विस्तृत भई अष्टकस्वरूपमा प्रकट हुन्छ । पराहन्ताको आच्छादक शक्ति समग्र तत्त्वमा भाग लाग्दा अष्टवर्गका अष्टमातृका र उन्मेषक शक्ति या चैतन्यमा विलापन गर्न अष्टभैरव स्वरूप उद्भव हुन्छन् । यिनीहरूको सार या बिन्दु एकात्मक नवौं भैरव+भैरवीस्वरूप हो र यही परमानन्दद्वारा अभिव्यक्त गरिने भैरवको स्वरूप हो । त्रिकदर्शनको भैरवत्रिकात्मकता तीन या चारपीठको परम्परामा सन्निहित छ र यस्तै अष्टकस्वरूप आठ पीठसंग सम्बद्ध छन् । यिनैको एकाउन्न पीठका रूपमा विस्तार मानिनु पनि मातृकाकै गणनाभित्रको तात्त्विक विश्लेषण हो । एकाउन्न पीठको परम्परा उनन्चास, पचास, बाउन्न, चौवन्न, साठी आदि पीठ मान्ने परम्पराभन्दा व्यापक र सर्वमान्य देखिन्छ । हरेक पीठमा शक्तिस्वरूप र शिवस्वरूप देवी र भैरव रहेका हुन्छन् ।

पीठसम्बन्धी कथाको अन्वेषण गर्दै जाँदा मूलमा ऋग्वेदसम्म पुग्न सकिन्छ ।^{५९} यसैको विस्तार ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा देखिन्छ । दक्षयज्ञ नाशको चर्चा महाभारत तथा पुराण ग्रन्थहरूमा प्रशस्त छरिएको पाइन्छ । पीठनिर्णय (महापीठनिरूपणम्) अनुसार पीठमा रहेका भैरव तथा देवी निम्न छन्—

१. हिङ्गुला=भीमलोचन+कोट्टरी, २. करवीर=क्रोधीश+महिषमर्दिनी,
३. सुगन्धा=त्र्यम्बक+सुनन्दा, ४. काश्मीर=त्रिसन्ध्येश्वर+महामाया,

५८ महानिर्वाणतन्त्र, ५।१३४ ।

५९ ऋग्वेद, १०।६१।५-७ ।

५. ज्वालामुखी=उन्मत्तभैरव+अम्बिका, ६. जालन्धर=भीषण+त्रिपुरमालिनी,
 ८. वैद्यनाथ+जयदुर्गा, ९. नेपाल=कपाली+महामाया, १०. मानस=अमर+दाक्षायणी,
 १०. उत्कल=जगन्नाथ+विमला, ११. गण्डकी=चक्रपाणि+गण्डकी,
 १२. बहुला=भीरुक+बहुला, १३. उज्जयिनी=कपिलाम्बर+मङ्गलचण्डिका,
 १४. चण्डल=चन्द्रशेखर+भवानी, १५. त्रिपुरा=त्रिपुरेश+त्रिपुरसुन्दरी,
 १६. त्रिस्रोत=भैरवेश्वर+भ्रामरी, १७. कामगिरि=उमानन्द+कामाख्या,
 १८. भूतधात्री=क्षीरखण्डक+महामाया, १९. कालीपीठ=नकुलीश+कालिका,
 २०. प्रयाग=भव+ललिता, २१. जयन्ती=क्रमदीश्वर+जयन्ती,
 २२. किरीट=संवर्त+भुवनेश्वरी, २३. वाराणसी=कालभैरव+विशालाक्षी,
 २४. कन्याश्रम=निमिष+सर्वाणी, २५. कुरुक्षेत्र=स्थाणु+सावित्री,
 २६. मणिवेदक=सर्वानन्द+गायत्री, २७. श्रीशैल=सम्बरानन्द+महालक्ष्मी,
 २८. काञ्ची=रुरु+देवगर्भा, २९. कालमाधव=असिताङ्ग+काली,
 ३०. नर्मदा=भद्रसेन+शोणा, ३१. रामगिरि=चण्डभैरव+शिवानी,
 ३२. वृन्दावन=भूतेश+उमा, ३३. अनल=संहार+नारायणी,
 ३४. पञ्चसागर=महारुद्र+वाराही, ३५. करतोयातट= वामन+अपर्णा,
 ३६. श्रीपर्वत=सुन्दरानन्द+श्रीसुन्दरी, ३७. विभीषक=कपाली+भीमरूपा,
 ३८. प्रभास= वक्रतुण्ड+चन्द्रभागा, ३९. भैरवपर्वत=लम्बकर्ण+अवन्ती,
 ४०. जलस्थान=विकृताक्ष+भ्रामरी, ४१. गोदावरीतट=विश्वेश+विश्वमातृका,
 ४२. रत्नावली=शिव+कुमारी, ४३. मिथिला=महोदर+उमा,
 ४५. कालीघाट=क्रोधीश+जयदुर्गा, ४४. नलाहाटी=योगीश+कालिका,
 ४६. वक्रेश्वर=वक्रनाथ+महिषमर्दिनी, ४७. यशोर=चण्ड+यशोरेश्वरी,
 ४८. अट्टहास=विश्वेश+फुल्लरा, ४९. नन्दिपुर=नन्दिकेश्वर+नन्दिनी,
 ५०. लङ्का=राक्षसेश्वर+इन्द्राक्षी, ५१. विराट=अमृत+अम्बिका ।^{६०}
- यसरी शिव र उमाको शक्तिविस्तार नै पीठ, उपपीठ, क्षेत्र, उपक्षेत्र, सन्दोह आदिका रूपले विस्तृत देखिन्छ । पीठ, भैरव, भैरवी आदिमा सम्प्रदायभेदले नाम भेद त पाइन्छ तर पनि विचारको धरातलमा भने कुनै भिन्नता छैन ।

माथि नै भैरव दक्षिणस्रोतमा पर्ने देखाइयो । यो आचार्यहरूद्वारा मान्य प्रमुख सम्प्रदाय मात्र हो । वास्तवमा हरेक आम्नायमा कुनै न कुनै रूपमा भैरवलाई स्वीकार गरिएको हुन्छ । स्वच्छन्दतन्त्र भैरव परम्पराको सर्वप्रधान ग्रन्थ हो र स्वच्छन्द एक प्रमुख सम्प्रदाय पनि हो । क्षेमराज मृत्युजिद्भट्टारकको व्याख्या दक्षिणस्रोतअनुकूल गर्दछन् । उनी पाशराशिकवलीकृतिदक्षम् दक्षिणं वपुरघोरममोघम् ॥ भैरवं श्रयेदनुग्रहहेतोः । शाङ्करं जयति नेत्रमणुत्रम्^{६१} भनी अघोरवक्त्रसँग अभिन्नता स्थापित गर्दछन् । अमृतेशभैरवलाई यसरी दक्षिणस्रोतसँग सम्बद्ध भनेर जानिन्छ । कापाल, कालामुख, अघोर आदि सम्प्रदायमा आउने भैरवको चिन्तन त्रिकपरम्परालाई स्वीकार्य छैन । षडर्धपरम्परा (त्रिक)का भैरव र भैरवस्रोतमा लिइएको भैरव आधारभूत रूपमा भैरव नै भए तापनि त्यसमा तान्त्रिक व्याख्यामात्र नभई परम्परामा समेत भेद भएको भैरवस्रोतसि संहारप्रधानत्वाद् दक्षिणो महाकालयमुने वामे नन्दिगङ्गे । षडर्धे तु दिण्डिमहादरौ अधिकौ^{६२} बाट ज्ञात हुन्छ । यसबाट गणेश र वटुकलाई मान्ने परम्परा भैरवस्रोतको होइन भन्ने पनि विदित हुन्छ । त्रिकपरम्परामा महाप्रेत सदाशिवको नाभिमा गाडिएको त्रिशूलको तीन शूलमा परा, परापरा र अपरा भैरवी मानेजस्तै भैरवसद्भाव, रतिशेखर र नवात्मभैरव मानिन्छन् । प्रधान भैरवको स्थिति यी तीनभन्दा माथि हुनाले यिनलाई आवरणका प्रमुख देवदेवीका रूपमा लिइन्छ । त्यसैले षडर्धशास्त्रमा अद्वैतभन्दा पनि माथिलो स्तरको चिन्तन आवश्यक हुन गएको हो । भैरवपूजनको आधार भने स्थण्डिलेऽग्नौ पटे लिङ्गे पात्रे पद्मेऽथ मण्डले । मूर्तौ घटेऽस्त्रसंघाते घटे सूत्रेऽथ पूजयेत्^{६३} अनुसार लिङ्ग, मण्डल, घट, मूर्ति आदिमा पूजा गर्ने परम्परा देखिन्छ । निशाचार र सर्वाचारको आधारमा वाममार्ग, कुलपरम्परा, कौलपरम्परा र त्रिकपरम्पराभन्दा भैरवपरम्परा अलग भएको ज्ञात हुन्छ ।^{६४} यस दृष्टिमा

६१ नेत्रतन्त्रोद्योत, अधिकार १०, मङ्गलाचरण श्लोक ।

६२ नेत्रतन्त्र, ३।९ उद्योतव्याख्या ।

६३ तन्त्रालोक, २७।४५ गघ-४६ कख ।

६४ निशाचारे— वाममार्गाभिषिक्तोऽपि दैशिकः परतत्त्ववित् ।

संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि स ॥

सर्वाचारे— क्रमाद् भैरवतन्त्रेषु पुनः संस्कारमर्हति ॥

—परात्रीशिका व्याख्या, पृ. ३१ ।

वाममार्गभन्दा भैरवस्रोतमा उत्कृष्टता भए तापनि कुलादिको दृष्टिमा निकृष्ट नै हो । भैरवलाई सङ्ख्याको दृष्टिले एकदेखि अनन्तसम्म भेदपरम्पराका दृष्टिले हेरिन्छ । तन्त्रालोकको एकवीरो यामलोऽथ त्रिशक्तिश्चतुरात्मकः । पञ्चमूर्ति षडात्मायं सप्तकोऽष्टकभूषितः ॥ नवात्मा दशदिक्छक्तिरेकादशकलात्मकः । द्वादशारमहाचक्रनायको भैरवस्त्विति ॥^{६५} अनुसार क्रमशः स्वरूपभेदले विभिन्न सम्प्रदायको भैरवचिन्तनमा भेद आउँछ । मृत्युजित् भट्टारक या अमृतेशभैरव, एकवीर तथा यामलस्वरूपमा पूजित हुन्छन् । कुलप्रक्रियामा परा आदि भेदले तीन भेदको शक्ति भएको 'त्रिशक्ति' मानिन्छ । त्रिशिरोभैरव त्रिकपरम्पराको नामनुकूल देखिन्छ । जया आदि भेदले चतुरात्मा ईशान, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव र सद्योजातको भेदले पञ्चमूर्ति भनी स्वीकार गरिन्छ । सिद्धान्ते पञ्चकं सारं चतुष्कं वामदक्षिणे । त्रिकं तु भैरवे तन्त्रे..... ॥^{६६} अनुसार मूलतः वीरशैवले सिद्धान्तमत मान्ने हुनाले वीर शैवमतमा पञ्चमुख तथा वाममार्ग र दक्षिणमार्गमा चतुरात्मा भएको देखिन्छ । यहाँ त्रिकपरम्परालाई भैरवतन्त्र भनी लिइएको पूर्ववर्णित भैरव आदि अद्वैत तन्त्रलाई हो । विश्वा तदीशिका रौद्री वीरका त्र्यम्बिका तथा । गुर्वीति षडरे देव्यः..... ॥^{६७} अनुसार विश्वा, विश्वेशी, रौद्री, वीरका, त्र्यम्बिका र गुर्वी छ देवीहरूलाई षड्दलमा मान्ने षडात्मभैरवको परम्परा ज्ञात हुन्छ । सप्तमातृपरक मिश्रमतअनुसार भैरवसप्तक मानिन्छ भने अघोर आदि भेदले अष्टक स्वीकार गरिन्छ । अष्टदलमा आठ भैरव मानी मध्यमा एक भैरव नवात्मकलाई स्थापना गरिन्छ । हरेक दिशाका शक्तिभेदले भैरवभेद मान्ने दशभैरवपरक सम्प्रदायलाई दशकले र खण्डचक्रोक्त^{६८} प्रकारले एकादशभेद मानिन्छ । यी एकादशकला अकारोत्थ शिव+शक्ति+समुच्चयात्मक कला हुनु युक्तिसङ्गत देखिन्छ । पञ्चज्ञानेन्द्रिय+पञ्चकर्मेन्द्रिय+मन+बुद्धिका अधिष्ठात्रीदेवी द्वादशसविदेवीहरू गोचरी, दिक्चरी, भूचरी आदिकै विस्तारस्वरूप क्रमका श्रीकालीदेवीहरूका रूपमा लिइन्छन् । तिनैका भैरवलाई बाह्र प्रकार मानिन्छ । यी बाह्र छुट्टाछुट्टै तथा समष्टि एक अलग मान्दा तेह्र भेद उपस्थित

६५ तन्त्रालोक, १।११०-१११ ।

६६ तन्त्रालोक, १।१०९-१११ विवेकव्याख्या ।

६७ पूर्ववत् ।

६८ पूर्ववत् ।

हुन्छन् । सहस्राब्द भैरवसहस्राब्दक डहमी व्याप्त हुन्छन् । भैरव मातृकाका स्वामी हुन्छन् । जहाँ शक्तिस्वरूप स्वीकार गरिन्छ त्यहाँ अवश्यमेव शिवको भैरवस्वरूप मानेकै हुन्छ । अष्टवर्गमा विभक्त भएर ब्राह्मी आदि नै हरेकमा सबैको समष्टि हुँदा अक्षोभ्य आदि चौसठ्ठी योगिनी बन्न जान्छन् । यसमा व्यष्टि र समष्टि भेदले एउटैमा एक करोड भेद आउँछ । यसरी चौसठ्ठी करोड योगिनी बन्न जान्छन् । यी सबैका भैरव हुने हुँदा भैरव पनि त्यत्ति नै भेदका हुन्छन् । यसका मुख्य भेदलाई विज्ञानभैरवले पूर्वपक्षका रूपमा उठाई सिद्धान्त स्थापना गरेको छ । एकातिर भैरवागमको गुरुत्वख्यापन गर्नु अर्कातिर चौसठ्ठी तन्त्रको वर्णन गर्नुबाट वामकेश्वरीमत भैरवागमसम्मत भएको थाहा हुन्छ । त्रिपुराविद्यालाई दक्षिणपक्षपाती भनी वामकेश्वरीमतव्याख्यामा चर्चा गरिएको छ । त्रिपुराको साम्प्रदायिक व्याख्याको साहित्यको मूल आधार अभिनव, क्षेमराज आदि भएकाले त्रिक सम्प्रदायसँगको सम्बन्ध जान्न सकिन्छ । मूलाधार आदि चक्रमा क्रमशः मानिने ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर र सदाशिव पनि भैरवकै स्वरूप मानिन्छन् । सदाशिवपछि कतै इष्ट देवता, कतै जीव, कतै हिरण्यगर्भ मान्ने परम्पराहरू हुन्छन् । विशेषगरी श्रीको षट्चक्रचिन्तनको पक्षमा सदाशिवपछिको स्थान आज्ञाचक्रमा विशेषगरी इष्टदेवता मान्ने मत प्रबल देखिन्छ । इष्टदेवताका जुन भैरव हुन्छन् त्यस स्रोतमा तिनै भैरवको प्राधान्य मानिन्छ ।

बौद्धतन्त्रमा मानिने महाकाल, सम्बर र कालचक्रका भैरवहरूको चिन्तनको आधारमा भिन्नता देखिँदैन । कदाचित् एउटै मन्त्रले दुवै परम्पराका महाकालको पूजा पनि भएको थाहा हुन्छ । नवाक्षरी कूटाक्षरसँग मिल्दोजुल्दो विद्याराज भैरवको मन्त्र छ भने बौद्धतन्त्रमा सप्ताक्षरी कूटाक्षरको प्रयोग देखिन्छ । यस मन्त्रको बनावटमा मालिनीक्रमको प्रभाव छ भन्ने कुरा 'क्ष'पछि 'म' आउनुबाट थाहा पाइन्छ । सप्तमातृपरक सप्तक व्याप्ति र नवात्मस्वरूप भैरवको सप्ताक्षरी र नवाक्षरी कूटाक्षर मान्ने परम्परासँग सम्बन्ध रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । भैरवको सबैजसो सम्प्रदायमा भैरवाष्टकलाई भने स्वीकार गरिन्छ ।

केही अन्य भैरवहरू

भैरवहरूको अनन्ततालाई स्वकारिसकेपछि यद्यपि सबै भैरवको वर्णन सम्भव छैन तर परम्परा र तात्त्विक दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भैरवहरूबारे सामान्य दृष्टि दिनु अप्रासङ्गिक नहोला । 'कोटराक्ष' भैरवको हृदयबाट उत्पन्न भएका मानिन्छन् । यसको वर्णनमा दुई शब्दको स्वरूपव्याख्या अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ— *कोटरं कुहरं तदाकृतीन्यक्षीणि यस्य— अनेनान्तर्लक्ष्यतां बहिर्दृष्टित्वं च दर्शयति । स्फुरिताधरत्वं निःशेषविघ्नभक्षणपरत्वेन*^{६९} यसमा क्षेमराजको स्वच्छन्दभैरवअनुरूपको व्याख्याले अन्य भैरवको पनि समानसङ्केत वा समान अर्थलाई द्योतन गर्छ भन्ने थाहा हुन्छ । यस्तै कोटराक्षीको वर्णनमा *भेदसंहर्तृत्वेनातिकृष्णमहादीप्तरूपता ।..... गर्जन्तमिति नादामर्शपरम् । कोटराक्षीति अन्तर्लक्ष्यां बहिर्दृष्टिम्*^{७०} ले भैरव र भैरवीको व्याख्या समान दृष्टिले हुने पनि विदित हुन्छ । पर अवस्थाको सीमा बोध र आनन्दस्वरूप परभैरव हुन् भने भैरवले लिएको सङ्कोचबाट अपरताको सीमा कालाग्निरुद्रमा रहेको हुन्छ । अनाश्रितभुवन सबैभन्दा पर छ भने कालाग्नभुवन सबैभन्दा अपर छ । कालाग्निको ज्वालाले सबै चराचर दग्ध भइरहेको छ । यसैलाई भावनाका रूपमा *कालाग्निना कालपदादुत्थितं च त्वकं पुरम्*^{७१} मा लिइएको छ । समावेशका लागि लिइएको यो दग्धीकरण प्रक्रिया केही हदसम्म परम्परामा 'रं' बीजले देह डढाएको भावना गर्ने विचारको कारण छ । कालाग्निरुद्रको वर्णन अन्यत्र पनि पाइन्छ ।^{७२} शिवका पञ्चवक्त्रको चर्चा पनि अन्य साहित्यमा देखिन्छ ।^{७३}

आकाशभैरव

यी भैरव गौडपरम्पराका क्षेत्रमा विशेषरूपले पूजित छन् । आकाशभैरवको मूल भेदमा तीनवटा स्वरूप लिइन्छ । *कदा लोकहितार्थाय लीलयाकाशभैरवम् । त्रिधा विभज्य चात्मानं रक्षते सर्वदाखिलम् ॥ आकाशभैरवं पूर्वं द्वितीयं चाशुगारुडम् ।*

६९ स्वच्छन्दतन्त्र, ९।९ उद्योतव्याख्या ।

७० स्वच्छन्दतन्त्र, १०।१-९ उद्योतव्याख्या ।

७१ विज्ञानभैरव, ५१कख ।

७२ बृहज्जाबालोपनिषद् २।१, ३।१, ४।१, ६।१ ।

७३ महानारायणोपनिषद् प. १७।१-५ ।

शरभं तु तृतीयं ध्यात्वा प्रवर्णमिहो ध्यात्वा ॥^{७४} अनुसार आकाशभैरव, आशुगारुड र शरभ रूपमा भेद देखिन्छ । नर आकृतिमा पहिलो भेद, पक्षी रूपमा द्वितीय र पक्षीप्रायः स्वरूपमा तृतीय भेद पनि आकाशभैरवकै भेद मानिएको छ । यसमा पनि तेस्रो भेद शरभको तीन भेद गरी शरभ, शालुव र पक्षिराजका रूपमा लिइएको देखिन्छ ।^{७५} आकाशभैरवका मन्त्रद्रष्टा ऋषि आनन्दभैरव मानिन्छन् । यी पनि वटुक भैरवजस्तै प्रायः द्वारमा शरभका रूपमा रहेका हुन्छन् । प्रायः आकाशभैरवको मूल प्रथम भेद 'आकाशभैरव' स्वरूपलाई विश्वरूप मानिएको देखिन्छ । हजारौं हात भएका यी आकाशभैरव साधकको इच्छाअनुसार फलभेदले भिन्नभिन्न स्वरूपमा ध्यान गरिन्छन् । यिनको ध्यान स्पष्ट रूपमा मारण, मोहन आदिका लागि अलग अलग बताइएको छ । इक्षुकोदण्डपुष्पेषु पूर्णबाहुसहस्रकम् । कार्मुकोत्थशनैर्दिव्यैः पूरिताशावकाशकम् ॥ चिरं ध्यात्वा जपेदेवं जगद्वश्याय साधकः ॥^{७६} अनुसार इक्षुधनु र पुष्पबाण धारण गर्ने हजारौं हात भएका भैरवलाई वशीकरणका लागि ध्यान गरिन्छ । विशेषतः आयुधहरूको फलभेदले पृथक् पृथक् धारणा हुन जाने पनि यसबाट स्पष्ट हुन्छ । आकर्षणका लागि हजारौं हातले पाश धारण गरेको ध्यान गरिन्छ ।^{७७} आकर्षण तथा वशीकरण दुवैका लागि रत्नवर्णका, सम्मोहनका लागि पीतवर्णका भैरवको ध्यान हुन्छ भने विद्वेषणका लागि कृष्णवर्णका महाकालस्वरूप आकाशभैरवको ध्यान गरिन्छ । उच्चाटन तथा मारणका लागि डरलाग्दा दाहा निस्केका, एकदमै कालो वर्णका, करोडौं ब्रह्माका मुण्डमाला लगाएका, चर्माम्बर लगाएका, हजारौं शिर भएका, हजारौं हात भएका, नागका गहना लगाएका र वेतालगणले ढाकिएका भैरवको ध्यान गरिन्छ ।^{७८} यस्तै भोग तथा मोक्ष (शान्ति-पौष्टिक कार्य)का लागि निम्नानुसारको ध्यान पाइन्छ-

७४ आकाशभैरवकल्प, ३।२-३ ।

७५ तस्य तार्तीयरूपस्य त्रिधा रम्यं विशेषतः ।

शरभः शालुवं चैव पक्षिराजं तृतीयकम् ॥

-आकाशभैरवकल्प, ३।४ ।

७६ आकाशभैरवकल्प, ७।५-६ ।

७७ आकर्षे तु तथा ध्यानं पाशबाहुसहस्रकम् ।

-आकाशभैरवकल्प, ७।७ ।

७८ आकाशभैरवकल्प, १०।२-४ ।

स्फटिकाभं महादेवं प्रसन्नवदनाम्बुजम् ।

अमृतांशुकलाचूडमग्निसूर्यन्दुलोचनम् ॥

व्याघ्रचर्माम्बरं शान्तं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ।

वैडूर्यहारशोभाढ्यम् मन्दस्मितमनोहरम् ॥

मुक्तविद्रुमरत्नानुसाङ्गदं सुविभूषितम् ।

स्वर्णनूपुरपादाब्जं श्वेतकुण्डलमण्डितम् ॥

वीणाव्याख्यानमुद्रां च पुस्तकं स्फटिकस्रजम् ।

भस्मभस्त्रां(?) गदापद्मं सुधाकुम्भकराम्बुजैः ॥

विभ्राणममलं ब्रह्मज्ञानमुद्रास्वरूपिणम् ।

चन्द्रमण्डलमध्यस्थं सच्चिदानन्दमव्यम् ॥^{७९}

यस ध्यानमा आकाशभैरव शान्तस्वरूप आनन्दभैरव र आनन्दभैरवीभै करकमलमा सुधाकुम्भ लिएका परमानन्दका द्योतक पनि देखिन्छन् । आनन्द नै भोग र मोक्ष हुनाले त्यसको उपलब्धिका लागि आकाशभैरवको आह्लादक स्वरूपलाई लिइएको छ । भैरवको फलदान गर्ने पक्षलाई आकाशभैरवको विविध स्वरूपले स्फुट गर्दछ र लौकिक प्रयोगमा यिनको ज्यादा उपयोग देखिन्छ । आकाशभैरवको अर्को भेद आशुगारुडको उल्लेख माथि नै भइसकेको छ । त्यसको ध्यान यसप्रकार छ—

आजानोरुत्तप्तहेमप्रभममलमयं प्रख्यमानमिवास्य—

माकर्णं कुङ्कुमाभं भ्रमरकुलमिव श्यामलमूर्ध्वकेशम् ॥

ब्रह्माण्डं व्याप्तदेहे द्विभुजमभिचरैर्भूषणैर्भूषिताङ्गम् ।

पिङ्गाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं वरदमभयदं तार्क्ष्यमुग्रं नमामि ॥

पौराणिक साहित्यदेखि नै अत्यन्त प्रचलनमा रहेको आकाशभैरवको तेस्रो भेद शरभ हो । उनको ध्यान यस प्रकारको छ—

चन्द्रादित्याग्निदृष्टिः कुलिशवरनरश्चञ्चुरत्युग्रजिह्वः ।

काली दुर्गा च पक्षौ हृदयजठरगौ भैरवीवाडवाग्निः ॥

७९ आकाशभैरवकल्प, १२।५ ।

संहर्ता सर्वशत्रून् विजयतु शरभः शालुवः पक्षिराजः ॥^{५०} यस्तै सोही तन्त्रमा शालुव
आदि ध्यानको पनि वर्णन पाइन्छ । वडवानलभैरव भनी बताइएका भैरव पनि
आकाशभैरवकै भेदमा पर्दछन् । यसरी आकाशभैरव भोग र मोक्ष दुवै पुरुषार्थ
सम्पादन गरिदिने विश्वोत्तीर्ण र विश्वमय परमेश्वरका रूपमा देखिन्छन् ।

मार्तण्डभैरव

मार्तण्डभैरव सूर्यका बाहकलाका समष्टिमा भावित भैरव हुन् । रश्मिपूजामा र
वीरहरूको क्रममा पनि मार्तण्डभैरवको पूजा आउँछ । उनको ध्यान यसप्रकारको
छ—

स्वर्णापीतजपानिभं त्रिनयनं मुक्तालसद्धारिणम् ।

खट्वाङ्गारिगुणांस्तथा जपवटीं पद्मं च शक्त्यङ्कुशौ ॥

हस्ताब्जैर्दधतं कपालममलं सद्बलमालिङ्गितम् ।

मार्तण्डं मणिवद्धरम्यमुकुटं ध्यायेच्च वेदाननम् ॥^{५१}

क्रमका अन्य वीरहरूको स्वतन्त्र भैरवरूपमा परम्परा विख्यात नभए पनि यिनको
भने ख्याति छ । मार्तण्डभैरवको आवरणमा बस्ने अष्टभैरवहरू चण्ड, प्रचण्ड,
विश्वेश, महादेव, महाकाल, गभस्ति, चण्डीश र तेजेश हुन् । यहाँ ज्वाला, मित्रा,
चण्डमालिनी, भीषणी, नारसिंही, कामदेवी, मार्तण्डा, कापालिनी र कौलिनी
नौ शक्तिको पूजा गरिन्छ । क्रमपरम्परामा भैरवलाई वीरका रूपमा लिइन्छ ।
क्रमपरम्परामा द्वादशकाली मानेभैं द्वादशवीर मान्ने परम्पराअनुसार व्यापी भैरवदेवेशे
ह्यमृतामृतभैरवः । पीयूषभैरवो वीरे सुसूक्ष्मो सूक्ष्म एव च । अजगावि जिनानन्दो
सुषुम्ना मन्दरोदयः । गान्धारभैरवो घोरस्तथा भैरवभैरवः । द्वादशो वै महावीरा
युग्मं युग्मं समाश्रिताः । द्वादशारेऽम्बुजे शुभ्रे वह्न्यादित्येन्दुकर्णिके ॥^{५२} अन्तर्गत
महावीरलाई भैरवकै पर्यायका रूपमा लिई बाह वीरको वर्णन गरिएको छ ।

५० आकाशभैरवकल्प, १६।१४ ।

५१ श्रीविद्यार्णव, १९ श्वास पृ. ४६५ ।

५२ जयद्रथयामल, कालसंकर्षिणीकल्प, पत्र २५क ।

श्रीपरम्परामा **वीरान् द्व्यष्टः** भनी दश वीरको पूजा गरिन्छ । यी पनि भैरवकै स्वरूपभेद हुन् । ती दश वीर हुन्—१. सृष्टिवीरभैरव, २. स्थितिवीरभैरव, ३. संहारवीरभैरव, ४. रक्तवीरभैरव, ५. यमवीरभैरव, ६. मृत्युवीरभैरव, ७. भद्रवीरभैरव, ८. परमार्कवीरभैरव, ९. मार्तण्डवीरभैरव र १०. कालाग्निरुद्रभैरव । यिनलाई शिवको स्वरूपमा पाशवकल्पअनुसार पूजा गरिन्छ भने भैरवस्वरूपमा वीरकल्पअनुसार पूजा गरिन्छ । क्रमशास्त्रमा पाशवकल्पका गुरुबाट दीक्षा लिन निषिद्ध छ । 'वीर' भैरवको स्वरूप भएजस्तै वीराचार भैरवाचार हो । **अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमप्रतियोगिनः । पराक्रमपरो भुङ्क्ते स्वभावमशिवापहम्का आधारमा अमृतानन्द इति परापञ्चाशिकोत्तरीत्या भेदप्रतीतिसाधनस्य इदन्तारिपोरहमि समराङ्गणे प्रलयप्रतिपादनपरा वीराः** भनी इदन्तारूपी शत्रुलाई अहन्ताको मैदानमा लीन गराउनुलाई वीरत्वका रूपमा व्याख्या गर्दछन् ।^{८३}

(ग) वटुकभैरव

वटुकभैरवको शास्त्रीय चर्चाभन्दा साधना र परम्परा बढी पाइन्छ । वटुकभैरवको वास्तविकता अन्य भैरव सरह छैन । धेरैजसो सम्प्रदायमा वटुकभैरव गणदेवतामा गनिन्छन् । शक्तिसङ्गमतन्त्रमा वटुकभैरवको उत्पत्तिको कथा दिइएको छ । यिनी असुरहरूको विघ्नबाधा हटाउन सबै शक्तिको तेजसमुदाय मिली शक्तिद्वारा उत्पन्न गरिएका हुनाले यिनलाई शक्तिजन्मा वा शक्तिपुत्र भनिन्छ । मतशास्त्रमा 'कुलपुत्र' भनेर पनि यिनलाई लिइएको छ । आवरणपूजाको द्वारमा अथवा मन्दिरको ढोकामा कतिपय ठाउँमा एकापट्टि गणेश र एकापट्टि वटुक राखिएको हुन्छ । आचार्य अभिनवगुप्तको उपासनामा गणेश र वटुक प्राण र अपानका प्रतीक हुन् । अभिनवगुप्त देहस्थदेवताचक्रस्तोत्रमा लेख्छन्—

वरवीरयोगिनीगणसिद्धावलिपूजिताङ्घ्रियुगलम् ।

अपहतविनयिजनार्तिं वटुकमपानाभिधं वन्दे ॥^{८४} वटुक, गणेश र आनन्दभैरव क्रमशः अपान, प्राण र व्यानस्वरूप हुन् । यिनैले सत्, चित् र आनन्दको सङ्केत

८३ योगिनीहृदयदीपिका, ३।१९१ ।

८४ देहस्थदेवताचक्रस्तोत्र, २ ।

गर्दछन् । आनन्द भैरव आनन्दभैरवीका पुत्रको रूपमा वटुको मम पुत्रश्च भनी उल्लेख पाइन्छ ।^{८५} त्यसअनुसार व्यानकै विस्तार प्राण र अपान हुन् ।

यः व्यानः स वाक् सिद्धान्तअनुसार व्यान परावाक्को स्वरूप हो, सवित्को यथार्थ रूप हो । प्राक् संवित् प्राणो परिणता भन्ने भट्ट कल्लटको उक्तिअनुसार व्यान या सवित्को प्रथम विस्तार प्राण या गणेशका रूपमा हुन्छ । त्यसपछि मात्र अपानस्वरूप वटुकको उद्भव हुन्छ । यसैलाई ऊर्ध्वे प्राणो ह्यधो जीवो विसर्गात्मा परोच्चरेत् । उत्पत्तिद्वितयस्थाने भरणाद् भरिता स्थितिः ॥^{८६} मा वटुक र गणेशको मध्यधाम जहाँबाट दुवैको उत्पत्ति भएको हुन्छ त्यही अवस्थालाई भैरवावेशको कारण मानिएको छ । यसै अनुसार वटुकलाई जीवको स्वरूपमा पनि लिइन्छ ।

सामान्यतः द्वारको दुई छेउमा गणेश र वटुकलाई गनिए तापनि गणेश र कुमारकै स्थापना देखेलाई भ्रम पर्न जाला तर श्रीपरम्परामा श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं, पीठत्रयं भैरवम् । सिद्धौघं वटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रमं मण्डलम् ॥ वीरान् द्व्यष्टचतुष्कषष्टिनवकं वीरावलीपञ्चकम् । श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् श्लोकमा गुरुपरम्परामा आएको वटुकत्रय पदले स्कन्दवटुक, चित्रवटुक र विरिञ्चिवटुकलाई लिइन्छ । स्कन्द या कुमार नै स्कन्दवटुक हुन् । वटुक र गणेश सामान्यतया सौम्य अवस्थालाई देखिए तापनि प्रधान देवताकै रूपमा यिनलाई उग्र एवम् उग्रतर रूपमा उपासनाको पद्धति पनि देखिन्छ । इष्टदेवता अत्यन्त उग्र स्वरूपका छन् भन्ने त्यहाँ गणपति र वटुक पनि त्यस्तै अवस्थाका रहन्छन् । संहारप्रधान सबै रूपहरू उग्र नै हुन्छन् । वटुकका केही प्रचलित ध्यान यस्ता छन्—

सर्वप्रचलित ध्यान

करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिस्तरुणतिमिरनीलो व्यालयज्ञोपवीती ।
क्रमसमयसपर्याविघ्नविच्छेदहेतुर्जयति वटुकनाथः सिद्धिदः कौलिकानाम् ॥^{८७}

८५ रुद्रयामलतन्त्र, ११।३ ।

८६ विज्ञानभैरव, २४ ।

८७ रुद्रयामलतन्त्र, ७१।३६ ।

सात्त्विक ध्यान

वन्दे बालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोल्लासिवक्त्रम् ।

दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः किंकिणीनूपुराद्यैः ॥

दीप्ताकारं विशदवसनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रम् ।

हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शूलदण्डौ दधानम् ॥^{८८}

राजसध्यान

उद्यद्भास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागस्रजम् ।

स्मेरास्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ॥

नीलग्रीवमुदारभूषणधरं शीतांशुचूडोज्ज्वलम् ।

बन्धूकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥^{८९}

तामसध्यान

ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं मुण्डमालां महेशम् ।

दिग्वस्त्रं पिङ्गकेशं उमरुमथसृणिं खड्गपाशाभयानि ॥

नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्विभ्रतं भीमदंष्ट्रम् ।

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किंकिणीनूपुराढ्यम् ॥

तुरीयध्यान

देवेशं वटुकं सदाशिवगुरुं त्रैलोक्यरक्षाकरम् ।

नानालङ्कृतभूषणं शशधरं बन्धूकपुष्पोज्ज्वलम् ॥

श्वेताश्वेतविभूषणं मणिमयं कृष्णं सनीलं शिवम् ।

देवानामधिदैवतं सुखकरं नाथं सदा भावये ॥^{९०}

८८ रुद्रयामलतन्त्र, ७१।३७ ।

८९ रुद्रयामलतन्त्र, ७१।३८ ।

९० रुद्रयामलतन्त्र, ७१।३९ ।

वटुकलाई भैरवाष्टकमा गनी वटुकभैरवतन्त्रलाई चौसठ्ठी तन्त्रमा गन्ने लक्ष्मीधर र गौरीकान्तको मत देखियो । वटुकको सात्त्विक जिज्ञासा गर्दै वटुकको शुक्ल र वैद्युत् रूप तथा वटुक पदको व्याख्या यसरी गरिन्छ—

अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लमयति च तस्मादुच्यते शुक्लम् । यस्मादुच्चार्यमाण एवाव्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम् ।
.....यस्मादन्तर्जलौषधिवीरुधान् आविश्येमं विश्वं भुवनानि वा अवते तस्मादुच्यते भगवान् वटुकेश्वरः ।^{११} यसरी भगवान् वटुकेश्वर पाशराशिलाई विगलित गर्ने र भवप्रपञ्चबाट पार गराई कैवल्य प्रदान गर्ने तथा विश्वात्मतया वृक्ष आदिको रूप लिई जगत्को पालन गर्ने भैरवका रूपमा चिनिन्छन् ।

भैरवहरूमा रहेको अष्टभेदको परम्परा वटुकभैरवमा पनि देखिन्छ । जसअनुसार कालवटुक, शङ्खवटुक, मातृवटुक, देवीवटुक, स्थानवटुक, मेघवटुक, चन्द्राग्निवटुक र वैनायकवटुक गरी आठ वटुक मानिन्छ । शक्तिसङ्गमतन्त्रमा हेतु, त्रिपुरान्तक, वह्निवेताल, अग्निजिह्व, काल, कराल, एकपाद, भीम, त्रैलोक्य र सिद्धवटुक गरी दश वटुकको नाम आउँछ । दशविध भेद गर्ने परम्परामा दशगणेश, दशयक्षिणी, दशमण्डल आदि दशकको वर्णन पाइन्छ । वटुकको आवरणपूजामा अन्य प्रकारका अष्टवटुकहरू पनि आउँछन्— हेरुक, त्रिपुरान्तक, वेताल, अग्निजिह्व, कालान्तक, कराल, एकपाद र भीमरूप । श्रीपरम्परा र त्रिकपरम्परामा देखिने धेरै साम्यमध्ये वटुकलाई द्वारेशका रूपमा लिनु पनि एक हो । विद्यानन्दनाथ वटुकं योगिनीवृन्दं भैरवानमितौजसः । प्रणामामीष्टसम्पत्तिं सम्पादनसमुत्सुकान्^{१२} भनी वटुकलाई प्रमाण गरी भैरववृन्दलाई प्रणाम गर्दछन् । यस परम्परामा भैरवको पारमैश्वर्यलाई स्वीकार गरिन्छ भन्ने कुरा विद्यानन्दनाथद्वारा प्रणाम गरिएका श्रीपरम्पराका प्राचीन आचार्य महावनमुनिको गुरुचरणपरोऽहं भैरवोऽहं शिवोऽहम् भन्ने अभिव्यक्तिबाट थाहा हुन्छ । वटुक द्वारपाल हुन् र उनको प्रसन्नताले नै अन्तःप्रवेश सम्भव छ । वटुकको प्रसन्नताले अन्य देवताको उपासना शीघ्र सिद्ध हुने देखिन्छ । वटुकलाई बलि नदिई अन्य देवता पूजन, यजन आदिले

११ वटुकोपनिषद् ।

१२ नित्याणोडशिकार्णव, अर्थरत्नावलीव्याख्या, पृ. ३ ।

पनि प्रसन्न हुन्छन् भनी कुलार्णवतन्त्रमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१३} चारै दिशा या द्वारका द्वारपाललाई गन्दा वटुकलाई पश्चिममा गनिएको छ । अन्य द्वारमा पूर्वमा भूत, दक्षिणमा क्षेत्रपाल र उत्तरमा योगिनीको उल्लेख छ ।^{१४} माथि चर्चा गरेभैं भैरव शब्दले सामान्यतया वटुकलाई नबुझाउने र पृथक् गणनालाई विशेष मान्ना ब्राह्मणवसिष्ठन्यायानुसार पृथक् ग्रहण गरिएको भन्ने पनि उपयुक्त देखिन्छ । वटुक र भैरवलाई स्पष्ट रूपमा अलग अलग ग्रहण गरिएकाले भैरव र भैरवीको कुमार या सुतका रूपमा वटुकलाई लिइएको मत उपयुक्त देखिन्छ ।

आनन्दभैरव

भैरवका ध्यानहरू ज्यादै भयङ्कर हुन्छन् भन्ने तथ्यलाई आनन्दभैरवका ध्यानहरूले उल्लङ्घन गरेका छन् । आनन्दभैरव नामानुसार नै अत्यन्त आनन्दस्वरूप छन् । आनन्दको अभिव्यक्ति आनन्दभैरवकै विजृम्भणा हो । इन्द्रियदेवीहरू विषयभोग गरी हृदयको मध्यमा आनन्दको जुन परामर्श गर्दछन् अथवा विषयको उपभोगजन्य आनन्दानुभूति गर्दछन् त्यसैलाई *आत्मीयविषयभोगैरिन्द्रियदेव्यः सदा हृदम्भोजे । अभिपूजयन्ति यं तं चिन्मयानन्दभैरवं वन्दे*^{१५} भनी अभिनवगुप्त वन्दना गर्दछन् । आनन्दभैरव निर्विशेष आनन्दका स्वरूप हुन्, व्यानस्वरूप हुन्, वाक् या परास्वरूप हुन् । यहाँ चिति नै आनन्दस्वरूप मानिने कुरा पनि *चिन्मयमानन्दभैरवम्* ले सङ्केत गर्दछ । आनन्दभैरव परम्परामा आनन्दको अभिव्यक्ति गर्ने मद्यलाई पनि भैरवको पर्यायका रूपमा लिइन्छ ।^{१६} आनन्दभैरवको स्वतन्त्र साहित्यका रूपमा क्षेमराज आदि आचार्यद्वारा आनन्दभैरव र आनन्दशासनका उद्धृत श्लोकहरू

९३ यावन्नो वटुके दद्यात्तावन्नैव कुलेश्वरि ।

तृप्यन्ति देवताः सर्वाः स्मरणाद्यजनादपि ॥

—कुलार्णवतन्त्र, ७।३ ।

९४ पश्चिमे वटुकं देवमुत्तरे योगिनीबलम् ।

पूर्वे भूतबलिं दद्यात् क्षेत्रपालञ्च दक्षिणे ॥

राजराजेश्वरं मध्ये पूजयेत् कुलनायिके ॥

—कुलार्णवतन्त्र, ७।३० ।

९५ देहस्थदेवताचक्रस्तोत्र, ३ ।

९६ मार्द्वीकः सहजस्त्वेकस्तत्तेजो भैरवात्मकम् ।

—तन्त्रालोक, २९।११-१३ विवेकव्याख्या ।

भेटिन्छन् जसलाई लुप्तगीमसङ्ग्रहमा एकत्रित पनि गरिएको छ । कौलशास्त्रमा अशुद्ध सुरा पातक लाग्ने हुन्छ भने शोधित मद्य आनन्दको स्वरूप मानिन्छ । मद्यको शोधनमा नवाक्षरी कूटाक्षरका साथमा आनन्दभैरव र सुधादेवीको मन्त्र जपिन्छ र त्यहीँ तर्पण गरिन्छ । चक्रार्पण सुरु हुनुभन्दा निकै पहिले उक्त तर्पण हुने हुँदा सबैभन्दा पहिले आनन्दभैरवलाई तर्पण गर्ने परम्परा देखिन्छ । सुधादेवी आनन्दभैरवीको नामान्तर हो भने आनन्दभैरवलाई सुधानायकका रूपमा लिइन्छ । यसरी वीरहरूको साधनाका क्रममा लौकिक मद्यको शोधन आनन्दभैरवकै मन्त्रद्वारा गरिन्छ । त्यसमा आनन्दभैरवको ध्यान यसप्रकार छ—

कर्पूरपूरधवलं कमलायताक्षम्

दिव्याम्बराभरणभूषितदेहकान्तिम् ।

वामेन पाणिकमलेन सुधाद्यपात्रं

दक्षेन शुद्धगुटिकां दधतं नमामि ॥^{१७} आउँछ । आनन्दभैरवका ध्यानहरूमध्ये श्रीपरम्परामा आएको अष्टादशभुजा सुधादेवीका साथका आनन्दभैरव तात्त्विक विश्लेषणका दृष्टिले बढी महत्त्वपूर्ण छन् । उनको स्वरूप यस्तो छ—

सूर्यकोटिप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ।

अष्टादशभुजं देवं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ॥

अमृतार्णवमध्यस्थं ब्रह्मपद्मोपरिस्थितम् ।

वृषारूढं नीलकण्ठं सर्वाभरणभूषितम् ॥

कपालखट्वाङ्गधरं घण्टाडमरुवादिनम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं गदामुसलधारिणम् ॥

खड्गखेटकचक्रर्षिपर्शुमुदगरशूलिनम् ।

भुशुण्डीधारिणं देवं वरदाभयधारिणम् ॥

धवलं देवदेवेशं भावयेद् भैरवीयुतम् ।

ततो ध्यायेत् सुधादेवीं चन्द्रकोट्ययुतप्रभाम् ॥

हिमकुन्देन्दुधवलां सर्वानन्दकरोद्यताम् ।

१७ महानिर्वाणतन्त्र, ८।१६७ ।

प्रहसन्ती विशालाक्षीं देवदेवस्य सन्मुखीम् ॥
 सर्वरत्नविचित्राङ्गीं त्र्यम्बकां भूतविग्रहाम् ।
 अष्टादशभुजाकीर्णां नीरजायतलोचनाम् ॥
 आयुधानेकसंयुक्तैर्भुजैरष्टादशैर्वृतम् ।
 ज्ञानमुद्रा परा भद्रे अभया च द्वितीयका ॥
 दक्षिणे मांसखण्डानि वामे पाशं तु भीषणम् ।
 मुद्गरं दक्षिणे हस्ते वामे शूलं सुवर्चसम् ॥
 दक्षिणे निर्घृणं शुभ्रं वामे खेटं सुवर्तुलम् ।
 दक्षिणे च शिलावृक्षं वामे घण्टा च सुस्वनाम् ॥
 दक्षिणे वाममुष्टिं च वामे चापं सुवंशजम् ॥
 दक्षिणे डमरुं श्रेष्ठं वामे शृङ्गरवाकुलम् ॥
 दक्षिणे नृकपालं च वामे दण्डं महाबलम् ।
 दक्षिणे वज्रदीप्यन्तं वामे कट्टारिका शुभा ॥
 निर्घृणां चैव निर्लज्जां त्यागां सूरां च मानिनीम् ।

त्रासयन्त्यसुरान् सर्वान् देवानामभयङ्करीम् ॥^{१८} यस ध्यानमा आएको पञ्चशीर्ष,
 अष्टादशभुज र शस्त्रास्त्रको रहस्य स्वच्छन्दको स्वरूपवर्णनमा नै गरेअनुसार
 हुन्छ ।

आनन्दभैरवको पनि उपासनाका क्रममा अष्टक चिन्तन देखिन्छ । त्यसअनुसार अष्ट
 आनन्दभैरवभन्दा पर कालभैरव मानिन्छ । अष्टभैरवहरू आनन्दभैरव, सुरानन्द,
 अमृतानन्द, तरुणानन्द, उन्मनानन्द, ज्ञानानन्द, मुक्त्यानन्द र परमानन्दभैरव
 गनिन्छन् । आनन्दभैरवको तान्त्रिक व्याख्यालाई मद्यको घटबाट अलि सूक्ष्म
 दृष्टि दिएमा अवश्यमेव विज्ञानस्वरूप अद्वयावस्थाका बोधक परभैरवको दर्शन
 पाउन सकिन्छ । सम्प्रदायीहरूले सङ्कीर्ण दृष्टि राखे तापनि आनन्दभैरवको
 सम्प्रदाय विशुद्ध दार्शनिक चिन्तनको सम्प्रदाय हो । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ।
आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दे

प्रयन्त्यभिसंविशन्तिकी श्रीसंघारसाई आनन्द मै परम्परा मान्ने प्राचीन
 भैरवपरम्परासँग दाँजेर अनुशीलन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । भैरवशास्त्र
 स्वभावतः अद्वयको प्रतिपादक हुन्छ भने आनन्दभैरवसम्प्रदायले आनन्दात्मक
 अद्वयावस्थाको प्रतिपादन गर्ने सहजोपायलाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ । वेदान्तमा
 सत्ता र चिद्रूपता देश र कालको सापेक्षताबाट नउत्कर्ने हुनाले सत् वा चित् भनी
 अद्वैत तत्त्वको परिभाषा गर्नु गलत मानिन्छ । आनन्द पनि अनुभव गर्ने गरिने
 आदि भेद नरहेको द्योतन गर्न सुरतको पनि सङ्केतमा उपयोग भेटिन्छ । यथार्थमा
 आनन्दको उद्रेक त्रिपुटीभित्र सम्भव छैन, भेदको बोध आनन्दको अवच्छेदक
 मानिन्छ त्यसैले अभेदस्वरूप आनन्दमात्रको उद्बोधन गर्ने यस परम्पराको
 दार्शनिक दृष्टिले ठूलो महत्त्व छ ।

सौन्दर्यलहरीको शरीरं त्वं शम्भो शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं । तवात्मानं मन्ये भगवति
 नवात्मानमनघम् ॥ अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया । स्थितः सम्बन्धो वां
 समरसपरानन्दपरयोः ॥^{९९} श्लोकको व्याख्या गर्दै लक्ष्मीधरले पूर्वकौलमत प्रस्तुत
 गरेका छन् । यसअनुसार आनन्दभैरवस्वरूप शम्भुको शरीरका रूपमा नवात्मिका
 आनन्दभैरवीलाई लिइएको छ । चन्द्रकलाविद्या नवात्मक भएकाले चन्द्रकलात्मिका
 भगवतीलाई पनि नवात्मिका मानिन्छ । यस मतमा नवात्मक आनन्दभैरव र
 नवात्मिका आनन्दभैरवीको सम्बन्ध शेषशेषीभावसम्बन्ध हुन्छ । आनन्दभैरवलाई
 कालव्यूहभित्र लिई काल या महाकाल आदिले पनि उद्बोधन गर्न खोजिएको छ ।
 आनन्दभैरवस्य कालव्यूहान्तःपातित्वात् सूर्यचन्द्रयोः वक्षोरुहयुगत्वारोपणं युक्तम्^{१००}
 भनी भगवतीलाई पनि कालस्वरूपिणीकै रूपमा देखाइएको छ । नवव्यूहका
 रूपमा कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च । ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः
 स्यात्तदनन्तरम् । नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहस्तथा तदनन्तरम् । कलाव्यूहस्तथा
 जीवव्यूहस्तथादिति ते नव^{१०१} अनुसार (१) कालव्यूह- निमेषादि कल्पसम्मको
 क्षणसमुदाय, (२) कुलव्यूह- नील, पीत आदि रूपसमूह, (३) नामव्यूह-
 संज्ञास्कन्ध (४) ज्ञानव्यूह- विज्ञानस्कन्ध । यसैलाई सभाग या संभोगव्यूहका
 रूपमा विकल्पज्ञानलाई र विभाग या विसंभोगव्यूहका रूपमा निर्विकल्पज्ञानलाई

९९ सौन्दर्यलहरी, ३४ ।

१०० सौन्दर्यलहरी, लक्ष्मीधरा व्याख्या, पृ. १०१ ।

१०१ सौन्दर्यलहरी, लक्ष्मीधरा व्याख्या, पृ. १०१ मा उद्धृत ।

लिङ्गच्छ । (५) चित्तव्यूह- यसभिन्न मन, बुद्धि, अहङ्कार, चित्त र महत्तत्त्व पर्दछन् । (६) नादव्यूह- राग, इच्छा, कृति र प्रयत्नरूपी चार स्कन्ध नै परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी वाग्रूप मानिन्छ । “अ, क, च, ट, त, प, य, श, क्ष” नववर्गरूपी मध्यमा चिच्छक्ति नवात्मिका मानिन्छन् । यसरी नवव्यूहभिन्नको नादव्यूह आफ्नै नवात्मक या नवव्यूहात्मक छ । राग, इच्छा, कृति र प्रयत्नका कारणहरू क्रमशः माया, शुद्धविद्या, ईश्वर र सदाशिव हुन् र यी कारणचतुष्टयको अधिष्ठानभूमि परा आदि वाक् नै हुन् । परावाक् सदाशिवको भूमि हो भने पश्यन्ती ईश्वरको, मध्यमा शुद्धविद्याको र वैखरी मायाको भूमि हो । (७) बिन्दुव्यूह- यसभिन्न मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध र आज्ञारूपी षट्चक्र पर्दछन् । यी चक्र पनि लक्ष्मीमतका नाम हुन् । कौलमतमा त नाडी, माया, योगी, भेदन, दीप्ति र शान्त नामक षट्चक्रको वर्णन पाइन्छ । यस मतमा नाडीचक्रलाई कहीं कहीं मूलाधार या आधारका रूपमा लिइएकाले यसमा पनि चिन्तनको भित्ति एउटै र परम्पराभेदले नाममा भेद आएको मान्न सकिन्छ । (८) कलाव्यूह- यसमा पञ्चाशत्कलात्मिका मातृका भनी पचास अक्षरलाई लिइन्छ । (९) जीवव्यूह- यसमा भोक्तृस्कन्ध पर्दछ । यसमा न्यायवैशेषिकको जीवात्मासमानकै जीवात्मतत्त्व स्वीकार गरी जीवव्यूहान्तर्गत राखिन्छ । यी नवव्यूहमा भोक्ता, भोग्य र भोगभेदले तीन अवस्था आउँछ । प्रत्येकमा त्रिकात्मकता रहनाले त्यसमा पनि सूक्ष्मरूपले नवात्मकताको अवस्था देखिन्छ । यी नवात्मकता भैरवको र भैरवीको नवात्मकतासँग समान छन् र सृष्टि, स्थिति र संहारमा भैरवीको प्राधान्य छ र भैरव गौण छन् । वामाचक्रको प्रवर्तन हुँदा दक्षावर्तरूप भैरवको शेषत्व कल्पना गरिन्छ । सबै कुराको उपसंहार हुँदा भैरवमात्रावस्थिति हुन्छ, यही भैरव स्वरूप हो र मुक्तावस्था या प्रपञ्चलयावस्था भैरवप्राधान्यलाई स्विकार्दछ भन्ने पूर्वकौलमत हो । पूर्वकौलहरू भैरव र भैरवीको स्वरूपमा सामरस्यरूप आनन्दलाई प्राधान्य दिन्छन् भने उत्तरकौलमत शक्तिमात्रलाई मान्ने शक्तिपारम्यवादी मत देखिन्छ । एतावता भैरवको मत या भैरवसिद्धान्त पूर्वकौलमत हो भन्ने पनि सिद्ध हुन जान्छ ।

भैरवको यथार्थ स्वरूप आनन्दमय छ, आनन्दसार छ । यस आनन्दको अभिव्यक्ति लौकिक रूपमा मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुनरूपी पञ्चमकारबाट सम्भव छ ।

पारमार्थिक आनन्दलाई पञ्चमकारको भोगले इष्टितम मानिन्छ । जगदानन्दभित्र यी सबै लौकिक आनन्द अन्तर्भूत छन् । सेविते च कुलद्रव्ये कुलतत्त्वार्थदर्शनः । जायते भैरवावेशः सर्वत्र समदर्शनः ।^{१०२} अनुसार समदर्शनको उदय कुलद्रव्यको सेवनभित्र निहित देखिन्छ । त्यसमा पनि मद्यलाई भैरव र शक्तिको स्वरूप मानिएको छ ।^{१०३} सुरालाई शक्ति, मांसलाई शिव र ती दुवैका भोक्तालाई भैरवस्वरूप मान्दै शक्ति र शिवको तादात्म्यभावको चिन्तनबाट अभिव्यक्त हुने आनन्द नै मोक्ष हो भनिएको छ ।^{१०४} आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम् । तस्याभिव्यञ्जकं मद्यं योगिभिस्तेन पीयते ॥^{१०५} भनी पञ्चमकारको र विशेषतः मद्यको महिमा प्रकट गरिएको छ तर पनि पान र भोगका कोही सीमा भने अवश्य नै तोकिएका छन् । अयष्ट्वा भैरवं देवमकृत्वा मन्त्रतर्पणम् । पशुपानविधौ पीत्वा वीरोऽपि नरकं व्रजेत् ॥^{१०६} भनी आफ्नै इच्छाले गरिएको पानलाई पशुपान भनी त्यसबाट नरक जानुपर्ने भय पनि देखाइएको छ । शास्त्रहरूले ब्राह्मणेतरलाई, जातीय भावना विलापन भइसकेका पूर्णाभिषिक्तलाई मद्य पिउने स्वतन्त्रता दिएका छन् । पान र भोगमा बनाइएको निश्चित नियमले ती पानहरू साङ्केतिक वा यौगिक लक्ष्यसंग मात्र सहमति नभई यथार्थमा गरिने उपभोगको नै निर्देशन हो भन्न सकिन्छ तर पनि ती साङ्केतिक अर्थतिर परिलक्षित छैनन् भन्नु भने हुँदैन । कुण्डलिनीको मूलाधार या भूतलबाटै जागरण भई सहस्रारसम्म जाने प्रक्रियालाई पञ्चमकारको साङ्केतिक अर्थले औल्याउँछ । कुलार्णवतन्त्रमा पञ्चमकारको रहस्यलाई यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ-

लिङ्गत्रयविशेषज्ञः षडाधारविभेदकः ।

१०२ कुलार्णवतन्त्र, ५।७४ ।

१०३ मद्यं तु भैरवो देवो मद्यं शक्तिः समीरिता ।

-कुलार्णवतन्त्र, ५।७७कख ।

१०४ सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम् ।

तयोरैक्यसमुत्पन्न आनन्दो मोक्ष उच्यते ॥

-कुलार्णवतन्त्र, ५।७९ ।

१०५ कुलार्णवतन्त्र, ५।८० ।

१०६ कुलार्णवतन्त्र, ५।९३ ।

पीठस्थानानि चागत्य महापद्मवनं व्रजेत् ॥

आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः ।

चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यसुखोदयः ॥

व्योमपङ्कजनिस्त्यन्दसुधापानरतो नरः ।

सुधापानमिदं प्रोक्तमितरे मद्यपायिनः ॥

पुण्यापुण्यपशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।

परे लयं नयेच्चित्तं पलाशी स निगद्यते ॥

मनसा चेन्द्रियगणं संयम्यात्मनि योजयेत् ।

मत्स्याशी स भवेद्देवि शेषाः स्युः प्राणिहिंसकाः ॥

अप्रबुद्धाः पशोः शक्तिः प्रबुद्धाः कौलिकस्य च ।

शक्तिं तां सेवयेद् यस्तु स भवेत् शक्तिसेवकः ॥

पराशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भरः ।

य आस्ते मैथुनं तत् स्यादपरे स्त्रीनिषेवकाः ॥

इत्यादि पञ्चमुद्राणां वासनां कुलनायिके ।

ज्ञात्वा गुरुमुखाद्देवि यः सेवेत स मुच्यते ॥^{१०७}

यसले परमाद्वैतको उदय र त्यसका लागि आवश्यक विकल्पहानलाई मकारका रूपमा लिई द्वैतप्रपञ्चबाट अद्वैतसत्तातिर जानुलाई पञ्चमकारको सेवनका रूपमा लिएको छ । साधनाको द्वैत, द्वैताद्वैत र अद्वैत भूमिका सिद्धान्त र स्रोतमा पर्याप्त अन्तर हुनाले एउटै शब्दका अनेक अर्थ हुन जान्छन् । परम अद्वैत भूमिको व्यापार लौकिक दृष्टिले परिभाषित हुन सक्तैन । विधि र निषेधशास्त्र त केवल लोकका लागि हो । आचारसहिताको अनुकूल सत्यको निर्धारण भएको हुँदैन । काल र देशको सीमाले आचारसहितामा भिन्नता आउँछ तर सत्य त्रिकालाबाधित छ । परमार्थको पहिचानका लागि आनन्द शब्द दिइएको हो र आनन्दभैरव यही आनन्दको बोध गराउने परमार्थसत्ता हो ।

रुद्रको चिन्तन शैवधाराको चिन्तनमा पर्दछ र भैरवको चिन्तन पनि शैवधाराकै चिन्तन हो । वैदिक परम्परामा रुद्रको प्रशस्त चर्चा पाइन्छ । रुद्रलाई गण, गणपति आदि शब्दले पनि सम्बोधन गरेको पाइन्छ । रुद्रलाई उग्र, अघोर आदि शब्दले सम्बोधन गरेको भेटिन्छ जुन भैरवनामावलीमा भेटिन्छ । ब्राह्मणग्रन्थहरूमा रुद्रलाई उषाका पुत्रका रूपमा लिइएको छ ।^{१०८} भैरवको मातृकाका रूपमा ब्राह्मी आदिमा पर्ने देवीसमान नै इन्द्राणी, रुद्राणी, सर्वाणी, भवानीलाई रुद्रपत्नीका रूपमा लिइएको छ ।^{१०९} हिरण्यकेशीगृह्यसूत्रमा आठ रुद्रको नाम आएको छ । यहाँ असनीलाई हटाई भीमलाई लिइएको छ ।^{११०} भैरव पनि प्रमुख स्वरूपमा वज्रधारी देखिन्छन् भने भीषण, भीम आदि यिनका नाममा पनि आउँछ । यहीं आठै रुद्रपत्नीहरूको चर्चा पनि गरिएको छ । भैरवहरूमा पनि वटुकभैरवलाई गणपतिका रूपमा लिइन्छ र शक्तिपुत्र भनी मानिन्छ भने रुद्रलाई उषापुत्र मानेजस्तै शक्तिपुत्र भनी चिनिन्छ ।

रुद्रको पर्यायका रूपमा देव शब्द पनि लिइन्छ र भैरवका दशविध अर्थ मिल्ने हुनाले देवका रूपमा गुप्तपाद पदले चिनाउँछ । रुद्रको पर्यायका रूपमा भव र शर्वलाई अथर्ववेद (६।२८।१)मा, पशुपतिलाई अथर्ववेद (११।२।९)मा र उग्रलाई अथर्ववेद (११।२।१०)मा लिइएको छ । दिशाहरूमा रक्षास्वरूप देवताहरूले भवलाई धनुर्धारी र ब्राह्मणको रक्षक बनाई पूर्वमा, सर्वलाई दक्षिणमा, पशुपतिलाई पश्चिममा, उग्रलाई उत्तरमा, रुद्रलाई तल, महादेवलाई माथि र ईशानलाई सबै उपदिशामा राखेको वैदिक वर्णन^{१११} दिशाहरूमा भैरव स्थापना गर्ने जीवित र तन्त्रशास्त्रसम्मत परम्पराको स्मारक हो । यी भव, शर्व, पशुपति, उग्र, रुद्र, महादेव र ईशानका साथमा असनी थपिई ब्राह्मणग्रन्थमा अष्टरुद्रको वर्णन देखिन्छ । यहीं रुद्रका चार भेद भव, पशुपति, महादेव र ईशानलाई संरक्षकका रूपमा लिइएको छ भने रुद्र, शर्व, उग्र र असनीलाई संहारकका

१०८ शतपथब्राह्मण, ६।१।३।७, कौषीतकीब्राह्मण, ६।१।९ ।

१०९ पारस्करगृह्यसूत्र, ३।८ ।

११० हिरण्यकेशीगृह्यसूत्र, २।३।८ ।

१११ अथर्ववेद, १५।५।१-७ ।

रूपमा मानिएको छ । भैरव पनि निग्रह तथा अनुग्रह दुवैका कर्ताका रूपमा मानिन्छन् ।

रुद्रहरूलाई बलि चढाउने विधान गृह्यसूत्रहरूमा देखिन्छ । पशुबलिको विधान 'शूलगवयाग' अन्तर्गत देख्न पाइन्छ । यस्तै वपाहवन भनी बोसो भिकेर चढाउने प्रसङ्ग पनि देखिन्छ ।^{११२} भैरव पनि बलिग्रहण गर्न शिवले उग्ररूप लिएको भन्ने धारणा छ । यस्तै भैरवको रौद्रस्वरूप हुनु पनि रुद्रसँग मिल्दो चिन्तन भन्न सकिन्छ । कालाग्निरुद्रको वीरभैरवमा गणना हुनु र 'रुद्र' पद आउनु पनि समान आधारको द्योतक हो । वैदिक साहित्यमा भैरवको भने चर्चा छैन । सम्भवतः रुद्र र भैरव एउटै सम्प्रदाय हो अथवा परम्परामा भैरव प्रयोग हुनुपहिले 'रुद्र' प्रयोग हुन्थ्यो । रुद्रको अद्वैतवाद विकसित भएको देखिन्छ । रुद्रलाई वेदमा धेरैजसो गणपतिकै रूपमा लिइएको छ । यस परम्परालाई अद्वयवादी विचार मोडेर भैरवको नामले उपासनाको परम्परा चलेको देखिन्छ । यसरी 'रुद्र' र 'भैरव'को अध्ययन तुलनात्मक दृष्टिमा हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

कनफटा सम्प्रदायमा भैरौं (भैरव)

कनफटा कापालिकहरूको भैरवस्रोतसम्बद्ध चिन्तन तथा परम्परामा वाममार्ग र कौलमार्ग दुवैको प्रबलता देखिन्छ । नाथका मठहरूमा भैरौं (भैरव) र काली ज्यादै प्रसिद्ध छन् तथा ती मठहरूमा मूल देवताका रूपमा स्थापित हुन्छन् । यत्र तत्र भैरवको मन्दिर नाथको परम्परासँग जोडिएको पाइन्छ । नाथसम्प्रदायमा दक्षिणमार्गी उपासनाको मान्यता देखिँदैन । वीरहरूको वर्तमान स्थिति नाथकै रूपमा लिन सकिन्छ । नाथहरू संन्यस्त पनि हुन्छन् र गृहस्थ पनि । कौलयाग तथा अन्य भैरवीचक्र आदिको मान्यता पनि भैरवस्रोतको अनुकूल यसमा देखिन्छ । निजाम डोमिनियनका दुई थरी नाथ दब्रे तथा रावलमा दब्रे दबरा (ड्रम) बजाउनाले रहेको नाम हो । भैरवको स्तव, प्रार्थना गर्दा बजाउने बाजाबाट नै रहेको नाम भएकाले यसले भैरवको प्राधान्यकै सङ्केत दिन्छ ।^{११३} रावल परम्परामा पनि भैरवपूजा उत्तिकै मान्य छ तर ड्रम बजाउने भने गर्दैनन् ।

११२ शतपथब्राह्मण, ६।१।३।७ ।

११३ गोरखनाथ एण्ड दि कनफटा योगिज, पृ. ५३ ।

बाह्र वर्षसम्मका कुमार केटाहरू जसलाई 'कुमार भैरव' भन्दछन् उनीहरू पनि पूजामा भाग लिन्छन् । मत्स्येन्द्रनाथ कुलपरम्पराका प्रत्येक गुरु मानिन्छन् भने गोरक्षनाथलाई उनको शिष्य मानिन्छ । यसरी नाथपरम्परामा मत्स्येन्द्रनाथको परम्परा मान्य देखिन्छ । भैरवागमका प्रसिद्ध आचार्य अभिनवगुप्त गुरुप्रणाम गर्ने क्रममा मत्स्येन्द्रनाथकै प्रार्थना गर्दछन् ।^{११४} मत्स्येन्द्रनाथको रथको चार चक्कामा गहनाका रूपमा भैरवको आँखा बनाइन्छ भने रथको जुराको अघि भैरवको चित्र अङ्कित हुन्छ र भैरवको स्थापना पनि गरिन्छ । प्रत्यक्ष नै मत्स्येन्द्रनाथ भैरवको परम्परामा पूर्ण सम्बद्ध देखिन्छन् ।

कनफटा योगीहरूले भैरवको सूचक कालो धर्सो निधारमा बनाउँछन् ।^{११५} भैरवको धुनी भनी अहोरात्र मुढा जलाउँछन् । नाथहरूको शिष्यक्रममा 'कान गुरु'को कान चिर्ने काम पनि भैरवको अगाडि मन्त्र जपी गरिन्छ ।^{११६} नाथपरम्परामा योगिनीका रूपमा स्त्रीहरूको प्रवेश पनि पहिलेदेखि नै देखिन्छ । यी योगिनीहरू पनि भैरवको पूजा गर्दछन् र कहीं कहीं प्रधान पुजारीका रूपमा पनि यिनीहरू लिइन्छन् । खासमा भन्ने हो भने नाथपरम्परामा भैरव नै इष्टदेवका रूपमा देखिन्छन् । नाथहरूको समाधिमा पनि शुद्धिका लागि तेस्रो दिनदेखि बाह्रौं दिनसम्म भैरवको पूजा गर्दछन् । भैरवको प्रसिद्धि नाथहरूका विभिन्न मठहरूका उदाहरणबाट पनि लिन सकिन्छ । भारतमा कुमाउ गढवालका धेरैजसो भैरवस्थानमा कनफटा पुजारी छन् । नैनीतालको भैरव मन्दिरमा पनि यदकदा नाथहरूको दर्शन पाइन्छ । बनारसमा भैरौं(भैरव)को लाठमा पनि कनफटा रहन्छन् । बनारसको प्रसिद्ध भैरवस्थान कालभैरव नाथहरूको प्रमुख तीर्थस्थलमध्ये एक हो । यहीं गोरखनाथ टीलामा बायाँ श्वेतभैरव र दायाँ कालभैरव स्थापित छन् । ठाउँठाउँमा भैरवका साथमा वाहनको रूपमा कालो कुकुर अङ्कित देखिन्छ । अमृतसरको दुर्गियानमा रहेको भैरवमन्दिर तथा आइपन्थ समाधि तथा लाहौरको शिवमन्दिरअघि रहेको

^{११४} रागारुणं ग्रन्थिबिलावकीर्णं यो जालमातानवितानवृत्ति ।

कलोम्भितं बाह्यपथे चकारस्तान्मे स मच्छन्दविभुः प्रसन्नः ॥

—तन्त्रालोक, १।७ ।

^{११५} गोरखनाथ एण्ड दि कनफटा योगिज, पृ. १७ ।

^{११६} पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

मूर्ति पनि नाथपरम्पराअनुसार स्थापित हो । बलुचिस्तानमा रहेको प्रसिद्ध शक्तिपीठ हिङ्गलाज देवीमा बालभैरौ, विष्णुभैरौ र कालभैरौका मन्दिर छन् । नासिकबाट १८ माइल पर त्र्यम्बकमा ठूलो दुङ्गामा त्रिनेत्र भैरव कुँदिएका छन् । यसमा सबैतिर रातोले पोतिएको छ ।^{११७} पायधुनी (मुम्बई)मा कनफटाको द्वादशपन्थका सबै मठमा भैरव मन्दिर छन् । भैरव र दुर्गाको पूजा पठानकोटमा वामाचार पद्धतिअनुसार पनि देखिन्छ ।^{११८} अल्मोडामा पनि वामाचार पद्धति देखिन्छ जहाँ अष्टनायक नायिका भई भैरवीचक्रको पूजा उपासना गर्ने परम्पराको चर्चा सुनिन्छ । गढवाल कुमाउँमा पाइएका भग्नावशेषहरूमा पनि गोरखनाथ र भैरौको मन्दिर सँगै पाइन्छ ।^{११९} खसहरूले पूजा नगर्ने गरेको भैरवमन्दिरको पूजा नाथहरूबाटै सम्पादित हुन्छ । भैरवपूजामा मांसभक्षण नगर्ने नाथहरूले कान्छी या बुढी औँलाको रगत चढाउने पनि चलन छ । यदि कालरात्रिमा बलि चढेन भने पुजारीले आफ्नै रगत चढाउनुपर्छ भन्ने चलन छ ।^{१२०}

कार्तिककृष्णअष्टमीमा कालभैरवको उत्सव पर्दछ । सोनारीमा चैत्रशुक्लअष्टमीदेखि पूर्णिमासम्म भैरवनाथको मन्दिरमा मेला लाग्छ भने काठमाडौँमा यही समयमा रथयात्रा हुन्छ । वैशाखशुक्लप्रतिपदामा पाटन सहरको पूर्व भागबाट ठूलो र मत्स्येन्द्रनाथ मन्दिरअघिबाट सानो रथ निकालिन्छ । यस्तै इन्द्रजात्रामा कुमारी तथा भैरवको रथ निकालिन्छ । यसरी मत्स्येन्द्रनाथ तथा नाथपरम्परा कतै पनि भैरवबाट अलगिएका छैनन् ।

अष्टाष्टकका रूपमा गरिएको भैरवागमको विभाजनमा आठ तन्त्रहरू कालामुख वा कापालिकहरूको तन्त्र देखिन्छ । कापालिकहरूमा वामाचारअनुसार भैरवपूजा गर्ने परम्परा छ । कापालिकको चर्चा प्राचीन साहित्यहरूमा पनि पाइन्छ । दशकुमारचरित (६-७ सर्ग) तथा ह्वेनसाङ्गको यात्रावर्णनमा कापालिकको चर्चा आउँछ । भवभूतिको मालतीमाधव नाटक (८ सर्ग)मा अघोरघण्ट कापालिकको वर्णन आउँछ जसलाई चामुण्डाको पूजक भनिएको छ । कपाल धारण गर्ने

११७ पूर्ववत्, पृ. १२१ ।

११८ पूर्ववत्, पृ. १२९ ।

११९ पूर्ववत्, पृ. १३८ ।

१२० पूर्ववत्, पृ. १४१ ।

महादेवको कपालीरूपको स्तुति शिवमहिमाशाली तथा गान्धर्व पनि पाइन्छ । परशाम्भव तथा षडन्वयशाम्भवविद्यामा वर्णित शिवको स्वरूपमा कपाल धारण गरेको देखिन्छ । कापालिकहरू यही भैरवस्वरूपी शिवको उपासना गर्दछन् । प्रबोधचन्द्रोदयमा कापालिकको वर्णन भैरवको स्वरूपअनुकूल पाइनाले कापालिक परम्परामा भैरवको सम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालमा भैरवपरम्परा

शिवको कपालीस्वरूपलाई भैरवका रूपमा चिनिन्छ । शिवलाई पञ्चतत्त्वविद्हरू पशुपतिस्वरूपले मान्दछन् । नेपालमा चलेको पाशुपत सम्प्रदायको मुण्डश्रृङ्खलिक पाशुपत भैरवस्वरूपलाई मान्ने परम्परा हो भन्ने कुरा यसको नाम अनुसार जान्न सकिन्छ जुन परम्पराको अन्यत्र कतै उल्लेख पाइन्न । वीराचारमा मुण्ड धारण गर्ने विधान छ र 'वीर' वास्तवमा शिवको भैरवस्वरूप मान्नेहरू हुन् । पशुपतिलाई नै मुखभैरवस्वरूप मान्ने कीर्तिमुख भैरवको पूजाआजा गर्ने निकै प्राचीन परम्परा हो । पशुपतिकै दक्षिण भागमा जयस्थिति मल्लले स्थापना गरेको उन्मत्तभैरव नाग तथा प्रेतवाहन भएका छन् र असिताङ्ग आदि अष्टभैरवमा पर्ने उन्मत्तभैरवको ध्यानसँग यिनको स्वरूप मिल्दैन । पशुपतिका द्वारहरूमा रहेका अष्टभैरव, मन्दिरमा रहेका आकाशभैरवले पनि पाशुपत परम्परा र भैरवको सम्बन्धलाई दर्शाउँछन् । गोपालवंश या अभ्र प्राचीन इतिहाससँग जोडिएको पशुपतिलाई भैरवस्वरूप मानी उपासनापरम्परा देखिनु भैरवसम्प्रदायको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण तथ्य हो । वज्रभैरवले बौद्धयान र हिन्दुयानको एकात्मकता भल्काउँछ । लिच्छविकालको भैरवसँग सम्बद्ध परम्परालाई मल्लकालमा नागार्जुनमा उत्खनन गरी स्थापना गरिएको कालभैरवले प्रष्ट्याउँछ । गुणकामदेवले भैरवको पूजा तथा इन्द्रजात्राको परम्परा चलाए । इन्द्रजात्रा उपत्यकाका भैरवहरूको विशेष पूजाको दिन तथा भैरवमूर्तिहरूको प्रदर्शनीको दिन पनि हो । चोकचोकमा स्थापित हरेक भैरवलाई यस दिन पूजा गरिन्छ । वंशावलीअनुसार कीर्तिपुरको बाघभैरव शिवदेव तृतीय (ई. ११२३ करिब)को पालामा स्थापना भएको बुझिन्छ । प्राचीन इतिहासको खोज गर्दा भैरवको परम्परा नेपालमा जति प्राचीन भेटिन्छ

त्यति प्राचीन इतिहास बङ्गाल, आसाम, काश्मीर तथा अन्यत्रको परम्परामा कतै पनि देखिँदैन । यसले अद्वयवादी भैरवागमको प्रतिष्ठा नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै रहेको देखिन्छ । मल्लकालमा भैरवको मान्यतामा अभूत विस्तार भयो । हनूमान्ढोकामा रहेको हनूभैरव, श्वेतभैरव, इन्द्रचोकको आकाशभैरव, महाङ्गालको महाकालले भैरवका विभिन्न स्वरूपसँग यहाँको परम्परा सम्बद्ध रहेको देखाउँछ । इन्द्रजात्रामा हनूमान्ढोकामा राखिने अष्टादशभुजा आनन्दभैरव, आनन्दभैरवी, हनूमान्ढोकाको द्वारमा रहेको विश्वरूप भैरव पनि मल्लकालको उत्कृष्ट कलाको उदाहरण हो । भूपतीन्द्रमल्लले सिद्धिलक्ष्मीका साथै भैरवको पनि स्थापना गरे । यिनैले खोमाटोल (भक्तपुर दरबारनजिकै) उग्रचण्डा र भैरवको स्थापना गरेका हुन् । लेलेको टीकाभैरव, गुह्येश्वरीपीठको भैरव, लगनखेलको वटुकभैरव, ज्ञानेश्वरको आनन्दभैरव, टेकुको पचलीभैरव सबैले नेपालको भैरवपरम्पराको इतिहासलाई दर्शाउँछन् । भक्तपुरको भैरवको परम्परा व्यापक तथा शास्त्रीय दृष्टिले विश्लेषणीय देखिन्छ । उपत्यकाबाहिर पनि दार्चुला र बैतडीको बीचमा रहेको शैपाल मन्दिरको कुनामा रहेको भैरव, पाल्पाको सोहीँ शताब्दीतिरका चाँदीका भैरव उल्लेख्य छन् । दोलखाको भीमसेनलाई भीमभैरवका रूपमा पनि मानिन्छ । शास्त्रका दृष्टिले कालभैरव, आनन्दभैरव, वटुकभैरव र आकाशभैरवलाई यहाँका प्रमुख भैरवका रूपमा लिन सकिन्छ । आकाशभैरवको परम्परा बङ्गालसम्म व्यापक देखिन्छ । यहाँ जयवागीश्वरीको भित्तिचित्र, गोकर्णेश्वरमा बलभञ्जन पाण्डेले स्थापना गरेको महाकालभैरव आदि मूर्ति तथा चित्रहरूमा कालभैरवको कलाको प्रभाव परेको देखिन्छ । यहाँका आकाशभैरव र श्वेतभैरवमा समेत कालभैरवको जस्तै शिरमा चार कपाल र मध्यमा मुण्ड धारण गरेको देखिन्छ । यहाँ भैरवलाई सुँगुर बलि दिने चलन *शूकरो भैरवस्यापि*^{१२१} भन्ने महाकालसहिताको वचनानुरूप देखिन्छ ।

यहाँका भैरवहरूको अर्को प्रधान विशेषता हो-मुण्डमात्रका भैरव । भैरवको पूर्ण स्वरूपको चित्रणमा कालभैरवको प्रभाव धेरैजसो भैरवमा परेको स्पष्ट देखिन्छ । घ्याम्पोमा भैरवको पूजा गर्नु, घ्याम्पोको मुखबाट मद्यधारा निकाल्नु

आदि पनि यहाँको वैशिष्ट्य हो । हनुमान्ढोकाको भैरवविश्वरूपमा भैरवको पेटमा भैरवको मुखको मूर्ति बनाइएको छ । यस्तै वैशिष्ट्यक्रममा कीर्तिमुखभैरवको भने अन्यको जस्तो नभई पाँचै कपाल छन् जसले उनको सूक्ष्म स्वरूपलाई इङ्गित गर्दछ । समग्रमा भैरवागमको र भैरव तथा कौल परम्पराको प्रभावको केन्द्र निकै समयसम्म नेपाल रहेको देखिन्छ । सङ्ग्रहालयमा नवौँ शताब्दीको पाषाण कलाको तमुनाका रूपमा रहेको पञ्चमुखी भैरव पनि प्राचीन भैरवपरम्परासँग सम्बद्ध छन् । पछिल्ला कलाकृतिहरूमा चौधौँ शताब्दीका धातुनिर्मित मादल बजाइरहेका भैरव र सिंहमुखकामभैरव, सोह्रौँ शताब्दीका महाकाल, सत्रौँ शताब्दीको पूवार्द्धका पाषाणनिर्मित भैरव, अठारौँ शताब्दीका काष्ठनिर्मित भैरव, चामुण्डायुक्त भैरव, कौमारीयुक्त चक्रभैरव, दुई हातमा टेकेका भैरव पनि भैरवस्रोतमा नेपालको विकास र परम्परालाई प्रष्ट्याउने कडी हुन् ।

नेपालमा भैरवको परम्परा स्पष्ट विवेचन गर्न अभिलेखहरूको माध्यम पनि सहायक हुन्छ । गोरखाको गोरखनाथ गुफाको ढोकामा रहेको द्वितीय शिवदेवको अभिलेखमा *वज्रभैरवभट्टा (रक).....*^{१२२} आउनुका साथै त्यहाँ कारण पूजाका लागि सम्पत्तिको बन्दोबस्त गरिएको थाहा हुन्छ । केन्द्रबाट त्यति पर रहेको वज्रभैरव स्थानको पूजाआजाको बन्दोबस्त गरिनुमा अवश्य पनि त्यसको प्रसिद्धि कारण हुन सक्छ । यहाँ आएको *पञ्चरङ्गचित्रकर्मणः*बाट पञ्चरङ्ग चढाइने वा पञ्चरङ्गले चित्रित गरिने व्यवस्था ज्ञात हुन्छ । गोरखा उपल्लोकोटमा बचेखुचेका ढुङ्गाहरूलाई वज्रभैरव मानी गोरखनाथका पुजारीले पूजाआजा चलाउँदै आएका छन् । यहाँ उल्लिखित वज्रभैरव वज्रयानीहरूले नै मानेको 'महाकाल'को नामान्तरस्वरूप हो अथवा वज्रधारी हिन्दुपरम्पराकै भैरव हो भन्ने जिज्ञासामा धनवज्र वज्राचार्यको मतमा वज्रयानीहरूकै भैरव भन्ने देखिन्छ । नाथहरूद्वारा पूजाको परम्परा वज्रयानीहरूको भैरवमन्दिरमा कसरी रह्यो भन्नेबारे भने कुनै विश्वस्त प्रमाण देखिँदैन । नामसङ्गतिले जयद्रथयामलमा आएको 'जिनानन्दभैरव'^{१२३}लाई बौद्ध या जैनहरूले मान्ने भैरव देखिएला र ? यस्तै समस्या अन्यत्र पनि पर्न जान्छ । अभिलेखमा देखिने अर्को नाम महाभैरव हो । पशुपतिको डबलीमा रहेको अभिलेखको

१२२ लिच्छविकालका अभिलेख, पृ. ५२३ ।

१२३ कालसङ्कर्षिणीकल्प, पृ. २५५ ।

प्रतिलिपि भनी यसको सङ्ग्रह गरिएको छ ।^{१२४} तिलगङ्गामा रहेको वामनमूर्तिमा आकाशमा रहेको पाउतर्फ मुख बाएको सानो मूर्तिलाई आकाशभैरवजस्तो भनी आकाशभैरवको नामकरणमा सम्भावनासमेत धनवज्रले व्यक्त गरेका छन् । प्राचीन कालदेखि नै आदिनाथ, मीननाथ, गोरखनाथ आदिको महत्त्व नेपालको परम्परामा देखिन्छ । नाथहरूको कुलपरम्परा भैरवलाई परमतत्त्वका रूपमा मान्छ भनी माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । मत्स्येन्द्रनाथको परम्पराको व्यापकता भैरवपरम्पराको विस्तारका लागि अवश्यमेव सहायक सिद्ध हुन्छ भने भैरवागमका गुरुका रूपमा नै मत्स्येन्द्रनाथलाई मानिने तथ्य पनि यसमा सहायक छ ।

भैरव समावेशको उपाय

शैवागमको प्रमुख वैशिष्ट्य के छ भने तत्त्वप्रतिपादन र पूर्वपक्षको खण्डनलाई यहाँ त्यति जोड दिइएको छैन । हुन त *अनङ्गीकृताधरदर्शनस्थनागबोद्ध्यादिसिद्धादेशनः*^१ भनेकाले वसुगुप्तको र सोमानन्दको प्रयास अनस्तित्ववादी बौद्ध दर्शनका विरुद्ध चलेको बुझिन्छ तर किन बौद्ध दर्शन तर्कको कोटि चढ्दै गयो ? र प्रत्यभिज्ञादर्शन शिवाद्वयवादी साधनाको धारामा रहस्यको पर्दा थप्दै गयो ? भन्ने विश्लेषणीय देखिन्छ । हुन त निरर्थक प्रयत्न कसैले नगर्ने स्वभावलाई नियाल्दा कसैको सिद्धान्तमा लागेर आफ्नो अस्तित्वलाई शून्य बनाउनुभन्दा सर्वोत्तीर्ण सर्वमय सर्वथा स्वतन्त्र बन्न को विवेकशील प्राणी नलाग्ला र ? तर त्यतिमात्र नभई नागार्जुन आदिको माध्यमिकशास्त्र र अन्य ब्राह्मणहरूको बौद्ध दर्शनमा प्रवेशले बौद्धदर्शनको रूपरेखालाई विस्तारै अस्तित्ववादी व्याख्यातिर धकेल्दै थियो, साथै तर्कमा प्रथमतः बौद्धदर्शनकै शरण पर्नुपर्ने स्थिति थियो किनभने अरूको तार्किक विकासका निम्ति नव्यन्यायको धारा उदाएको थिएन, साथै तर्क सहज पनि हुँदैन र *तर्कप्रतिष्ठानात्*को विचारधारामा पालिएका अद्वैतवादीहरू सहजै जीवनलाई रूखो र निरर्थक तर्कमा गुमाउन तैयार पनि थिएनन् । यिनै कारणकलापले भैरवागमको परम्परामा देखिएका नव्य आचार्यहरूलाई पनि उपाय पक्षकै बढ्ता विश्लेषण गर्न लगायो ।

शाम्भवोपाय, शाक्तोपाय र आणवोपाय गरी यहाँ त्रिविध उपायको समावेश गरिएको छ । सम्पूर्ण ज्ञान र क्रियासम्बन्धी परिपूर्ण स्वातन्त्र्यलाई चैतन्य वा आत्मा भनी *चैतन्यमात्मा*मा बताएअनुसार चिन्न इच्छा नै सहायक हुन्छ । यही इच्छाको सहायताले चढ्ने मार्ग हो शाम्भवोपाय । यसैलाई *अकिञ्चिच्चिन्तकस्यैव*

१ शिवसूत्रविमर्शिनी, पृ. ४ ।

२ शिवसूत्र, १।१ ।

गुरुणा प्रतिबोधतः । जायते यः समावेशः शाम्भवोसावुदाहृतः॥^३ भनी गुरुले प्रवेश गराइदिने उपायका रूपमा लिइएको छ । मन, प्राण, बुद्धि आदिको सहारा लिनेबित्तिकै विकल्पको प्रवेश भइहाल्छ । यस उपायको समावेश प्रयत्न गर्न चाहनेहरूका लागि भने होइन । प्रलयकेवली, विज्ञानकेवलीहरूको भूमिका पनि तमःशून्य नहुनाले र गुरुविना उद्धार असम्भव हुनाले शिव स्वयं ती भूमिकाका गुरु बन्दछन्, किंवा दिव्यौघको ज्ञानोपदेश हुन्छ । शाक्तोपाय 'ध्यान' को उपाय हो— चाहे त्यो भैरवीमुद्रामा होस् या शाम्भवीमुद्रामा । उच्चारितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् । जायते यः समावेशः शाक्तः सोऽत्राभिधीयते^४ परिभाषाअनुसार चित्तको यहाँ प्राधान्य रहने देखिन्छ । यस उपायमा चित्तं मन्त्र^५ अनुसार मननत्राणधर्मी मन्त्रलाई चिदात्मक मानी त्यसैको अन्वेषण गरिन्छ । क्रमदर्शन शाक्तोपाय प्रदर्शन गर्ने दर्शनको धारा हो । आणवोपायमा दिक्चरी र भूचरीशक्तिका भूमिका सहायक हुन्छन् । लौकिक दृष्टिमा साँच्चिकै उपाय भनी देखाउनुपर्दा यसैलाई देखाउन सकिन्छ । शाम्भवोपाय र शाक्तोपायमा अनधिकृतहरू समेतले यहाँ आफ्नो मण्डली जमाउनाले आणवोपाय प्रदर्शन गर्ने शास्त्र पनि खचाखच छ । उच्चारणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः जायते यः समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥^६ भनी ध्यानोपाय आणवमा पर्छ त कसरी शाक्तमा पनि भनियो ? भन्दा चिन्तनपरक प्रयास शाक्तोपायमा पर्दछ भने चित्तभित्र स्वरूप आदि स्थिर गर्न गरिने प्रयास आणवमा पर्दछ । चित्तिरेवचेतनपदादवरूढा चेत्यसङ्कोचनी चित्तम्^७ सूत्रानुसार चितिशक्तिको सङ्कोच चित्त हो, चित्तको विस्तार चितिशक्ति हो । चेतन पदबाट भर्ने पनि चिति अचिति बन्दैन, जसरी लोकमा पदबाट हटेको व्यक्तिमा पनि मनुष्यता कायमै रहन्छ । आणव उपायमा यही चित्तलाई आत्मा मानी आत्मा चित्तम्^८ बताइएको छ । चित्तसङ्कोचले विवेकको ढोका ढ्याम्म लागेको व्यक्तिले विश्वाहन्ताको दूषित अर्थमात्र पाउन सक्छ, उसले आफ्नो आत्मालाई ज्यादै मोटो हिसाबले सोचेको

३ मालिनीविजयोत्तरतन्त्र, २।२३ ।

४ मालिनीविजयोत्तरतन्त्र, २।२२ ।

५ शिवसूत्र, २।१ ।

६ मालिनीविजयोत्तरतन्त्र, २।२१ ।

७ प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, ५ ।

८ शिवसूत्र, ३।१ ।

हुन्छ । त्यसले प्राणको लक्ष्मणलाई अन्वेषण गर्नु प्रथम उपाय हो । शाक्तोपायमा भट्ट कल्लटको प्राक् संवित् प्राणे परिणता अनुसार चिति सङ्कुचित बन्ने क्रममा पहिला प्राणको रूप लिइन् । प्राणको अन्वेषणमा मध्यविकासाच्चिदानन्दलाभः^९ भनी निमेष र उन्मेषको अन्तरालको अन्वेषण बताए । एकचिन्ताप्रशक्तस्य यतः स्यादपरोदयः । उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥^{१०} अनुसार पूर्व र परविकल्पको मध्यम अवस्थालाई उन्मेष भनेर जानिन्छ । त्यस्तै विकल्पक्षय-शक्तिसङ्कोचविकास "वाहच्छेदाद्यन्तकोटिनिभालनादय इहोपायाः"^{११} भनी क्षेमराजले वर्णन गरे । शिवसूत्रमा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तभेदे तुयभिगोसम्भवः^{१२} भनी जाग्रत् अवस्था, स्वप्न अवस्था र सुषुप्त अवस्थामा आफ्नो बोध कायमै राखी तुरीय अवस्थाको बोध गराउने उपाय माण्डूक्योपनिषद्को समग्र विचारधारासँग मिल्दोजुल्दो छ । शिवसूत्र पुरै शाम्भव, शाक्त र आणव गरी त्रिविध उपायको व्याख्यामा लागेको छ भने स्पन्दकारिका निमीलनसमाधि र उन्मीलनसमाधिको प्रतिपादनमा संलग्न छ । अभिनवगुप्तका फुटकर रचनाका साथै तन्त्रालोक र तन्त्रसार पुरै त्रिविध उपायको वर्णनमा सीमित छ । उत्पलको ईश्वरप्रत्यभिज्ञा दार्शनिक विश्लेषणको विशुद्ध भूमि प्रतिपाद्यको वर्णनमा जत्तिकै उपायविश्लेषणमा जागरुक छ भन्न सकिन्छ भने क्षेमराजको प्रत्यभिज्ञाहृदयम् यसैको अनुकरण गर्दछ । यसो हुनुको तात्पर्य पनि यिनीहरूका आधारग्रन्थहरू समग्र नै उपायचिन्तनमा जागरुक थिए । अभिनवगुप्त अतश्च भैरवीयं यत् तेजः संवित्स्वभावकम् । भूयो भूयो विमृशतां जायते तत्स्फुटात्मता ॥^{१३} भनी भैरवीय ज्ञानक्रियात्मक तेजको विमर्श गर्नु भैरवात्मलाभको उपाय बताउँछन् । यी सबै उपायवर्णनको स्रोत विज्ञानभैरव नै हो । समग्र १६२ श्लोकमा यस ग्रन्थमा ११२ उपाय वर्णित छन् । अभिनवको तन्त्रालोक मालिनीविजयोत्तरकै आधारमा लेखिएको हो । 'भैरव' शब्दका विभिन्न व्युत्पत्तिले विभिन्न समावेशका भैरव इङ्गित गर्दछन् । पर, परापर र अपर भेदले शाम्भव, शाक्त र आणव तीनवटा उपाय भए तापनि रुद्रशक्ति, भूत, तत्त्व,

९ प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, १७ ।

१० स्पन्दकारिका, ३।४१ ।

११ प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, १८ ।

१२ शिवसूत्रम्, १।७ ।

१३ तन्त्रालोक, ४।७ ।

आत्मा, शक्ति आदि भेदले गर्दा पचास भेद मालिनीविजयोत्तरमा वर्णित छ । अनुपाय शाम्भव उपायको सूक्ष्म अवस्था हो । यसलाई पृथक् उपाय मानी चार उपायका रूपमा धेरै शास्त्रमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । अभिनव पनि तन्त्रालोकको द्वितीय आह्निकमा परोपायलाई विस्तार गर्दछन् । तन्त्रसारमा पनि प्रथम आह्निक यसैमा संलग्न छ जसको साररूपमा उपायहरूले शिवलाई प्रकाशित गराउने होइनन्, जस्तो सूर्यलाई घैंटोले प्रकाशित गर्ने होइन भन्ने नै हो । 'अनुपाय' वास्तवमा उपायको अभाव नभई अल्प उपाय हो । स (शाम्भवोपायः) एव परां काष्ठां प्राप्तश्चानुपाय इत्युच्यते अनुसार पनि शाम्भवोपायको पराकाष्ठाका रूपमा परोपाय वा अनुपायलाई लिन सकिन्छ ।

भैरव क्रमनिरपेक्ष सामर्थ्यशाली हुनाले अक्रम मोक्ष दिलाउन पनि सक्दछन् । सविद्मा जगत्को लय र सविद्बाट जगत्को उत्पत्तिको बोध नै भैरवका साथ एकात्म्य हो । सविद् वास्तवमा भैरवीय तेज हो, अहमात्मक आमर्श हो । षट्त्रिंशत्तत्त्वकलापस्य लौकिकत्वोत्तीर्णस्य भैरवभट्टारकाभेदवृत्तेन्यासि पूर्णत्वाद् भैरवीभावः अनुसार आणवोपायमा गरिने न्यास पनि छत्तीस तत्त्व भैरवविलापनामय हुन्छ र यसैले भैरवीभावको उपलब्धि गराउँछ । मन्त्रसिद्धि पनि भैरवका साथ एकात्म्यविना सहज छैन । त्यसैले आत्मनो भैरवं रूपं भावयेद्यस्तु पूरुषः । तस्य मन्त्राः प्रसिध्यन्ति नित्ययुक्तस्य सुन्दरि^{१४} भनी नित्य भैरवैकात्म्यलाई सिद्धिमा कारण मानिएको छ । मोहावरणात् सिद्धिः^{१५} अनुसार सिद्धि भनेको एक प्रकारको मोहको या मायाको खोलमा ढाकिनु नै हो तर मन्त्रसिद्धिलाई लौकिक प्रयोगमा नलगाई मुक्तिका लागि पनि लगाउन सकिन्छ । भैरवसमापत्तिमा विभिन्न 'वेध'को पनि प्रसङ्ग आउँछ । यसमा 'भुजङ्गवेध' अत्यधिक प्रचलित र अन्य आगममा समेत प्रभावकारी देखिन्छ । भैरवागममा पञ्चभुजङ्गवेध मानिएको छ । 'चक्रभेदन' जस्तै यस चिन्तनमा भुजङ्गकुटिलाकारा अधो नाभेर्व्यवस्थिता । प्रबुद्धा फणिवद् गच्छेत् फणापञ्चकभूषिता ॥ पञ्चकात् पञ्चकं यावद्वेधं भुजङ्गसंज्ञितम् ।^{१६} भनी कुण्डलिनीको नाभिभन्दा तलको स्थिति बताइएको छ । यहाँ कुण्डलिनीको

१४ स्वच्छन्दतन्त्र, शिवसूत्र १।५ विमर्शिनीव्याख्यामा उद्धृत ।

१५ शिवसूत्र, ३।६ ।

१६ तन्त्रालोक, २९।२४९-२५२, विवेकव्याख्यामा उद्धृत ।

रूढ प्रयोग भएको छैन, मात्र सार्थकताको आधारमा भएको भनेको छ । प्रबुद्धको अर्थ फणपञ्चकको शिरमा स्थिति हुने लक्षित गर्न सकिन्छ । भैरवको नाभिमुनि सर्पको टाउको पर्ने गरी बेहिएको पनि यस दृष्टिमा विचारणीय छ । *द्वितीयाद् वै भयं भवति* भनेजस्तै समग्र द्वैत भयदायी हुनाले अद्वयभूमिमा विचरणयोग्य बनाउने भैरव अद्वयका बोधक हुन् त्यसैले *अद्वैतत्वात् सुरेशानि भैरवो गीयते भुवि । न तु दंष्ट्राकरालत्वात् तस्मात् सौम्यं विचिन्तयेत् ॥*^{१७} भनी भैरवको सौम्य वपु पनि चिन्तन गरिएको छ । सौम्य, उग्रता, हेय, ग्राह्य आदि सब व्यष्टि-बुद्धितत्त्वका प्रतिफलमात्र हुन्, वास्तवमा त *भिन्नं भाति न जातु यत् पुनरिदं चिद् भानुभासस्ततो । भाभिर्भाभिनिजाभिराभिरभितो विश्वात्मभिर्भैरवः* भनेजस्तै कुनै भिन्नता नै पाइन्न जहाँ सब चिन्मयव्याप्ति हुन्छ, जहाँ विश्वात्मको उन्मेष हुन्छ, भेद प्रपञ्च पग्लन्छ । शाम्भव, शाक्त र आणव आदि भेद पनि चित्तविश्लेषण मात्र हो, चित्तको यथार्थता कहिल्यै सुषुप्त छैन, सर्वात्मकता कहिल्यै दबेको छैन तर पनि उन्मीलन र निमीलनको प्रत्यभिज्ञान भइरहेछ । सर्वसामर्थ्य भनेको आस्वाद आस्वाद लिनु पनि त होइन । भैरवको अट्टहास या 'रव' नै दीक्षा हो, खित्का नछुटिकन न त *दानमात्मज्ञानम्*^{१८} को दान नै सम्भव छ न त पाशक्षपण नै सम्भव छ । भैरवमा समग्र जगत् अभिन्न रूपमा बसेको छ । यो स्वतः सिद्ध, अनादि र सर्वत्र वर्तमान छ । समग्र तथा भासित भई समग्रको त्यसैगरी बोधसमेत गरी समग्र कारणसमेत छ भने समग्रको अधिष्ठान, विलयनभूमि भैरव नै हुनाले सर्वान्त पनि यही छ । भैरवदेखि अभिन्न शक्ति जगद्रूपले भासित भएको हुनाले जगत् भैरवभन्दा भिन्न छैन । बिम्ब र प्रतिबिम्बको भेदकसमेत बिम्बभन्दा भिन्न छैन । विसर्ग भैरवको क्रीडा हो, चाहे त्यो चित्तविश्रान्तिस्वरूप होस्, चाहे चित्तसम्बोध या चित्तलय नै । यात्राको मार्ग उल्टो छ 'अ-ह-म'को शक्तिको मार्ग छ- क्रीडापरक दौडान र 'म-ह-अ' को भैरवमार्ग छ- विश्रान्ति । यसैलाई *म-ह-अ इति नरात्मकं लीनं बिन्दात्मशक्तौ म इति, कुण्डलिनी हकारूपायां प्रविश्य परिपूर्णनिरर्गलचमत्कारे सर्वावच्छिन्ने अ इत्यनुप्रविष्टं तथा भवति*^{१९} अनुसार पनि 'ह'रूप कुण्डलिनी या भुजङ्गवेध प्रमुख

१७ स्वच्छन्दतन्त्र, ११।१४, उद्योतव्याख्यामा उद्धृत ।

१८ शिवसूत्र, ३।२८ ।

१९ परात्रीशिकारूपायां, पृ. ३० ।

उपाय मान्न सकिन्छ । समग्र कुल भुजङ्गका मार्ग हुन्, यसैलाई द्वादश रश्मिचक्र भनिन्छ । *संरुध्य रश्मिचक्रं स्वं पीत्वाऽमृतमनुत्तमम् । कालोभयपरिच्छिन्नं वर्तमाने सुखी भवेत् ॥*^{१०} अनुसार नै भविष्यत् र भूत अवष्टम्भव रश्मिचक्रको संरोधबाट हुने देखिन्छ । भैरवविमर्श र शक्तिविमर्श संहारप्रधान र सृष्टिप्रधान विमर्श हुन् त्यसैले *म-ह-अ इति भैरवरूपचमत्कारः*^{११} भनी भैरव निमेषपरक भए तापनि भैरवाभिन्न शक्ति नै निमेषपरक हो, जस्तो शक्तिले अभिव्यक्त भए तापनि भैरवभन्दा भिन्न अरू केही अभिव्यक्त हुने तत्त्व छैन त्यसैले नै *यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरे प्रिये । तत्र तत्र शिवावस्था व्यापकत्वात् क्व यास्यति ॥*^{१२} भनेर उपायको वर्णन गर्दा पनि मन जहाँ गए पनि शिवभन्दा अन्यत्र कसरी जाला र ? किनभने सबै शिवमय छ भनी बताइएको छ । यही चिदात्मक व्याप्ति नै परिपूर्णता हो, स्वतन्त्रता हो । यसका लागि क्षेमराजले *समाधिसंस्कारवति व्युत्थाने भूयोभूयाश्चिदैक्यामशीन्नित्योदितसमाधिलाभः*^{१३} भनी चिदात्मकताको आमर्श नै उपायमुखले व्यक्त गरेका छन् । यी सबै उपायका द्वारविना शक्तिपात खुल्दैनन् त्यसैले प्रथमतः *गुरुरुपायः*^{१४} भनी गुरुवक्त्रमा गुरुतरा शक्ति रहने कुरा आगमले व्याख्या गर्दछ । गुरु भैरव नै हो जसले अनुत्तरको बोध गराइदिन्छ ।

- २० वाद्यतन्त्रम्, परात्रीशिका, पृ. १२ मा उद्धृत ।
 २१ परात्रीशिका, पृ. ४ ।
 २२ विज्ञानभैरव, ११३ ।
 २३ प्रत्यभिज्ञाहृदय, १९ ।
 २४ शिवसूत्र, २।६ ।

भैरवाद्वैतवाद

भैरवको अद्वयवाद कस्तो हो ? एकातिर ब्रह्मको विवर्त जगत् मान्ने वेदान्ती छन्, शून्यको विवर्त मान्ने बौद्धहरू छन्, शब्दको विवर्त मान्ने वैयाकरणहरू छन् भने द्वैतवादीहरूको वादविवादको घेरा अर्कै छ । अद्वैतचिन्तनको चरम चुलीमा पुगेको अजातवाद पनि जगत्को व्याख्याबाट पलायित देखिन्छ । आभासवादको पूर्णता भने भैरवाद्वैतमा देख्न पाइन्छ । यहाँ व्याख्याको प्रसङ्गमा बिम्बप्रतिबिम्बवादलाई पनि ठाउँ ठाउँमा अघि सारिएको छ । यी दुवै दृष्टिमा स्वतन्त्र र परिपूर्ण भैरव आफ्नै आत्माको स्वच्छ दर्पणस्वरूपमा सम्पूर्ण पदार्थ आभासित गर्दछ^१ । भैरवको शब्दराशिमय, नवात्मस्वरूप, त्रिशिरोभेद, शक्तित्रयात्मक, नादबिन्दुमय, अर्धचन्द्र, निरोधिका, चक्रारूढ, अनच्च, शक्तिस्वरूप कुनै पनि सकल स्वरूपमा या द्वैतापत्ति गर्न सकिने सम्पूर्ण भूमिमा यथार्थता नभएको बताइएको छ^२ । ती सकल स्वरूपहरू केवल अप्रबुद्धमत्तिका लागि हुन् । चन्द्रमा चाहने बालकलाई रोटीको टुकामा भुलाएजस्तै हो । पारमार्थिक स्वरूप भनी पारमार्थिक देश र कालको परिधिबाट परमतत्त्व वागतीत भएको बताइएको छ^३ । यो जगत्को प्रतीति समुद्रमा तरङ्गको पृथक् प्रतीतिजस्तै हो । शिवदेखि पृथिवीसम्मका पदार्थलाई

१ स्वतन्त्रः परिपूर्णोऽयं भगवान् भैरवो विभुः ।
तन्नास्ति यन्न विमले भासयेत् स्वात्मदर्पणम् ॥
—परात्रीशिका व्याख्या, पृ. ५८ ।

२ तत्त्वतो न नवात्माऽसौ शब्दराशिर्न भैरवः ।
न वाऽसौ त्रिशिरो देवो न च शक्तित्रयात्मकः ॥
नादबिन्दुमयो वापि न चन्द्रार्धनिरोधिका ।
न चक्रक्रमसंभिन्नो न च शक्तिस्वरूपकः ॥
—विज्ञानभैरव, ११-१२ ।

३ दिक्कालकलनोन्मुक्ता देशोद्देशाविशेषिणी ।
व्यपदेष्टुमशक्याऽसावकथ्या परमार्थतः ॥
—विज्ञानभैरव, १४ ।

नै कुल भनिन्छ । यी सबै भैरवरूपी सूर्यका रश्मिस्वरूप हुन् । भैरवस्थिति मोक्षमध्ये सर्वोत्तम हो । भैरवस्वरूपबोध गरी स्वातन्त्र्यलब्धको तारतम्य अनुचरता नपुगी हुँदैन^४ । यी जीवहरू शिवका शक्ति हुन्, शक्ति विस्फार हुँदा पृथक्तया भासित हुन्छन् र बोधमा वा यथार्थमा शिवमय छन्^५ । यसरी सम्पूर्ण पदार्थ भैरवाभिन्न भए तापनि भैरवभिन्नतया भासित गराउनु सर्वस्वातन्त्र्यको स्वभाव हो । यदि परमेश्वरले नानात्मभानपूर्ण गराउन नसक्ने भए उसको स्वातन्त्र्य नै खण्डित हुन्थ्यो । भैरवको पारमार्थिक स्वरूपको वर्णनमा 'नादबिन्दुमय' मान्ने पक्ष साधनाका दृष्टिले बहुप्रचलित धारा हो । यसैको विचारलाई लिएर अन्य समग्र क्रमचिन्तन विस्तृत बनेका छन् । यद्यपि परमार्थ यही हो भन्नु विज्ञानभैरवको दृष्टिले अनुचितजस्तो देखिएला तर ॐ कारको प्लुत उच्चारण गरी शून्यभावना गर्ने क्रममा नादबिन्दुको अवस्थामा स्वतः भएको हुन्छ^६ । क्रमका बिन्दुदेखि उन्मनासम्मका अवस्थाहरू नाद र बिन्दुअतिरिक्त केही होइनन् । भाष्करराय पनि बिन्दुबाहेक अन्य अर्धचन्द्र, निरोधिका आदिलाई नादकै स्वरूप मान्दछन्^७ । नादको स्फुरण, अन्तःप्रकाशन र बहिःप्रकाशन पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी भूमिका विलास हुन् तर यी सबैलाई 'राव' शब्दले व्यवहार गरिन्छ । 'राव'लाई देवीको सम्पूर्ण उल्लास हो भन्ने जनाइएको छ^८ । अनाहत नादको अनुत्तरतत्त्व हो । नादानुसन्धानमा अनाहतकै विश्लेषण गरिन्छ । आचार्य अभिनवगुप्तले पनि अष्टविध नादको भैरवात्मकता र भैरवको परमात्मकता प्रतिपादन गरेका

४ द्रवाणामिवशरीरं वर्णानां सृष्टिबीजकम् ।

शासनानां त्रिकं शास्त्रं मोक्षाणां भैरवी स्थितिः ॥

—परात्रीशिकाव्याख्या पृ. १०० मा उद्धृत ।

५ जीवः शक्तिः शिवस्यैव सर्वत्रावस्थिताऽपि सा ।

स्वरूपप्रत्ययारूढा ज्ञानस्योन्मीलनाच्छिवा ॥

—त्रिशिरोभैरव, नेत्रतन्त्र १६।५३ (उद्योतव्याख्या)मा उद्धृत ।

६ प्रणवादिसमुच्चारात् प्लुतान्ते शून्यभावनात् ।

शून्यया परया शक्त्या शून्यतामेति भैरवी ॥

—विज्ञानभैरव, ३९ ।

७ बिन्दु विनिर्मुक्तानामन्यानामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे (वरिवस्यारहस्यम्, पृ. ११) ।

८ अनाहत हतोत्तीर्णो महाविषमचिद् गतिः । वीरहृद्बुद्धोद्युक्तो रावो देव्या विजृम्भता ।

छन्^९ । सङ्केतपद्धतिमा उल्लिखित भनाइअनुसार बिन्दुशक्ति बीजाक्षरलाई लिइएको आन्तरिक विमर्शकै पक्षमा हो, बाह्य विमर्शमा त अनाहतत्व नै रहँदैन^{१०} । ती अवस्थाविशेषमा नदनको मात्रालाई लिएर आठवटालाई नादको विस्तार र नवौँचाहिँ निर्विशेष मानिएको देखिन्छ^{११} । शब्दस्वरूप मान्ने पक्षमा पनि नादको पक्षमा जस्तै घोष आदि शब्दकै भेद मानिएको छ^{१२} । यसमा एकातिर 'राव' एक दर्शनलाई लिएको छ भने स्फोट अर्कोलाई । स्वन शब्दनित्यवादीको पछि आएको शब्द हो र अन्तमा 'शब्दाः' भनी सबैको समावेश हुने विशिष्ट 'शब्दवाच्य' नै यस दर्शनको विशेषता रहेको देखिन्छ । भैरवको आद्यस्फुरण स्वच्छन्द छ । महाप्रलयको चिरनिद्राबाट जाने क्रमको प्रथम सोपान 'स्वच्छन्दभैरव' हो र यहीँ कालरात्रिबाट सविद्को व्यष्टिभाव प्रकट हुन्छ । उद्यानभैरवतन्त्रमा त्यसैलाई व्याख्या गरिएको छ । यसअनुसार उद्यानभैरवको चौसठ्ठी योगबाट मध्यपद्ममा अनाहतरूपमा शब्दोत्पत्ति हुन्छ । यसलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ—

वनोपवनसङ्कीर्णो उद्याने सुमनोरमे ।

तत्र याग कृते ह्यादौ सृष्टिक्रीडाथहितुतः ॥

चतुःषष्टिविभेदेन तत्र यागं प्रचक्रिरे ॥

उद्यानभैरवे सार्धं मन्त्रसामर्थ्याचिन्तकम् ।

मध्यपद्मोर्ध्वगः शब्दो निर्गतः परमो महान् ।

हननेन विना जातो ह्यनाहत इति स्मृतः ॥

९ योऽष्टाविधो नाद भैरवः परमः ।

—तन्त्रसार, आह्निक २२ ।

१० शून्य स्पर्शस्तथा नादो ध्वनिर्बिन्दुस्तथैव च ।

शक्तिबीजाक्षरै चैवेत्वष्टधाऽनाहतः स्मृत ॥

—संकेतपद्धति, नित्याषोडशकार्णवमा उद्धृत, पृ. ३६ ।

११ घोषः कांस्यं तथा घण्टावीणा वेणुश्च बीसकम् ।

दुन्दुभिः शंखघोषश्च नवमं निर्विशेषकम् ॥

—हंसनिर्णय, नित्याषोडशिकार्णवमा उद्धृत, पृ. ३६ ।

१२ घोषो रावः स्वनः शब्दः स्फोटाख्यो ध्वनिरेव च ।

भङ्कारो ध्वनतश्चैव ह्यष्टौ शब्दा प्रकीर्तिताः ॥

—स्वच्छन्दतन्त्र, ११।६ ।

यसअनुसार भैरवको आद्यसृष्टि भनौं वा सृष्टिकै प्रथम चरण अनाहत नादको उद्भव हो । “मध्यपद्मोद्भव” भनी साङ्केतिक अर्थका कुलप्रक्रियाअनुसारको सृष्टिको चिन्तन प्रदर्शित छ । व्यष्टिमा मध्यपद्म नै हृदयकमल हो । हृदयकमलबाट नै अनाहत नादको उत्पत्ति हुन्छ । सृष्टिको सोपान भन्नेबित्तिकै यसलाई पश्यन्ती अवस्थासम्म व्याप्त सम्भन्नुपर्दछ । अनाहत पनि ज्ञातधर्म त पश्यन्ती नै हुन सक्दछ अन्यथा भैरवको परत्व र शक्तिको परविसर्ग तथा अपरविसर्गरूपी बिन्दुको वाचकत्व नै प्रस्फुट हुन सक्दैन । कमल महाहृदमा उत्पन्न मानिन्छ । त्यस महाहृदको अनुसन्धान नै मन्त्रवीर्यको अनुभव गर्ने उपाय मानिएको छ^{१३} । यहाँ नादलाई मन्त्रवीर्यस्वरूप मानिएको छ । ‘नाद’ वास्तवमा बिन्दु आदि नवकको समष्टिस्वरूप हुनाले र मूलसत्ताभन्दा सूक्ष्म परापर विस्तारको भूमि हुनाले पनि यसलाई मन्त्रवीर्य मानिएको हो । भैरव र भैरवी नाद र बिन्दुका द्योतक मानी समष्टिलाई लोकमा जस्तै परमानन्द मान्ने कुरा बुझिन्छ^{१४} । कुल र कुण्डलीको दार्शनिक उन्मेष पनि यहीं नै हुन्छ । भैरवको अभिव्यक्ति आनन्दस्वरूपको द्योतन गर्न प्रशस्त सुरतप्रतिपादक शास्त्रवचन र मूर्तिहरू समेत देख्न पाइन्छ । लोकव्यक्त हुन सक्नेसम्मको अद्वयता भल्काउन त्यसभन्दा अर्को सटिक र सरल उपायसङ्केत मर्मज्ञका लागि के नै हुन सक्छ र ? अन्यथा अर्थ लगाएर सम्प्रदायविच्छेद नगरून् भन्नका लागि नै सङ्केतविद्या गुरुवक्त्रगम्या भनिएको हो । नाद र बिन्दुको भैरवभैरवीभावद्योतन एक दर्शनको पक्ष हो भने पदलाई शब्दमै अन्तर्भाव गरी एउटै आदर्शस्वरूप शब्दलाई अभिनवगुप्तले भैरवपदले सम्बोधन गर्नुभएको छ^{१५} । वर्णग्राममा भूत, अनुत्तर र त्यसैको उल्लासस्वरूप वा शक्तिको प्रकटनस्वरूप इच्छा र ज्ञानशक्तिको समावेशस्वरूप उन्मेष वा पराक्रमबोधक ‘अ-इ-उ’ लाई

१३ महाहृदानुसन्धानामन्त्रवीर्यानुभवः ।

—शिवसूत्र, १।२२ ।

१४ भैरवोऽहं कुलोऽहं वै बिन्दुस्त्वं नादकुण्डली ।

उभयोः संगमो योऽयं परानन्दसवभावकः ॥

—श्रीमतोत्तर, नित्याणोडशिकार्णव, पृ. १३९ मा उद्धृत ।

१५ एकाशीतिपदा देवि ह्यत्रान्तर्भावयिष्यते ।

एकामर्शस्वभावत्वे शब्दराशिः स भैरवः ॥

—तन्त्रालोक, ३।१९७गघ-१९८कख ।

स्वरणट्कको सासखा-लिइएको छैन । भैरवको रश्मिस्वरूप भनी यही नै ह्रस्वत्रयले परिगणना गरिएको छ । यसलाई भैरवको रश्मिस्वरूप या प्रकाशस्वरूप भनी लिइएको छ^{१६} । शब्दव्युत्पत्तिमा जस्तै सर्वाधिकार मान्न नसकिए तापनि भैरवको दार्शनिक विश्लेषणमा अभिनवगुप्त पराकाष्ठामा भने पुगेका छ । ईश्वराद्वयवादको दृष्टिकोणले पुष्ट ईश्वरप्रत्यभिज्ञाका रहस्यवेत्ताको 'भैरव' प्रत्यभिज्ञाको 'ईश्वर' नै हो । आचार्यले शैव र रौद्र भेदलाई सम्मिलित गर्न नै त्यहाँ भैरवाद्वयवाद प्रतिष्ठित नगरी भैरवाद्वयवादलाई ईश्वराद्वयवादका रूपमा प्रतिष्ठित गरेका हुन् । परात्रीशिकाको व्याख्या आदिमा मात्र नभई स्वरचित शास्त्रमा पनि अभिनवगुप्तले भैरवकै ईश्वरता स्वीकार गरेका छन्^{१७} । भैरवीय चिदाकाशमा सृष्टि र लय हुन्छ भन्ने स्रोत भएपछि र त्यस बिन्दुको विस्तारका रूपमा इच्छा, ज्ञान र क्रियाको त्रिकलाई पाएपछि चिन्तनको व्याख्यामात्र अवशिष्ट थियो, विषयवस्तु तैयार थियो । नीलपीतादिको सत्ता शून्य मान्ने विज्ञानभैरवको शून्यवादको मत पनि प्रपञ्चशून्यता भैरवबोधमा कारण मानी ज्ञान र ज्ञानीको अपृथक् भावलाई प्रदर्शित गर्दछ^{१८} । भोक्ता नै भोग्यभावले सधैं सर्वत्र रहेको हुन्छ^{१९} भन्ने स्पन्दकारिकाको वचनअनुसार पनि नामरूपात्मक जगत् परमेश्वरभन्दा पृथक् केही होइन । शिवपद र भैरवपद पृथक् देखिनाले अर्कै स्रोत मान्नुपर्ने कुनै आवश्यकता छैन । विज्ञानभैरवको भैरवावेश गराउने उपाय वर्णन गर्दा सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः । स एवाहं शैवधर्मा इति

१६ अतः षण्णां त्रिक सारं चिदिष्युन्मेषणात्मकम् ।

तदेव त्रितयं प्राहुर्भैरवस्य परं महः ॥

—तन्त्रालोक, ३।१९२ ।

१७ इत्थं स्वसवेदनमादिसिद्धमसाध्यमात्माननीशमीशम् ।

स्वशक्तिसम्पूर्णमदेशकालं नित्यं विभुं भैरवनाथमीडे ॥

—परमार्थचर्चा, श्लोक ८ ।

१८ ज्ञानप्रकाशकं सर्वं सर्वेणात्मा प्रकाशकः ।

एकमेकस्वभावत्वाज्ज्ञानं ज्ञेयं विभाव्यते ॥

—विज्ञानभैरव, १३४ ।

१९ भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र सस्थितः ।

—स्पन्दकारिका, २।२९ गघ ।

दादयाच्छिवो भवेत्^{१०} भनी शिवको प्रयोग भैरवकै पर्यायका रूपमा गरिएको छ त्यसैले भैरवाद्वयवाद शिवाद्वयवादको अवश्य नै पर्याय हुन सक्दछ ।

अभिनवगुप्तपाद भैरवीय चिदाकाशमा स्वस्वातन्त्र्यवशात् जगत् प्रतिबिम्ब बनेको दर्शाउँछन्^{११} । क्षेमराज त्यसैलाई सूत्रात्मक भाषामा चितिशक्ति आफ्नो इच्छाले आफैँलाई भित्तो बनाएर त्यहीँ विश्वलाई प्रतिबिम्बित गर्दछन्^{१२} भनी ईश्वराद्वयवादको सार निकाल्दछन् । परमेश्वरमा हरेक भाव प्रकट हुन विभिन्न स्वरूप बन्दछन् । सर्वात्मकता कर्ता, कर्म, करणको एकाधिष्ठान भैरवस्वरूप परिपूर्ण चिति नै हो जसलाई शिवसूत्रमा ब्रह्मजस्तै आत्मालाई चैतन्य बताइएको छ^{१३} भने प्रत्यभिज्ञाहृदयमा सोही चैतन्यस्वरूप परमतत्त्वलाई विश्वसिद्धिको कारण^{१४} मानी सविद्को आख्या दिइएको छ । स्त्रीलिङ्गी निर्देशमा महामहेश्वरले परात्रीशिकाको व्याख्यामा यत्रतत्र भैरवाभिन्न प्रतिपादन गर्दै भैरवाभेदवाद आगमअनुरूप रहेको बताएका छन् । अकुल शिव र कुल शक्तिको विश्लेषण गरी अकुल तत्त्वलाई अकरणात्मक भनिन्छ तर सृष्ट्यादि नरहे पनि स्वातन्त्र्य लुप्त भने हुँदैन त्यसैले त प्रसारण सम्भव हुन्छ । अनुत्तर अकलात्मक हुन्छ । परभैरवभट्टारक र आनन्दको अभिव्यक्तिपछि स्वातन्त्र्यवशात् इच्छा र उन्मेषको क्रीडा भई सम्पूर्ण जगत् बिन्दुमा लीन हुन्छ । भैरवादिमा रहेका चिदानन्दादि शक्तिपञ्चकको उल्लास नै मातृकास्वरूप हुन् वा सङ्कोचविकासस्वरूप हुन् । शिवका पञ्चवक्त्र शक्तिपञ्चकले युक्त छ । यही विश्वोत्तीर्ण-विश्वमय तत्त्व नै भैरव हो, यसैलाई महेश्वरानन्दले चिदानन्देषणाज्ञानक्रियापञ्चकशक्तिमान् । भैरवः

२० विज्ञानभैरव, १०७ ।

२१ इत्थं विश्वमिदं नाथे भैरवीयचिदम्बरे ।
प्रतिबिम्बमलं स्वच्छे न खल्वन्यप्रसादतः ॥
—तन्त्रालोक, ३।६५ ।

२२ स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति ।
—प्रत्यभिज्ञाहृदय, २ ।

२३ शिवसूत्र, १ ।

२४ चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः ।
—प्रत्यभिज्ञाहृदय, १ ।

परमो नाथस्तत्त्वान्ते-कार्यविषयान्ते^{२५}कारण-अभिप्रेत-गरेको छन् । शक्तिपञ्चकको बहिरुल्लसनमा कुलव्रात देखिए पनि स्वभावतः भैरवनाथ अकुलवीर या अकुलेश्वर हुन् । यसरी कुलेश्वर, कुलेश्वरी, अकुलेश्वर र अकुलेश्वरी भैरवकै उल्लासस्वरूप हो, परमार्थमा भैरव नै हो । लय र उद्भवको द्योतनात्मक विराट् नै 'ह'का रूपमा कुलकुण्डलिनी बनी शरीरमा बसेको हुन्छ र समष्टि कुण्डलिनी या भैरवीशक्तिका रूपमा निरोधिताशक्ति प्रकट गरी आणवाहन्ताको शरीर धारण गर्दै पुष्टोऽहम्, कृशोऽहम् इत्यादि विचित्र विचित्रका भाव पैदा गराउँछ । ईश्वर र सदाशिवको स्थिति उन्मीलित अवस्था र निमीलित अवस्थामात्रको 'अहम्'मा भेद रहेको जस्तै जगत् उन्मेष हो भने शिव निमेष । वामेशी आदि क्रमले उन्मेषमा कारण छन् भने भूचरी आदि अक्रमले निमेषमा कारण छन् । अब यस्तो महेश्वरले अनेकमयता किन लिनु ? भन्दा अस्थास्यदेकरूपेण वपुषा चेन्महेश्वरः । महेश्वरत्वं संवित्त्वं तदत्यक्ष्यद् घटादिवत्^{२६} भनी सविद्रूपता नै प्रपञ्चको कारण मानिएको छ । भैरव प्रकाशस्वरूप छन्, त्यसैलाई परात्रीशिकाव्याख्यामा न हि अप्रकाशरूपं भावविकासप्रकाशे कारणं भवेत्, प्रकाशात्मकं चेत् नूनं तत् परमेश्वरभैरवभट्टार-करूपमेव भनी 'भाव'का रूपमा प्रकाशित गर्ने सामर्थ्य अप्रकाशको हुन सक्दैन, यदि प्रकाशात्मकता छ तर भैरव होइन भन्ने हो भने त्यही प्रकाश नै भैरव हो, प्रकाशदेखि अतिरिक्त कुनै द्वितीय वस्तु उपस्थित गरेको होइन भनी प्रष्ट्याइएको छ । यसरी विश्वमय र विश्वातीत समग्रताको बोधक भैरव कसरी विश्वातीत शिव हो ? भन्दा शिवतत्त्वमेव अनन्तविचित्रस्वातन्त्र्यस्फारस्फुरणशक्तिचमत्कारभैरवभावं निर्णीतम् भनी षट्त्रिंशत् तत्त्वकै पर्यवसानको पक्ष अँगालेको देखिन्छ यद्यपि विश्वातीत, सर्वातीत, सर्वभट आदि मान्ने क्रममा सैंतीस तत्त्व मान्ने पक्ष पनि प्रबल र आगममूलक नै छ । यी सम्पूर्ण तथ्यबाट जगत्का रूपमा आभासित हुने इष्टदेवता शिवलाई भैरवस्वरूपमा अभिनवगुप्तले यसरी नमस्कार गरेका छन्-

तवैवैकस्यान्तः स्फुरणमहसो बोध जलधे-

विचित्रोर्मिब्रातप्रसरणरसो यः स्वरसतः ।

त एवामी सृष्टिस्थितिलयमयस्फूर्जितरुचां

२५ महार्थमञ्जरी, २० कारिका, परिमलव्याख्या ।

२६ तन्त्रालोक, ३।१०० ।

शशाङ्काकग्निनां युगपदुदयापायविभवाः ॥

अतश्चित्राचित्रक्रमतदितरादिस्थितिजुषो

विभोः शक्तिः शश्वद् व्रजति न विभेदं कथमपि ।

तदेतस्यां भूमावकुलमिति ते यत्किल पदम्

तदेकाग्रीभूयान्मम हृदयभूर्भैरव विभो^{१०} । यस्य अनुसारं पनि भैरवरूपी बोधसमुद्रमा
आएको उच्छलता नै सृष्टि, स्थिति र संहार हुन् । समग्र प्रकाश- 'मह'
भैरवप्राधान्यमा निमीलनकै लागि हुन्छ । 'अ'कार अनुत्तर शिववाचक, 'ह'कार
विमर्शरूपी शक्तिवाचक र 'म'कार नररूपी (पुरुषतत्त्व) अणुवाचक हुनाले परा,
परापरा र अपराशक्तिका स्वामी भैरवले 'अहम्' मा आफ्नो समग्र शरीर धारण
गरेका छन् । 'म'रूपी पुरुषले 'ह' शक्तिको प्रसादले 'अ' अनुत्तरतत्त्वको विमर्श
गरी भैरवरूपी बोधको प्रकाशमयता प्राप्त गर्दछ । यसैलाई अकार सर्ववर्णाग्न्यः
प्रकाशः परमः शिवः । हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शः परिकीर्तितः ॥ भनी
प्रकाश शिव र कला शक्तिको मातृकाव्याप्ति दिइएको छ । न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्र तारका कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति भनी सर्वाधिष्ठानको प्रकाशस्वरूप अद्वैततत्त्व मान्नु दुवै चिन्तनमा
समानता देखिए तापनि विवर्तवादीहरू परमतत्त्वलाई सर्वथा स्वतन्त्र मान्न
हिचकिचाउँछन् ।

त्यसो त द्वैत र अद्वैत दुवै सर्वात्मक ज्ञान हुन् र द्वैत, अद्वैत र द्वैताद्वैतको त्रिशूलमाथि
बस्ने तत्त्वलाई यी तीनै पक्षसँग आग्रह छैन । स्वतन्त्रता न द्वैतत्वमा छ, न
अद्वैतत्वमा, न त द्वैताद्वैतत्वमा किनभने यी सब एक एक अंशमात्र हुन् तर अद्वैतपन्था
पाशकर्तनमा सक्षम बनी महासमयेश्वरको अनुग्रहको लायक बनाइदिन्छ, ज्ञान
र आनन्द अद्वैतानुभूतिमय नै हुन्छ । वेदान्तमा स्वतन्त्रताको चिन्तन भएको
छैन, यहाँ भने इह परमेश्वरस्य चिदानन्दघनस्य ब्रह्मदर्शनीकतत्त्वातिशायिनः
स्वच्छन्दभैरवस्फुरत्तात्मा परमार्थः^{१८} भनी स्वच्छन्द 'अहम्'को बोधलाई परमार्थ
मानिएको छ ।

२७ क्रमस्तोत्र, १०-११, उद्धृत, के.सी. पाण्डे, पृ. ९४९ ।

२८ स्वच्छन्दोद्योत, १।१

यही विश्लेषणको प्रमाणमा महाप्रज्ञादेव र क्षेमराजको दृष्टि धर्मनीय देखिन्छ भनी निष्कलभित्तिमा शिवस्वरूपमा सकल (कलादेखि पृथिवीसम्मका ३० पदार्थ) रहेको छ र अकल मायामा यी विश्रान्त हुन्छन् र यी सबैको स्वामी भैरव हुन् भन्ने दर्शाई एउटै श्लोकमा समग्र रहस्य भरेका छन् ।^{२९} चैतन्य नै विश्वको स्वभाव हो, त्यस चैतन्यको सिद्धिका लागि प्रमाण उपयुक्त हुन सक्दैन किनभने प्रमाण आफैँ स्वप्रकाश चैतन्यको प्रकाशात्मकता पाए प्रकाशित हुन्छ तर चैतन्यलाई भने सदा प्रकाशमान हुनाले कसैले कुनै पनि उपायले आवृत गर्न सक्दैन । अनुभूतता नभई कसैको कहिल्यै स्वभाव हुन सक्दैन, अनुभूत भए त्यो आफ्नै प्रकाशले प्रकाशित हुन्छ ।^{३०} यसैलाई उच्छुष्मभैरवको यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये । वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः ॥^{३१} श्लोकले स्पष्ट गरेको छ । संसारित्वप्राप्तिमा आफ्नै शक्ति सङ्कोच हो । चिद्वत्तच्छक्तिसङ्कोचात् मलावृतः संसारी^{३२} तथाऽपि तद्वत् पञ्चकृत्यानि करोति^{३३} भनी शिवको कथा आवृत हुँदा पनि सामान्यस्पन्दात्मक र पञ्चकृत्यकारित्व रहिरहने कुरा क्षेमराजले दर्शाएका छन् । विज्ञानभैरवोद्योत, नेत्रतन्त्रोद्योत, स्वच्छन्दोद्योत आदिमा सर्वत्र शिवाद्वयवाद प्रतिष्ठित गर्ने क्षेमराजले अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः मा घोरा-भेदाभेदाभासरूपा (अपरा) अघोरा न विद्यते घोरं भेदस्पर्शरूपं यस्या^{३४} भनी अपरा, परापरा र पराशक्तिलाई अघोरमन्त्रमा घटाइदिएका छन् । अघोरभन्दा ठूलो मन्त्र छैन । अघोरान्नापरो मन्त्रः^{३५} भनी मानिएको दक्षिणस्रोतप्रधान मन्त्रमा त्रिशक्तिको व्याख्या ल्याई त्रिकदर्शनको राम्रो जरो गाडिएको छ ।

अनुत्तर 'अ'कारको शिवस्वरूपताको वर्णन पहिले भइसक्यो । यी शिवका शक्ति भनेका लौकिक दृष्टान्तमा 'अ'को स्वरूप बन्न चाहिने अङ्ग हुन्, अक्षरको माथिल्लो, बीचको र तलको धर्सो भएजस्तै बिन्दुस्वरूपमा शिर रौद्रीशक्ति, मुख

२९ स्वच्छन्दतन्त्र ७, उद्योत मङ्गलाचरण ।

३० शिवसूत्र, १।१ विमर्शिनीव्याख्या, पृ. १३ ।

३१ पूर्ववत् ।

३२ प्रत्यभिज्ञाहृदय, ९ ।

३३ प्रत्यभिज्ञाहृदय, १० ।

३४ नेत्रतन्त्र, १९।१६० (उद्योतव्याख्या) ।

३५ शिवमहिम्नस्तोत्र, ३५ ग ।

वामाशक्ति, बाहु अम्बिकाशक्ति, हातहतियार ज्येष्ठाशक्ति गरी चार शक्ति रहेका हुन्छन् । यसैमा शैवी कलाहरू इच्छा, ज्ञान, क्रिया र शान्ता थपिई तीनको अलग अलग दुइपल्ट र सबैको एकपल्ट समष्टि हुँदा एकादशात्मकता आउँछ । यी सबै मातृका विस्तारमा आद्यकारण हुन् र परभैरवीयपरावाक्शक्त्यात्मकमातृका, अत एव ज्येष्ठा-रौद्री-अम्बाख्यशक्तिप्रसरसम्भेदवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्य उक्तत्वात्^{३६} अनुसार परावाक्को शक्तिप्रसार स्वरूप हुन् । यी सबै मातृका पनि शक्त्युल्लासस्वरूप हुन्, त्यो शक्ति भैरवकै हो । भैरव भनौं वा भैरवी त्यस परमसत्तालाई कुनै आग्रह छैन त्यसैले त क्रमविद्हरू यो मनोन्मनमनोन्मनीतरः । स्वस्वरूपचतुरात्मभावतः ॥ द्वादशैक्यतनुरक्रमक्रमो । भैरवस्त्वमसि देवि ते स्थितिः^{३७} भनी प्रमाता, प्रमाण र प्रमेयको सम्पूर्ण अवस्थाको समष्टिस्वरूप भैरवलाई देवीको पर्याय वा स्थिति दर्शाउँछन् । यही भैरव अकुलस्वरूप या उत्तीर्णस्वरूपमा सम्पूर्ण कृत्यहरू गर्ने हुनाले मृत्युजित्को व्याख्या गर्दै क्षेमराज विश्वसर्गादिकृत्स्वाभावैरिञ्च्यादिकुल क्रमात् । अकुलो जयति श्रीमानेकश्चिन्नेत्रभैरवः^{३८} भनी मृत्युञ्जयको भैरवात्मकता व्यक्त गर्दछन् । यही परमतत्त्वको उल्लासभूमिमा सबै दर्शन बसी यसको सर्वात्मक स्वरूपबोधनबाट विमुख हुन पुगेका छन् भन्ने कुरा तद्भूमिका सर्वदर्शनस्थितयः^{३९} सूत्रले बताउँदछ । जजसले जे जे माने तापनि परमसत्ताको एक एक अंश हुनाले ती ती शास्त्रलाई पनि यहाँ सर्वथा हेय मानिन्न बरु कसको विचार कुन श्रेणीको हो भनी त्यही स्तरअनुसारको आदर गरिन्छ ।

३६ शिवसूत्र, २।३ विमर्शिनीव्याख्या, पृ. ९९ ।

३७ चिद्गनचन्द्रिका, १७७ ।

३८ नेत्रतन्त्र, १२ अधिकार, उपसंहारश्लोक ।

३९ प्रत्यभिज्ञाहृदय, ८ सूत्र ।

महात्रिपुरसुन्दरी : एक चर्चा

तत्त्वचर्चा

आगमशास्त्रमा द्वैत, अद्वैत तथा द्वैताद्वैत सिद्धान्त शैव वाङ्मयमा प्रसिद्ध छन् । शाक्तदर्शन यी तीनैथरी विचारभन्दा माथि उठेर भगवतीको तुरीय स्वरूपको उपासना प्रतिपादन गर्दछ । सामान्यतया छत्तीस तत्त्वभिन्नका शिव र शक्तिको विश्वमय लीला, त्यसभन्दा माथि सवितृस्वरूप विश्वोत्तीर्ण परमतत्त्व तथा चिन्मात्र अठतिसौं तत्त्व शाक्तदर्शनका उपल्ला आधार हुन् । सविद्रूपिणी भगवती नै नर-शक्ति-शिवात्मक सृष्टिकी जननी हुन् र जगत्को उल्लास तथा त्रास भगवतीको नित्य लीला हो, समग्र प्रपञ्च तथा प्रपञ्चोत्तीर्ण र विश्वोत्तीर्ण-विश्वमय भैरवाकारता भगवतीमा निहित स्वातन्त्र्यबाट प्रतिपादित हुन्छ तथा भगवती आफैँले आफैँमा विश्वमय वैचित्र्य आधान गर्दछिन् । शाक्तदर्शनको यही नै सार हो । भगवतीको यही सवितृ स्वभावलाई 'त्रिपुरा' शब्दले सङ्केत गरिएको हो ।

ब्रह्मा, विष्णु तथा महेश्वरस्वरूप त्रिमूर्तिदेखि उत्तीर्ण, ऋक्, यजुस् तथा सामरूप त्रिवेदमयी र वस्तुतः वेदातीत, शाम्भव, शाक्त तथा आणव विसर्गभन्दा तुरीय स्वभाव, अकार, हकार तथा सामरस्यस्वभाव, लोकको उल्लास हुँदा इच्छा-ज्ञान तथा क्रियामयता प्राप्त गर्ने पराशक्ति त्रिशक्ति, त्रिधाम, त्रिवीज, त्रितत्त्व, त्रिगुण, त्रिकोण आदि भेदको सृष्टिबाट विवृत्करण (उपनिषद् प्रसिद्ध) द्वारा प्रपञ्च सृष्टि गर्न प्रवीण मन्त्र, पद, वर्णमय वा चक्रगत त्रैविध्य तथा भुवन, तत्त्व, कलामय वाच्यगत त्रैविध्यको आकारमा सृष्टि गर्न प्रवीण सवितृ स्वभावलाई नै 'त्रिपुरा' शब्दले सङ्केत गर्दछ । सविद्रूपिणी भगवती त्रिपुरा धाम, तत्त्व, पीठ, लिङ्ग, मातृका आदि त्रिकात्मक समग्र परापर प्रपञ्चभन्दा पनि उत्तीर्ण स्वरूपकी छिन् ।

वेदान्तप्रतिपादित परब्रह्म आगमशास्त्रमा प्रकाश-विमर्शात्मक युगल स्वभाव तथा प्रपञ्चात्मक बन्ने शक्ति स्वनिहित मानिन्छ र प्रकाश-विमर्शात्मक बीज-योनि या कामकलाको नित्य विलास प्रमाता, प्रमाण तथा प्रमेय रूपमा हुन्छ । तुरीयरूपिणी भगवती नै सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह तथा अनुग्रहरूप पञ्चकृत्य-आभासन, रक्ति, विमर्शन, बीजावस्थापन तथा विलापन प्रक्रियाद्वारा सम्पादन गर्दछिन् । यी पाँच कृत्यमा भगवतीका पाँच अवस्था सृष्टि, स्थिति, संहार, अनाख्या र भासा छन् । 'अनाख्या' आख्याशून्य अर्थात् बताउन नसकिने 'परा' को आख्या पश्यन्ती, मध्यमा तथा वैखरीस्वरूप वाङ्मयको विस्तार हो ।

'अ-ह-म' स्वरूप शिव, शक्ति तथा नरक्रमको सङ्कोच या शिवतत्त्व-विद्यातत्त्व-आत्मतत्त्व क्रमको जडताको विस्तारलाई विविध उपायद्वारा 'म-ह-अ' क्रमले परिवर्तित गरी आफ्नो स्वरूपमा विलासनचतुरा भगवतीलाई 'महात्रिपुरसुन्दरी' को रूपमा प्रतिपादन गरिएको छ ।

महात्रिपुरसुन्दरी नै 'अहं त्रिपुरः' स्वभाव अर्थात् मन-बुद्धि-अहङ्काररूप तीन पुरमा पिण्डमा आत्मस्वभावले प्रकट हुन्छिन् । यस प्रपञ्चक्रममा उल्लासन स्वभाव शाक्तवीर्य सूक्ष्म आकार ग्रहण गरी समग्र प्रपञ्चलाई आफैंमा समेटेर बीजाङ्कुरमात्रमा अवस्थित हुन्छ । जगत्को विस्तार तथा सङ्कोच गर्ने सवित् स्वभाव नै विश्वरूपमा भासित हुन लाग्दा वामा, ज्येष्ठा तथा रौद्रीस्वरूप शृङ्गाटको आकारमा प्रकट हुन्छ । सृष्टिको उत्कर्षमा यिनै शक्ति मूलाधारको अधःस्थित त्रिकोणमा सुषुप्त भुजगीका रूपमा बस्दछिन् भने प्रपञ्चसंहारको उत्कर्षमा चन्द्रमण्डलस्थित शिवधाम अकुल परसहस्रारमा परम शून्यरूप शिवमा व्योमवामेश्वरीको स्वरूपमा अवस्थित हुन्छिन् । समग्र प्रपञ्च उनैमा समाहित हुनाले एकाकिनी भगवती नै महाहन्ताका रूपमा स्वभावमा अवस्थित हुन्छिन् । वस्तुतः महात्रिपुरसुन्दरीको प्रपञ्चरूपमा 'आभास' हुनु पनि भगवतीको सत्ताभन्दा पृथक् सत्ता प्राप्त गर्नु या 'अन्यथा भाव' होइन; भगवतीको स्वनिष्ठ अमूर्त या चिन्मयप्रपञ्च मूर्तिरूपमा उल्लसित हुनुमात्र हो । 'सवित्' आफैं नै विकास तथा सङ्कोचको नित्य स्वभावमय क्रियामयता प्राप्त गर्दछ र शक्तिको सङ्कोच तथा विकासमा विभिन्न अवस्थाहरू उदित हुन्छन् ।

तत्तत् अवस्थाका शक्तिपरिणामका हुन्छन् । यस परापरधामको प्राकट्यले सवितको आफैमा भेदको उल्लसन हुन्छ र शक्तिको मन्त्रमयी, चक्रमयी, देहमयी सृष्टि हुन्छ अनि आफैमा मायावीले मायाको उपसंहार गरेभैं चिन्मात्रावशेष पनि हुन्छ । शाक्तदर्शनको मूल विशेषता के हो भने चित्को स्वातन्त्र्य पनि चित् नै हो, चित्देखि अभिन्न हो र यसै स्वातन्त्र्यको जगत्का रूपमा उल्लास हुने हुनाले वेदान्तदर्शनको मायावाद या साङ्ख्यको जस्तो परिणामवाद अङ्गीकार गर्ने जरुरत यहाँ छैन ।

परमेश्वरी सवित्शक्तिको जगत्का रूपमा आभास या पिण्डरूपमा स्फुरण स्वेच्छा परिकल्पित हो । यो जगद्रूप कलनाक्रममा आश्रित भएर वा अक्रमिक रूपमा, दुबै प्रकारले हुन्छ । कार्यकारणभावमा स्फुरण हुने समग्र प्रपञ्च क्रमाश्रित छ भने चित्रको ज्ञान जसमा पूर्वस्थित, परस्थित, पूर्वक्षणविनिर्मित, परक्षणविनिर्मित, सबैको एक समान हठात् बोध हुन्छ त्यसप्रकारको अक्रमिक कलना पनि सवित्द्वारा हुन्छ । प्राक् सवित् प्राणो परिणता अर्थात् चितिशक्ति सर्वप्रथम प्राणरूपमा परिणत भइन् यस वाक्यमा प्रतिपादन भएजस्तै प्रथमतः प्राणका रूपमा शक्तिको स्फुरण हुन्छ जो जगत्मा 'सूर्य'का रूपमा तथा जीवमा 'प्राण'का रूपमा स्फुरण हुन्छ । 'सोम'रूप प्रमेय जब सूर्यस्वरूप प्रमाणका विभिन्न कलाद्वारा संयुक्त हुन्छ तब चन्द्रमामा तदाकार प्रकाश हुन्छ र चन्द्रमाका अमृता आदि कलाहरू भासित हुन्छन् । बाह्य सोममा कलाहरू उल्लसित हुँदा प्रतिपद् आदि तिथिहरू उल्लसित हुन्छन् भने जब प्रमेयगत चैतन्य क्रमशः प्रमाताको रूपमा परिणत हुन्छ र समग्रता या प्रकाशको आधिक्यले प्रमातामा विश्वमयता उदित हुन्छ तब पञ्चदशी या पूर्णिमाकला बाह्य सोममा उदित हुन्छ । यस विश्वमय भावको पनि प्रमाताका रूपमा रहेकी शक्ति नै षोडशी हुन् जसलाई विश्वोत्तीर्ण तथा प्रकाशलाई पनि कलित गर्ने महाकाली षोडशीस्वरूप अमावास्याको बाह्य सोममा उदय हुन्छ । यस भावलाई पनि कलित गर्ने पराकला अक्षया चिति नै महाषोडशीका रूपमा उपासिता छिन्, बाह्य कलामा जसको स्फुरणले समग्र कला ग्रास गर्दा आगामिनी कलाको भासन अवशेष रहनाले पुनः चन्द्रमामा प्रतिपद् आदि तिथिहरूको उदय हुन्छ ।

काल परमेश्वरको स्वरूप या शरीर हो । त्यसको भासन कलाका आधारमा हुन्छ । यी कलाहरू पनि प्रतिपदादेखि पूर्णिमासम्म पन्ध्र छन् जसको कलना नित्याकलाबाट भएको हुन्छ भने यसबाट उत्तीर्ण पारमेश्वरी कला 'अक्रमा' षोडशी नित्याकला सबैमा अनुप्राणन गराई भासित हुन्छन् ।

पिण्डमा कलाशंका रूपमा स्फुरण हुने प्राण गमनमा अष्टादश तथा आगमनमा अष्टादश अङ्गुल गरी छत्तीस अङ्गुलको हुन्छ । अङ्गुलीका आधारमा तत्त्वहरूको उदयभावना गरिन्छ भने प्राणमा एक एक चणकमा घटिकाको उदय, साठी चणकमा साठी घडीको उदय मानिन्छ तथा तुटिका आधारमा तिथिहरूको उदय मानिन्छ । तुटिहरूमा पहिलो तुटिको आधा भाग तथा अन्तिम तुटिको आधा भाग विश्रान्तिरूप हुनाले कालसँग सम्पर्क राख्दैनन् । बीचका पन्ध्र तुटिहरूको पञ्चदश तिथिका रूपमा स्फुरण हुन्छ । यिनमा हरेकमा प्रकाश तथा विश्रान्तिस्वभावलाई दिन तथा रात्रिले जनाउँछ । प्रमातामा प्रमेयको विलापन रात्रि तथा प्रमेयको प्रकाशन दिनको स्वरूप हो । कहिले वेद्यभावको तथा कहिले वेत्ताभावको काल बढी हुने हुनाले दिन तथा रात्रि सबै एकनासका हुँदैनन् । जब वेद्यभाव तथा वेत्ताभावको काल बराबर हुन्छ, त्यस बखतलाई विषुवत्काल भनिन्छ । कृष्णपक्षमा प्राणरूपी सूर्यलाई अपानस्वरूप चन्द्रमा अनुप्राणन गर्न एक एक कला हरेक तिथिक्रमले अर्पण गर्दै पन्ध्र कलासमेत अर्पण गर्दा चन्द्रमाको कलाप्रसारण क्षीण भई चन्द्रमा प्राणस्वरूपी सूर्यमा लीन हुन्छ । त्यसपछिको अर्ध तुटिकाल पक्षको सन्धि मानिन्छ जसमा प्राणको अर्धतुटि 'अमावास्या'का रूपमा लिइन्छ भने अपानको अर्धतुटि प्रतिपद् हुन्छ । प्रतिपद् अंशमा अमावास्यांश प्रविष्ट हुँदा तिथिच्छेदरूप ग्रहण मानिन्छ । तदनन्तर चन्द्रमाको प्राणमा प्रवेश भई चित्स्वरूपी सूर्य अपानस्वरूप चन्द्रमालाई एक एक कला अर्पण गर्न थाल्दछ र त्यसका आधारमा शुक्लपक्षका तिथिहरूको उदय हुदै पन्ध्रौँ कला अर्पित हुँदा पूर्णिमाको उदय हुन्छ ।

सूर्य तथा चन्द्रमालाई देवयान तथा पितृयानका रूपमा इडा तथा पिङ्गलाबाट सञ्चरण गर्ने मानिन्छ । चन्द्रमाले वामनाडीको मार्गले समग्र पिण्डअन्तर्गत नाडीहरूलाई अमृत सेचन गरी आप्यायन गर्दछ भने सूर्यले दक्षिणनाडीको मार्गले उत्क्षिप्त अमृतबिन्दुहरूलाई आहरण गर्दछ । चन्द्र तथा सूर्य दुवैको आधारचक्रमा

समावेश हुँदा अमावस्या तिथिको उदय हुन्छ । कुण्डलिनीशक्ति आधारकुण्डमा सूर्यकिरणको सम्पर्कबाट चन्द्रमण्डलमा विलीन हुँदै जाने कलाका साथसाथै विगलित हुने अमृतकुण्डमा शयन गर्दछिन् । शयनको अवस्था कृष्णपक्षका रूपमा मानिन्छ भने उद्बोधनको अवस्था शुक्लपक्ष । सूर्य सूर्यस्थानमा तथा चन्द्र चन्द्रस्थानमा यदि निरुद्ध भए भने आधारकुण्डमा अमृतसेचन बन्द हुन्छ र कुण्डलिनी जाग्रत् भई चन्द्रमण्डलमा ग्रास गर्न पुग्दछिन् । चन्द्रमण्डललाई बैन्दवस्थान भनिन्छ तथा बैन्दवी चिकित्सालाई 'त्रिपुरसुन्दरी'को संज्ञा दिइएको छ । प्रतिपद् आदि तिथिका आधारमा उदित हुने नित्याहरू— कामेश्वरी, भगमालिनी, नित्यक्लिन्ना, भेरुण्डा, वह्निवासिनी, महाविद्येश्वरी, शिवदूती, त्वरिता, कुलसुन्दरी, नित्या, नीलपताका, विजया, सर्वमङ्गला, ज्वालामालिनी तथा चित्रा हुन् । नित्याको उदय तिथिका आधारमा मानिने हुनाले तत्तत् कलाको उदयांश तत्तत् नित्याको पूजाकालका रूपमा लिइन्छ ।

चन्द्रमाका आधारमा वर्षको उदय ३६० दिनमा हुन्छ । यसमा प्रमाणरूप सूर्य बाह राशिमा गमन गरेर राशिको पनि एक चक्र पूरा हुन्छ । राशिहरू परा, परापरा तथा अपरारूप कला तथा त्यसका भैरवांशस्वरूप षट्कोणमा शाक्तोल्लास तथा शाम्भवोल्लासका तारतम्यले उदित भएका हुन्छन् । राशिमा सूर्यको सञ्चरण हुँदा तत्तत् राशिमा सौरकलाका रूपमा राशिहरूबाट कलाको आदान तथा शुक्लपक्षमा चान्द्रकलामा अमृत तर्पण हुन लाग्दा राशिका कलाहरूमा हान भएको हुन्छ । सूर्यचक्रको नाडीचक्रबाट उदय हुन्छ र शान्तचक्रमा एक अयन पूर्ण हुन्छ जसलाई उत्तरायण भनिन्छ । शान्तचक्रमा विषुवत्कालपछि सूर्यको सञ्चरण पिण्डमा नाडीचक्रमा गएर पूर्ण हुन्छ । सृष्ट्युन्मुख आत्मा पिण्डमा मनका रूपमा प्रविष्ट हुने हुनाले शान्तचक्रले मनको प्रतिनिधित्व गर्दछ । स्वभावलाई लक्षित गर्दा यसको 'शान्त' नाम भएजस्तै कलाको प्राधान्यले 'आज्ञा' यस चक्रको पर्याय छ । ब्रह्माण्डमा जसरी आत्मा अर्थात् आत्मस्वभाव हिरण्यगर्भबाट आकाश, वायु, तेज, जल तथा पृथिवीको क्रमले सृष्टि हुन्छ त्यसरी नै पिण्डमा पनि आकाश आदि प्रपञ्चको सृष्टि हुन्छ । सूर्यरूप प्रमाण समग्रमा ३६० रश्मिको मानिन्छ जसमा शाम्भव तथा शाम्भवी रश्मिको योगद्वारा सङ्ख्याको पूरण गरिएको छ । प्राणरूप हंस तथा अपानरूपा ईश्वरी नै दशधा गुणित हुँदा उक्त सङ्ख्यामा प्राप्त

हुन्छन् । पार्थिव रश्मि ५६, जलीय रश्मि ५२, तैजस रश्मि ६२, वायवीय रश्मि ५४, आकाशीय रश्मि ७२ तथा मानस रश्मि ६४ छन् । यी रश्मिहरू परापर विग्रहमा पिण्डीकृत हुँदा नवात्मेश्वर नवात्मेश्वरीदेखि परमेश्वर परमेश्वरीसम्मका विद्याहरू उदित हुन्छन् । महाभूत, तिनका कारणस्वरूप तन्मात्रा, इन्द्रियगण, अन्तस्करण, प्रकृतिसमेतका कला नै न्यून तथा आधिक्यभेदले ती मयूखमा परिणत भएका हुन्छन् । पिण्डमा ती रश्मिहरू प्रकृतिदेखि महाभूतासम्मका विग्रहमा प्रविष्ट भएका हुन्छन् ।

प्रकाशविमर्शात्मक शुक्ल तथा रक्त चरण भगवती त्रिपुरसुन्दरीका चरणयुगल वर तथा अभय मुद्रास्वरूप छन् र यी चरण ३६० रश्मिभन्दा माथि छन् । भगवतीको विग्रह वर्ण, चक्र, मन्त्र, धाम तथा सवितृस्वरूप प्रमेयपञ्चकस्वरूप भई उपास्य स्वरूप बन्दछ । वर्ण आदिभन्दा अतीत चिन्मात्रस्वभावमा उपासना सम्भव छैन । भगवतीको वर्णविग्रह 'अ' तथा 'ह' को सामरस्यस्वभाव 'अहम्' स्वरूप हो । 'अ' बाट वामा, ज्येष्ठा, रौद्री तथा अम्बिकारूप कला तथा समष्टिस्वरूप अकारलाई जोडेर पञ्चकला मानिन्छ भने 'ह' बाट इच्छा, ज्ञान, क्रिया तथा शान्ता र सबैको समष्टिस्वरूप 'ह' कार मानिन्छ । 'अ' तथा 'ह' को सामरस्यलाई एघारौँ कलाका रूपमा लिइन्छ । वाक्को पश्यन्तीरूप विस्तार यसप्रकार एकादश कलाका रूपमा भएको छ ।

वाक्को उल्लसनको अवस्थामा पश्यन्ती मध्यमाकारमा परिणत हुन्छ । यसमा वाक्ले नादात्मकता प्राप्त गर्दछ । नादहरू शून्य, स्पर्श, नाद, ध्वनि, बिन्दु, शक्ति, बीज तथा अक्षरका रूपमा तथा समष्टितया नवधा विभक्त छन् । वैखरीवाक् समग्र मातृकाभेदमा विभक्त छ ।

भगवतीको चक्रात्मक तथा मन्त्रात्मक विग्रहको चर्चा श्रीचक्र तथा विद्याको शीर्षकमा गरिने छ । भगवतीको धामस्वरूप विग्रह वह्नि, सूर्य तथा सोमात्मक, या शिव, शक्ति तथा सामरस्यात्मक छ । सवितृक्रममा सुषुम्नाकाशमा सम्पूर्ण आवरणले निर्मुक्त आदि, मध्य तथा अन्तरहित नित्य, निरञ्जनस्वरूप चिन्मात्र स्वरूपमा भगवतीको परावाग्रूप धाम हो । परादेखि समग्र वाग्विलास यन्त्रात्मक प्रपञ्च सबै भगवतीको प्रमेयात्मक स्वभावका रूपमा गणना गरिन्छ । देश तथा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
 कालका आधारमा मूर्ति तथा क्रियाको भेद वस्तुतः परमेश्वरको आत्मोल्लासमात्र हो ।

विद्याचर्चा

परव्योमबाट जसरी मातृकाको उल्लास परिमित ज्ञानको अधिष्ठानका रूपमा भई सम्पूर्ण पशुलाई वाङ्मयप्रपञ्चमा निरुद्ध गर्न उत्साहित हुन्छ त्यसरी नै शिवनिष्ठ अनुग्रहात्मिका कला वाङ्मयप्रपञ्चको शोधनका माध्यमले मनको शोधन गरी परिमित प्रमातृभावलाई निज अपरिमित प्रमातृभाव प्रदान गर्ने मन्त्रका रूपमा उल्लसित हुन्छ । 'ई' कारमा समग्र शाक्तोल्लास बीजरूपमा अवस्थित हुनाले मन्त्रजननी 'ई' काररूपमा प्रकट भई त्रिकोणरूप वाग्भवाकारता प्राप्त गर्दछिन् । त्रिकोण नै शाक्तस्फार हो र त्रिकोणबाट नै त्रिपुराकुलका समग्र मन्त्रहरू अङ्कुरित हुन्छन् । शाक्त त्रिकोणको स्फुरण नित्या भगवतीका नौ कलाका आधारमा नौ भिन्न भिन्न प्रकारले भएको हुन्छ र यी नै नौ त्रिपुरा आदि विद्याका रूपमा प्रकट हुन्छन् । त्रिपुरा, त्रिपुरेश्वरी, त्रिपुरसुन्दरी, त्रिपुरवासिनी, त्रिपुराश्री, त्रिपुरमालिनी, त्रिपुरासिद्धा, त्रिपुराम्बा तथा महात्रिपुरसुन्दरी यस प्रकारले वाग्भवकै विस्तारमात्र हो । विद्यावतारक नौ गुरुहरूमा पनि यी नै नौ नित्या शक्तिको स्फार भएको छ । महाबैन्दवस्थानीय भगवतीको चिन्मरीचिमय विभव नै समग्र चक्रावस्थित विद्याहरू हुन् । 'चक्र' भगवतीको देशाध्वाको विस्तार या मूर्ति हो र मन्त्र भगवतीको कालाध्वाको विस्तार हो । वस्तुतः मन्त्र पनि देवीको विग्रहमात्र हो । मन्त्रविस्तारको पराकाष्ठा हो महाबैन्दवस्थानीय भगवती महाषोडशी महात्रिपुरसुन्दरीको मन्त्र । पञ्चदशी मध्यमा वाक्को स्वरूपमा कण्ठमा नदन गर्दछिन् भने पश्यन्ती वाक्का रूपमा समग्र बीज पिण्डीकृत हुने शाक्तप्रणवको बिन्दुमा वाङ्मयप्रपञ्चको विलापन बिन्दुमा हुने हुनाले बैन्दवस्थान अन्यको तुलनामा महाक्षर हो त्यसैले त्यो महानित्याको हृदयरूप हो । महानित्याको हृदयभित्र गह्वरस्वरूप सप्तदशी विद्या परम योगीहरूका निमित्त मात्र गम्य छ ।

भगवती त्रिपुरसुन्दरीको मन्त्रराज सर्वाम्नायात्मक हुनाले ऊर्ध्वाम्नायस्वरूप मानिन्छन् तथा त्रिपुराकुलका समग्र मन्त्रहरू ऊर्ध्वाम्नायस्वरूप मानिन्छन् । ऊर्ध्वाम्नायात्मक मन्त्रहरूमा अन्य समग्र सृष्टि, स्थिति, संहार तथा अनाख्या

दशाहरू गौण भएर रहेका हुन्छन् । वस्तुतः मन्त्रहरू सर्वात्मनायात्मक भए तापनि जुन कलाको जहाँ प्राधान्य हुन्छ त्यसकै आधारमा मन्त्रका आम्नाय विभाजन गरिन्छन् । अलिपि तथा हलिपिमा अन्तर्निहित चार चार कलाहरूमा दुबैका प्रथम कलाले सृष्टिरूप पूर्वाम्नाय, द्वितीय कलाले स्थितिरूप दक्षिणाम्नाय, तृतीय कलाले संहाररूप पश्चिमाम्नाय तथा तुर्यकलाले अन्तर्लीनस्वरूप उत्तराम्नाय बनेका छन् । तसर्थ यी आम्नायनायिकामा तत्तत् कलाको उद्रेक भएको हुन्छ । अनुत्तर स्वरूपमा चारै आम्नाय चतुर्बाहुका रूपमा उदित भएका छन् । अनुत्तर व्योमवामेश्वरीको चिन्मय धाम हो जहाँबाट सामान्यमात्र स्पन्द पनि हृद्रूपमा प्रकट भएका हुन्छन् । भगवती श्रीको वास्तविक गोलोक यही हो । नित्य लीलाधाममा यसैको प्रतिबिम्ब भएको छ । परव्योमरूप मन्त्रगृहबाट वायु, अग्नि, जल तथा भूमि अंश प्रकट हुँदा सबै मातृकामा पञ्चमहाभूतका कला रहेका हुन्छन् । यी कलाहरू पनि मधुमती, मालिनी, परापरा आदि क्रममा अलग अलग तारतम्यले रहेका हुनाले अत्यन्त गहन छ ।

हृदयान्तर गह्वरमा मन्त्रबीजरूप शक्तिप्रणवको लेखन सम्भव हुन्छ त्यसैले भगवती विद्याको अपर नाम हल्लेखा छ । मन्त्रान्तर्गत व्योमले प्रकाश र वह्निले ग्रासको द्योतन गर्ने हुनाले भगवतीको उन्मेष तथा निमेष स्वभावलाई यसैले सङ्केत गरेको छ । 'ई' काररूप शक्तिहृदय विमर्शबोधक छ तथा बिन्दुले समग्रको निभालन गरेको छ । मन्त्रको वाग्रूप प्रणव प्रथम आविष्कार हो र यही नै मन्त्रभाव हो । वस्तुतः प्रकाश तथा विमर्शको सङ्घट्टस्वरूप परम शिव नै हृदयगह्वर हो र श्रुतिमा ब्रह्म भनी यसैलाई बुझाइएको छ । प्रपञ्चको हिसाबले यही नै शून्य हो र यस पदलाई शून्यातिशून्य पदवी पनि भनिएको छ । हृदयरूप धाममा भगवतीको ऐश्वर्यातिशयता हुने हुनाले ज्ञाता, ज्ञान तथा ज्ञेय भाव यसै ऐश्वर्यको उल्लास हो । वस्तुतः गह्वर परातीत हो तथापि परा, पश्यन्ती तथा मध्यमामा पनि सापेक्ष गह्वरता हुने हुनाले गुहाहित, गह्वरेष्ट आदिले गुह्यानिहित भनी तीन वाक्लाई सङ्केत गरिएको छ । परा नै शक्तिको हृदय हो र हृद्गुहा न कसैको कार्य हो, न कारण नै । स्वानुभूतिसिद्ध सवितृसापेक्ष समग्रको सिद्धि हुने हुनाले चिद्रूप परव्योमको सत्ता स्वतः नै मान्नुपर्ने हुन्छ ।

नाद र बिन्दु एकाकार हुन्छन् तबमात्र त्रिकोणरूप वागभवको उल्लास सम्भव छ । बिन्दुत्रितयपरिकल्पित त्रिकोण नै 'अय' अर्थात् गति हो र यही नै मुक्ति हो । मध्यम प्राणका रूपमा उल्लसित सवित्लाई यही त्रिकोणान्तर्वर्ती भनी आगमहरूमा प्रतिपादन गरिएको छ । पराशक्तिको यही स्फार पिण्डमा कुलकुण्डलिनी तथा अकुल कुण्डलिनीका रूपमा भएको छ । हृदयरूप आकाशमा रहेकी महाषोडशी अकुलधाममा अकुलकुण्डलिनीका रूपमा तथा कुलधाममा कुलकुण्डलिनीका रूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छन् । सहस्ररश्मि सूर्य अनन्त उदककुण्डमा प्रतिबिम्बित भएर न मलीन नै हुन्छ न शीतल, त्यस्तै शक्तित्रितयरूप अरसङ्घट्टमा प्रतिबिम्बित भएर भगवती महानित्यामा कुनै दोष उत्पन्न हुँदैन । त्रिबिन्दु नै भगवतीको विद्यामा तीन कूटका रूपमा आविर्भूत भएका छन् तसर्थ पिण्ड समग्रमा हृदयरूप नै हो । बिन्दुअन्तर्गत भानु, भानुअन्तर्गत शिव, शिवअन्तर्गत विविध शक्ति तथा सवित्अन्तर्गत चिद्रूपा शक्ति छन् । शक्तिको प्रतिबिम्बमा कौटिल्य हुनाले शक्तिको मूल स्वरूपलाई 'वक्रा' या 'वक्रेशी' पनि भनिन्छ । यसले संसाररूप विरुद्धस्वभावलाई वमन गर्ने वामेश्वरीलाई सङ्केत गर्दछ । वक्रेशी कूटको व्योमले उन्मेषात्मक तथा वह्निने निमेषात्मक स्पन्दलाई बुझाउने हुनाले वामेशी स्वयं स्पन्दात्मिक शक्ति नै हुन् । यसै बीजमा 'स्व' तथा परलाई अवभासन गर्ने क्षमता रहेको हुन्छ र यही नै विश्वलाई प्रकाशन गर्ने आत्मस्वरूप हो । वियत्कला नै नादरूपमा समग्र मन्त्रजननी हुन् र हृदय नै मन्त्रको सार । कर्ता, कर्म, करण आदि समग्र व्यापारमा कार्यको या कर्तृताको प्राधान्य रहेको हुन्छ जो 'कृ' अर्थात् करणकै व्यापारविशेष हो । काल र देश 'कृ'का 'विकृ' हुन् । निरपेक्ष सत्को हिसाबमा 'कृ' अथवा 'विकृ'मा कुनै पार्थक्य छैन । सापेक्षमा कार्यताको क्षय हुन्छ र कर्तृता नित्य रहन्छ । यसमा पनि निरतिशय कर्तृता नै वस्तुतः कर्तृता हो र यही नै भगवतीको प्रथम स्पन्द । वक्रेशीको उल्लास त्रिकोणाकार या अर्धचतस्राकार कुण्डलिनीका रूपमा प्रत्येकमा सृष्टि, स्थिति तथा संहारदशा उल्लसित हुँदा नवनादको प्रादुर्भाव हुन्छ र मिथुननवकले यसैको सङ्केत गर्दछ । समग्र मन्त्रको यही नै वागर्थ हो ।

आम्नायले पारम्पर्यको बोध हुन्छ । खगेन्द्र, कूर्म, मेष तथा मत्स्येन्द्रनाथ चार युगका विद्यावतारक गुरुहरूलाई चार आम्नायका गुरुमुख मानिन्छ । श्रीविद्या प्रकाशानन्द, विमर्शानन्द क्रमबाट दीपकनाथ हुँदै प्रसृत भएको छ । यसका विद्यावतारकहरू कामदेव, लोपामुद्राबाट आजसम्म प्रसृत परम्परामा विद्याप्रवेश आम्नायको हिसाबले हुने हुनाले सम्प्रदायबोध गर्न गुरुमुखको आवश्यकता पर्दछ । शिवको अनुग्रहकला जीवको हृदयमा प्रवेश हुनेबित्तिकै उसमा जिज्ञासा पैदा हुन्छ र अनुग्राहिका शक्ति नै बिन्दुबाट विभक्त भई बिन्दुर्ध्वको अंश शिष्यमा तथा बिन्दुर्ध्व गुरुमा प्रविष्ट हुनाले शिवेच्छाले नै या शिवाज्ञाले नै शुद्ध जीव गुरुभावापन्न तथा शोधमान जीव शिष्यभावापन्न हुन्छ । 'जीवोऽहम्' भावबाट 'शिवोऽहम्' भावमा प्रवेश या विश्वाकार प्रथाको आश्रय गुरु नै हुन् ।

गुरुसम्प्रदायलब्ध विद्याबाट साधकलाई निश्चय नै विश्वाकारप्रथा हुन्छ । समग्र विश्व पञ्चमहाभूतले व्याप्त छ । विद्यामा निहित वर्णहरूले पनि पञ्चमहाभूतलाई सङ्केत गर्दछन् । अहन्ताको उद्रेक विद्यामा हुनासाथ विद्याको अहन्तामा अवस्थान हुन्छ र साधक विद्यादेह बन्दछ । सम्प्रदायलब्ध विद्यामा अहन्ताको विश्वात्मक प्रथा हुने हुनाले विद्याको उद्रेक हुनासाथ त्यस्तो विद्याको साधकलाई विश्वात्मकताको पनि शीघ्र ज्ञान हुन्छ । शिव नै गुरु हुन् र जीवको हृदयमा अहन्ताका रूपमा शिव नै स्फुट छन् । त्यसैले सहज, सासिद्धिक, प्राकृतिक आदि बोध्युक्त तथा साधनापूर्ण लक्षणसम्पन्न गुरु नभए सामान्य प्राणीलाई गुरु मान्नु जरुरत छैन । विद्याको उपासनामा दोस्रो विकल्पमा 'प्रथा' को उद्रेक आफ्नै साधनाको उत्कर्षबाट हुन्छ । कतिपय साधकले विधिहीन उपासनाबाट सिद्धि पाए भन्ने सुनेर जसले लब्धविधिको उपेक्षा गर्दछ त्यो गुहेकिरोजस्तै हो ।

मन्त्रमा एक त वर्ण हुन्छन् र अर्को वर्णनिष्ठ कला । सूर्यनिष्ठ प्रकाश र सूर्यलाई जसरी विभेद गर्न सकिन्न त्यस्तै कला र मन्त्रवर्णलाई भिन्न गर्न सकिन्न । कला शक्तिको अंश हो भने वर्ण शिवको अंश । सम्पूर्ण जगत्मा जति पनि पदार्थ छन् सबैमा कुनै न कुनै शक्ति निहित हुन्छ । त्यो शक्त्यंश भगवतीको तथा शिवांश या पदार्थभाग परमेश्वरको विग्रह हो । शिवांश र शक्त्यंश भन्ने पनि सापेक्षतया व्यवहारमात्र गरिएको हो, वस्तुतः परमार्थमा केही भेद छैन । परमार्थमा रहेको अभेदलाई लोकमा पनि गुण र गुणीको अविभाज्य सम्बन्धले बोध गराउँछ ।

भगवती त्रिपुरसुन्दरीको उदय हुन्छ । भगवतीको विद्यानिहित अक्षरावयव ३३ तथा बिन्दुत्रयले ३६ र समग्रको समष्टि एक मान्दा ३७ भेद हुन्छ र ३६ तत्त्वलाई यस विद्याले भेद गर्दछ । पृथिव्यादि क्रमले क्रमशः पदार्थहरू व्यापक छन् र ३६ औं तत्त्वलाई समेत व्यापन गर्ने भगवती त्रिपुरसुन्दरीको विद्याले सर्वात्मना समग्र भावजात या अभावसमेतलाई व्यापन गर्दछ ।

महाबिन्दु र नादका अतिरिक्त केही छैन । मन्त्रनिष्ठ बिन्दुको अंशले शिव या पदार्थभावलाई तथा नादको अंशले शक्ति या कला भागलाई बुझाउँछ । मन्त्रनिष्ठ वर्णहरूमा जब पदार्थहरू व्याप्य-व्यापकभावले अनुस्यूत हुन्छन् तब परम नादका रूपमा भगवतीको प्रबोधन हुन्छ । पिण्डले समग्रलाई बोध गर्दछ र समग्रको वाचकतया अभिहित छ भने नादले समनाको सीमालाई पनि अतिक्रान्त गराई पराको हृदयमा प्रवेश गराउँछ ।

व्याप्य-व्यापकभावमा रहेका तत्त्वहरूको प्रमातामा तारतम्यको हिसाबले भेद गरिन्छ । मायापर्यन्तका तत्त्वलाई आत्मतत्त्वमा, मायादेखि माथि सदाशिवसम्मका तत्त्वलाई विद्यातत्त्वमा र शक्ति तथा शिवतत्त्वलाई शिवतत्त्वमा अध्याहार गरिन्छ । शुद्ध प्रमातामा मनको परिपाक भइसकेको हुन्छ भने अशुद्धमा मल पक्वमान दशामा हुन्छ । भोगबाट मलको परिपाक भइरहे तापनि नयाँ नयाँ कर्मले नयाँ नयाँ भोगोत्पादन गर्ने हुनाले सामान्य जीवको सधैं लोकमा पुनरावृत्ति भइरहन्छ । सकल भनिने पशुमा तीनै प्रकारका मल हुन्छन्, प्रलयाकलमा कर्म मलको नाश भइसकेको हुन्छ भने विज्ञानाकलमा मायीय मलको विनाश । आणवमलको समेत विनाश भएपछि शुद्धविद्याको दशामा मन्त्रभावमा साधकको उदय हुन्छ । प्रमातामा वस्तुतः कुनै भेद नभए तापनि सङ्कोचको तारतम्यले प्रमातृभावमा भिन्नता मानिन्छ । इन्द्र तथा अग्निकुलबाट प्रादुर्भूत मन्त्र या देवताहरू समग्र नाद तथा बिन्दुमा लीन हुने हुनाले विद्यामा निहित नाद तथा बिन्दु देवताहरूका बोधक हुन्छन् । सर्वकर्तृत्व, सर्वज्ञत्व, नित्यतृप्तत्व, नित्यत्व, स्वतन्त्रत्व तथा यिनको सङ्कोचमा दश अवस्था सङ्कोचदेखि विकासक्रमले नियतिभन्दा ऊर्ध्वतत्त्वका बोधक छन् । शिव युगमपञ्चकभन्दा माथि परम भावका रूपमा छन् । जसरी सूत्रमा समग्र पुष्पहरू ग्रथित भएका हुन्छन् त्यसरी नै तत्त्वहरूमा अधिष्ठित पारमेश्वरी

शक्तिमा मन्त्रहरू अवस्थित हुन्छन् । मन्त्रहरूको साढे तीन फन्का शुद्धविद्याभन्दा तल्लो प्रस्तरमा सम्पन्न हुन्छ र प्रत्येक वलयमा एक एक कोटि विद्याहरू ग्रथित छन् । शुद्धविद्याभन्दा तल्लो प्रस्तरमा रहेका मन्त्रहरूले शोधयशोधकभावमा रहेर शुद्धविद्याभूमिसम्म पुर्‍याउँछन् । यसभन्दा माथि साढे तीन फन्कोको मन्त्रप्रस्तर छ । समग्रमा यसप्रकार सप्तकोटि विद्याको प्रादुर्भाव महाबैन्दवधामबाट भएको छ । सम्प्रदाय या आम्नायको बोध गर्नाले यही अर्थ यथार्थ रूपमा मन्त्रबाट स्पष्ट हुन्छ । यसैलाई मन्त्रको सम्प्रदायार्थ भनिन्छ ।

शिव, गुरु तथा आत्मामा वस्तुतः कुनै भेद छैन । जीवमा अनुग्राह्य भाव, शिवमा अनुग्राहक भाव, गुरुमा अनुग्राह्य अनुग्राहक भाव पनि परमार्थमा एकस्थ नहोउन्जेल भिन्न रूपमा प्रतीत हुने हो । त्यसको एकत्वबोध गर्नु नै मन्त्रको निगर्भार्थ हो ।

मन्त्रको कौलिकार्थमा विद्या, देवताविग्रह तथा आत्माको एकता प्रतिपादन गरिन्छ । पार्थिव, जलीय, तैजस, वायवीय तथा नाभस वर्णका रूपमा ल, व, र, य, ह पर्दछन् । पृथ्वीलाई चतुरस्रले, जललाई अर्धचन्द्रले, तेजलाई त्रिकोणले, वायुलाई षड्बिन्दु या षट्कोणले, नभलाई वृत्तले सङ्केत गरिन्छ । कुलाकुलचक्रअनुसार समग्र वर्णहरू पाँच महाभूतवर्गमा पर्दछन् र भूतकलाको उत्कर्ष हकारादि वर्णमा हुन्छ । महाभूतको सूक्ष्मकला अ, इ, उ, ऋ, लृमा वायु, अग्नि, भू, जल तथा आकाशका कला छन् । यन्त्रप्रस्तरमा बाह्य प्रस्तर स्थूल कलाका तथा अन्तरप्रस्तर सूक्ष्म कलाका द्योतक हुन्छन् । यो वैखरीचक्रसम्मका लागि लागु हुन्छ र यसलाई पूर्वाम्नायमा राखिएको हुन्छ । मध्यमा नादमय हुनाले स्थितिद्योतक दक्षिणाम्नायका प्रस्तरले नवनादका वा नादका कुनै विशिष्ट पक्षलाई सङ्केत गर्दछन् । पश्चिमाम्नायात्मक संहारचक्रले पश्यन्ती दशालाई बोध गर्ने हुनाले वामा आदि तथा इच्छा आदिलाई ऊर्ध्व र अधःत्रिकोणले जनाइन्छ । जहाँ वामादि तथा इच्छादिको समान सञ्चर हुन्छ त्यहाँ षट्कोण बन्छ ।

त्रिशूलले पनि इच्छा आदि तीन शक्तिकै सङ्केत गरिन्छ तर भैरवत्रितयको पनि यामलभावले त्यसमै उपासना हुन्छ । परात्मक अनाख्यचक्र उत्तराम्नायको द्योतक बिन्दुरूप हुन्छ । श्रीचक्रमा वर्णविन्यास गर्दा पहिले वर्णको अनि पछि

नादको बाह्य स्थूल-कमल-विद्यास-गुणपदछ, अनि शान्तादि कलाको अवकाश हुन्छ । श्रीचक्र सर्वाम्नायात्मक भएकाले यसबाट सम्पूर्ण मन्त्रहरूको तथा सम्पूर्ण यन्त्रहरूको उद्धार हुन्छ । कमल फुल्ल सरोवरको आवश्यकता पर्दछ तसर्थ कमल जलको सङ्केतक हुन्छ । यसप्रकार यन्त्ररूप देवीविग्रहको मन्त्ररूप देवीविग्रहसँग एकाकारता हुन्छ ।

मूर्तिमा आयुधहरूले पश्यन्ती कलाहरूलाई द्योतन गर्दछन् । जस्तै; मूलविग्रहका इच्छाले पाश, ज्ञानले अङ्कुश, क्रियाले बाण तथा धनुषको द्योतन गर्दछन् । भूत, इन्द्रिय, प्राण तथा सूक्ष्म तत्त्वको यथास्थान तत्त्वक्रमअनुसार यन्त्रमा जसरी विनियोजित गरिन्छ त्यसरी नै पिण्डमा ती सबैको विनियोग गरिन्छ । देवविग्रह यन्त्रमय हुन्छ र यन्त्रमयता 'देव'को आविष्कारस्वरूप समग्र जीवमा छ । साधकले अनुसन्धान गर्नेबित्तिकै यन्त्रमय तथा देवमय स्वतः हुन्छ । श्रीयन्त्र समग्र मातृकाको मूल हुने हुनाले यसबाट सम्पूर्ण देवताहरूको विग्रहको पनि उद्धार हुन्छ । अष्टोत्तर शतसङ्ख्यामा आवरण देवीहरू तथा तीन सङ्ख्यामा परा आदि देवीत्रितयको अवतरण हुने हुनाले चार आम्नायका अन्य अन्य विग्रह यथायथ देवीहरूको युग्मता, सङ्घट्ट आदि अवस्थाले बन्दछन् । यसभन्दा गम्भीर रहस्य केही पनि छैन । देवीविग्रहको गणेशात्मकता यसबाट प्रकट हुन्छ । सोम, सूर्य, अग्निरूप धाम, इच्छादि तथा गुणत्रयसङ्गलाई 'ग्रह'ले सङ्केत गर्दछ । भूत, इन्द्रिय, अर्थ, करण, प्रकृति, पुरुष सबैलाई नक्षत्रले द्योतन गर्दछ । त्वक्, असृक्, मांस, मेद, अस्थिधातुका देवीरूपमा डाकिनी, राकिणी, लाकिनी, काकिनी, साकिनी तथा हाकिनी योगिनीहरू भगवतीकै विग्रहरूप हुन् । शुक्रधातुकी याकिनी तथा ओजोरूपिणी साकिनीसमेत अष्टयोगिनी, अष्टवर्ग मातृकाका बोधक छन् किनभने यिनै योगिनीहरूबाट मातृकाहरूको उद्बोधन भएको छ । वायु, जीवात्मा तथा परमात्मालाई राशिले द्योतन गर्दछ । गणेशादिको विद्यामा पनि विनियोग हुन्छ र विद्यानिष्ठ समग्र कलाहरूले यी गणेशादि षट्कको नै द्योतन गर्दछन् ।

'रहस्'ले 'एकान्त'लाई बुझाउँछ । एकान्त नै गह्वर हो र यही हृदयगह्वरमा भगवती एकान्तवासिनी छिन् । त्रिकोणाकार गुहाको अन्तरालमा कुण्डलिनीस्वरूपिणी चिन्मात्ररूपा परातीता नै समग्र विद्याको लक्ष्यार्थ हो । पिण्डकुण्डलिनीका रूपमा

यही नै वाच्यार्थका रूपमा प्रकट भएको छ । त्रिकोणरूपी गह्वर वाग्भवाकार या त्रिबिन्दुमय हल्लेखामा नदन गर्ने शाक्त स्वरवर्णमय छ । सद्योजातादि पञ्चवक्त्रमा सन्निहित ३८ कला तथा पञ्चाशत् मातृकास्वरूपिणी विद्याजननी कुण्डलाकारमा परिणत भएकी छिन् । वह्नि, सूर्य तथा सोमरूप धामका समग्रकला सन्निहित हुनाले विद्यामा तीनै मण्डलको भेदन हुन्छ । विद्युतरूपिणी शक्तिलाई आफू स्वयंका रूपमा बोध गर्नु नै मन्त्रको रहस्यार्थ हो ।

कौलसम्मत अर्थको प्रतिपादन कौलिकार्थमा गरिन्छ तथा तन्त्रसम्मत अर्थको प्रतिपादन रहस्यार्थमा गरिन्छ । कौलहरू विश्वमय आत्मतत्त्वको प्रतिपादन गर्दछन् तसर्थ कौलिकार्थमा भगवतीको विश्वमयता प्रतिपादन गरिन्छ । तान्त्रिकहरू ३६ तत्त्वभन्दा उत्तीर्ण परमशिव विश्वोत्तीर्ण रूपमा मान्दछन् । ३६ तत्त्वको भेदन गर्ने भनी यसै विश्वोत्तीर्णतालाई लक्षित गरिएको छ ।

त्रिकदर्शन र महार्थमा केही भेद छैन । यसमा विश्वोत्तीर्ण-विश्वमय परिपूर्ण भैरवात्मकताको प्रतिपादन गरिएको हुन्छ । कसैले यसलाई ३८ औं तत्त्व मान्दछन् तर यो 'तत्' नै हो 'तत्'को भाव होइन । न यहाँ काल छ, न कला, न कुनै भाव छ, न कुनै अभाव । यस चिन्मात्रधाममा न तत्त्व नै छन्, न देवता नै छन् । यसलाई ब्रह्म, निर्वाण, शून्य, मोक्ष, शिव, निरञ्जन, निराकार इत्यादि नाम दिन खोजिए तापनि त्यस धामका यी कुनै नाम पनि छैनन् । यो तत्त्वातीत छ, वाक्, मन तथा समग्रभन्दा माथि छ । विकल्पवर्जित, विग्रहवर्जित, कलावर्जित, द्वन्द्ववर्जित यो परम धाम नै महार्थ हो । यही नै परम पद हो जहाँ पुगेर पुनरावृत्ति हुँदैन । वासुदेवको यही धाम हो, जो आफैँमा प्रकाशमय छ जसलाई सूर्य, चन्द्र, तारा आदिका खद्योतसमान प्रकाशले प्रकाशित गर्न सक्दैनन् । प्रणवका बाह्र कला या सोह्र कलाको अन्त्य भई उन्मना धामभन्दा माथि उन्मनातीत परातीत परात्पर धाम नै भगवती महात्रिपुरसुन्दरीको अवस्थान हो । यही नै त्रिपुराहृदयको पनि गह्वर हो र यो अकथ्य छ, अप्रकाश्य छ । साधकले भावार्थबाट बुझ्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । सर्वात्मना बोध गर्ने त उनै पराम्बा होलिन् ।

शक्ति र शक्तिमान्मा कति पनि भेद छैन । दिव्यविग्रहमा चिन्मात्र प्रमाता हो र चिन्मात्र प्रमेय तसर्थ जति पनि द्वय छन् ती सबै कल्पित हुन् र परमार्थतः अद्वय हो जसको सङ्केत शून्याकार बिन्दुले गरिन्छ । सृष्टि शक्तिको उल्लास हो र वियत् नै अवकाश प्रदान गर्ने अधिष्ठान । आकाश नै सोमरूपमा जगदाकार बन्दछ भने प्रमाताले नै वह्निरूपमा प्रपञ्चात्मकता प्राप्त गर्दछ । श्रीचक्र अग्निषोमात्मक भगवतीविग्रह हो र यही नै हृदय हो ।

प्रकाश चेतनाको आफ्नो स्वभाव हो । प्रकाशन या विमर्शन नै प्रकाशनिष्ठ शक्ति हो । सृज्यमान प्रपञ्च जगत् अभिव्यक्त हुनुभन्दा पहिले बीजको रूपमा प्रकाशमा नै अन्तर्लीन भएको हुन्छ । शिव या प्रकाशका किरण विमर्श या निरन्तर आकृतिमा स्फुरण हुने शक्तिमा सूर्य दर्पणमा प्रतिफलित भएजस्तै प्रतिफलित हुन्छ । यस क्रीडामा शक्तिलाई दर्पण बनाएर शिवले आफ्नो स्वरूपको अवलोकन गर्दछन् । चित्तको सङ्कुचित स्वभाव चित्तमा यही शक्तिफलित प्रकाश कुड्यादिमा प्रतिबिम्बन भएजस्तै प्रतिबिम्बित हुन्छ । यसमा प्रकाश तथा विमर्श दुवैको अंश हुने हुनाले चित्तमा 'अहम्' यसप्रकारको भाव उदित हुन्छ । यही अहङ्कारमा समग्र प्रपञ्च बीजरूपमा अवस्थित छ । वाक् तथा अर्थका रूपमा रक्त तथा शुक्लबिन्दुरूप विमर्श तथा प्रकाश नै अनुस्यूत छ र समग्र 'द्वय'को यसैबाट उदय भएको छ । वाक् तथा अर्थरूप यो शिवशक्ति स्वभाव नै सृष्टि, स्थिति तथा संहारका रूपमा तीन कूटमा मन्त्रशरीरका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । परात्परस्वरूपिणी महात्रिपुरसुन्दरीको विश्वाकार प्रथा नै श्रीचक्रको आविर्भाव हो ।

प्रपञ्चबाट उत्तीर्ण भगवतीस्वरूपमा श्रीयन्त्र भगवतीको पीठ हो र यन्त्रको मध्यम बिन्दु भगवतीका श्रीपादुका हुन् । कौल परम्परामा श्रीचक्र भगवतीको विग्रह हो । आत्मास्वरूप बिन्दु, चित्तस्वरूप त्रिकोण, पुर्यष्टकस्वरूप अष्टार, दश इन्द्रियस्वरूप युग्मदशार, प्रकृति, महत् तथा अहङ्कारस्वरूप अष्टदल, इन्द्रियगण, भूत तथा मन षोडशदलका रूपमा तथा मुद्रादशक नै भूपुरका रूपमा भगवतीविग्रह चक्राकारमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ ।

भगवती विश्वोत्तीर्ण भएकीले यन्त्र उनको पीठ हो भन्नु र भगवतीलाई यन्त्रविग्रह भन्नुमा केही आपत्ति छैन । सर्वथा स्वतन्त्र चितिशक्ति स्वेच्छामात्रले विश्वमय

पनि हुन् र विश्वोत्तीर्ण पनि । उनी स्वेच्छाले जगत्को उल्लास तथा अन्तर्लिय दुवै गर्दछिन् ।

जसरी देहमा जीव अवस्थित भई विभिन्न नामप्रपञ्चमा अनुगत हुन्छ त्यसरी नै भगवती देवविग्रहमा यन्त्राविष्ट भई समग्र समष्टितया अनुगत हुन्छिन् । देहमा जाग्रत् आदि अवस्थाजस्तै देवीविग्रहमा पनि यी भावको उदय हुन्छ र सर्वात्मतया परात्पराम्बाकै परामर्शन हुन्छ । देवीविग्रहको चिन्मात्रस्वभाव नै प्रधान मानिने भएकाले श्रीयन्त्रमा बैन्दव चक्रको नै प्राधान्य छ । श्रीयन्त्र बिन्दुबाट विस्तार भएको छ र भूपुरबाट नियमन त्यसैले बिन्दु उद्यमस्वरूप भैरव हो भने भूपुर मातृकाचक्र । मातृकाचक्रको 'ह'कारमा समाहार हुने हुनाले बिन्दुदेखि भूपुरसम्मको विस्तार अहमाकार परामर्शनमात्र हो ।

बैन्दवचक्र आनन्दधाम हो । निजानन्द आदि भूपुर आदि चक्रमा प्रकट भए तापनि बिन्दु चिदानन्दस्वरूप हुनाले र चिन्मात्रता भगवतीको विग्रह हुनाले अनुभूतिको अंशमा आनन्दको उद्रेक हुन्छ र त्यसैकारण आनन्दमय नै यसको नाम छ । निजानन्द आदि स्थानमा प्रयुक्त 'मयट्' विकारार्थक भए तापनि बिन्दुचक्र चिन्मयदेह हुनाले 'स्वभाव' अर्थमा भएको हो तर 'प्राचुर्य' अर्थमा भने होइन किनभने आनन्दको प्राचुर्य मानेमा अनानन्दको 'लेश' उपस्थित हुन्छ र त्यो वस्तुतः अभिप्रेत होइन ।

'अ' या शिवरूप बिन्दुबाट त्रिकोणचक्रको उदय अक्रमतः हुन्छ । बिन्दुलाई मध्यधाममा श्रीयन्त्रमा राखी त्रिकोणले आहत गरिन्छ । अम्बिकालाई अकारका वामा आदि कलाको तुर्यास्वरूपा मानिन्छ र 'अ' भन्नु र 'अकारका कला समग्र' भन्नुमा जस्तो पार्थक्य छैन त्यस्तै बिन्दु नै त्रिकोण हो । त्रिकोणचक्रको केचाहिँ प्रधान स्वभाव हो भने यसमा जुन बिन्दुप्रति अभिमुख भयो त्यही बिन्दु प्रधान हुन्छ र ज्ञाता-ज्ञान-ज्ञेयभावको प्राधान्य त्यसैबाट उदित हुन्छ ।

त्रिकोणले 'द्वय' लाई निदर्शन गर्दछ । सम्पूर्ण त्रिकोण द्वयस्वभावको व्याख्यामात्र हो । जहाँ ज्ञान र ज्ञेय हुन्छ त्यहाँ ज्ञान अंश या सम्बन्ध उपस्थित हुन्छ र ज्ञानभाव अन्य दुई भावभन्दा कालकल्पित हो र यो ज्ञेयांशमा ज्ञेयकै प्राधान्यमा उपस्थित हुन्छ र ज्ञातृ अंशमा ज्ञातारूप सहज स्वभावमा नै लीन भएर ज्ञातृभावको प्राधान्य हुन्छ ।

त्रिकोणरूप अन्तस्करण पुण्ड्रिकस्वभाव अष्टारमा परिणत हुन्छ र यी दुबैको समाहारलाई नवयोनिक्रमका रूपमा लिइन्छ । वस्तुतः त्रिकोण तथा बिन्दुनिहित अकारकलाको यन्त्र सीमास्वरूप या मातृकाचक्रले नियमन गरेको हुन्छ र शाक्त कलाको समेत उद्रेक त्रिकोणका रूपमा हुन्छ र त्रिकोणमा बिन्दु र भाव निगूहित हुन्छ, दलचक्रमा निगूहिततर हुन्छ तथा भूपुरमा निगूहिततम हुन्छ । त्रिकोणचक्रले अवस्थात्रयको तथा बिन्दुले तुर्यस्वभावको द्योतन गर्दछ र यही त्रिकोणान्तर्वर्तिनी भगवतीलाई त्रिपुरा शब्दले निर्वचन गरिएको छ । नवयोनिक्रममा नव आवरणमा रहेका समग्र देवता वासनात्मक रूपमा रहेका हुन्छन् र सृष्टिदशा प्रत्येकमा गुणित भई नवधा नवयोनिक्रममा सन्निविष्ट छन् । अष्टारचक्रका आठ कोण कामेश्वर तथा कामेश्वरीका आयुधका रूपमा परापर विग्रहमा सन्निहित हुन्छन् ।

त्रिकोणात्मकता शाक्तोल्लास भए तापनि शिवकलामा अनुस्यूत हुनाले यो चक्रमा स्वरगण जो 'अ'कै विस्तार हो र 'अ'को अनुस्यूतता स्फुट पनि छ, समुदित भएका हुन्छन् । अन्तःस्थ तथा ऊष्माको समायोजनस्वरूप अष्टारचक्रमा अभ्र शाक्तोद्रेक भएपछि योनिक्रमको उदय हुन्छ र जीवस्वरूप मकार त्रिकोणात्मकतामा अनुस्यूत हुन जान्छ । दशारयुगमध्यमा उपलभ्य चतुष्कोण 'भ' कारादि चार वर्णका छन् तथा दशारयुगम कादि बीस वर्णका बोधक । 'क्ष' शिव तथा शक्तिको समाहारस्वरूप कूट हुनाले बिन्दुमा अनुस्यूत छ । बिन्दु तथा विसर्ग दलचक्रमा तथा शेष स्वरगण चतुर्दशारमा अनुस्यूत हुन जान्छन् । 'क'कारदेखि 'का' व्यञ्जनगणमा पृथिव्यादि तत्त्वहरूको प्राधान्य मानिन्छ र बिन्दु पुरुषरूप मकार । वस्तुतः दशारद्वय वस्तु र वासनामय हुनाले शिवप्रधान तथा शक्तिप्रधान मानिन्छन् । रौद्री कलाको विस्फुरण चतुर्दशारमा भएको छ ।

यी शक्ति तथा तत्त्वहरू जगत् रूपमा परिणत हुन शिवतत्त्वमा क्षोभ हुनुपर्दछ । ती नै क्षोभकारिणी अनङ्गा या कामकलात्मिका शक्तिहरूको उल्लास अष्टदलका रूपमा चक्राकार बन्दछ । वामाशक्ति नै जगत्को उल्लसनमा विशेषतः सक्रिय हुनाले दलचक्रहरूमा वामाको विशेष प्राधान्य छ । जगत्लाई वमन गर्ने कलाहरू सम्पूर्ण सक्रिय हुँदा दिक्मा अवस्थित अध्वत्रयको पूरणार्थ आशापूरण हुन्छ । भूपुर मातृकाहरूको मितज्ञानार्थ चक्राकारमा अवस्थित हुनाले यहाँ लौकिक ज्ञान तथा राग-द्वेष-मोहरूप त्रिरूप जगद्रञ्जक मिलेर त्रैलोक्यमोहन गरिरहेका

छन् । मुग्धावस्था जगत्को जडताको अधिकतम सम्भावना हो । चैतन्यको पूर्णतया परिहाण भने 'जड' पदाभिहित पदार्थमा पनि सम्भव छैन किनभने समग्र जगत्विस्तारको कारण आद्यस्पन्दरूप चैतन्य हो र अन्य समग्र त्यसैको उपादेय ।

पिण्डमा चक्रको तीन रूपमा अवस्थान छ— सकल रूपमा, सकलनिष्कल रूपमा तथा निष्कल रूपमा । यन्त्रको भूपुरादि बिन्द्वन्तस्फुरण 'सकल' रूप हो । यसमा चक्रको नौ आवरण भएको हुन्छ । यसपछि अर्धचन्द्र, निरोधिका, नाद, नादान्त, शक्ति, व्यापिनी, समना, उन्मना तथा मनोन्मनी अवस्था प्रत्येक पिण्ड या बीजमन्त्रमा आउँछन् । श्रीचक्रका यी गुट्यावरणहरूमा यथास्थान मूलविद्या, सिंहासनविद्या आदिको अवस्थान भएको हुन्छ । व्यापिनी स्थानभित्र समना भूमिभन्दा तल्ला प्रस्तरमा व्योमरूपा, अनन्ता, अनाथा तथा अनाश्रिता कलाहरू अवस्थित छन् । प्रणवाक्षरमा बाह्य तीन मातृकारूप तथा बिन्द्वादि त्रयोदश स्वरूपको समयोग नित्याहरूको उदयास्त भूमि हो र यही नै क्रीडास्थान हो । मातृकाचक्रको उदयकालले प्राप्त गर्ने दिव्यकाल लोकसिद्ध कालको जनक हो र उन्मनाभूमि यस कालको लयस्थान हो । यही स्थान भगवतीको गुहा हो र यसलाई महाबैन्दवचक भनिएको छ । अक्षरको उच्चारणकाल एक मात्राको हुन्छ भने क्रमशः द्विविभक्त क्षणहरू अन्य कलाका उदयकाल हुन् । तसर्थ बिन्दुद्वय अर्धमात्रा क्षणमा हुन्छ भने समनोदय १/२५६ क्षणमा भएको हुन्छ । उन्मना कालको लयावस्था हुनाले यसमा काल स्पन्दित हुँदैन । मनोन्मना या उन्मनातीत भूमिका महाषोडशी महानित्या भूमि हो र यसमा मानसराज्यको स्वरूप विश्वमयताको उल्लास तथा अलखभूमिको सहजोदय हुन्छ । यही परिपूर्ण भैरवावस्थामा नै महायोगीहरू रमण गर्दछन् ।

अपर चक्र नै जब देशाकारमा सघन बन्दछन्, बिन्दुचक्र ओड्याणमा तथा त्रिकोण कामरूप, पूर्णगिरि तथा जालन्धर पीठका रूपमा अवतीर्ण हुन्छन् । पीठ यन्त्रकै विग्रह हुनाले ती स्थानमा विधिनिषेधको पालनाले यथास्थान शुभोदय हुन्छ । बिन्दुभन्दा सूक्ष्म धाम नहुनाले या लोकमा त्यसको अवतार नहुनाले बैन्दवी भूमिभन्दा माथिल्ला साधकहरूलाई इच्छाशक्तिको उल्लासमात्र नै विधि वा निषेध हो र ती साधकलाई लोकावतीर्ण शास्त्र या शास्ताले नियमन गर्न सक्दैनन् । वामादि कलाको अवतार नै समग्र मातृका भएभैं चतुष्पीठका कला नै समग्र

पीठहरू हुन् । चार पिट्ट, पदे, रूप तथा रूपातीत स्वरूप छन् । 'पिट्ट'ले कुण्डलिनी शक्तिलाई, पदले हानादानसमर्थ हंसलाई, रूपले बिन्दुलाई तथा रूपातीतले चिन्मय स्वभावलाई लक्षित गर्दछ । यन्त्रमा यिनीहरू नै बिन्दु तथा त्रिकोणको रूप लिई भूपुरसम्म विस्तृत बन्दछन् । देहमा मूलाधारलाई पिट्टपदले, हृदयलाई हंसले, आज्ञास्थानलाई रूपले तथा ब्रह्मरन्धलाई रूपातीतले लक्षित गर्नाले अन्य देहावयव यिनै स्थानका शाखारूप हुन् । यिनै स्थानमा स्वयम्भू, बाण, इतर तथा पर लिङ्ग सन्स्थित छन् र पञ्चाशत् शून्यहरू मातृकाक्षरमा अवतीर्ण हुँदा ब्रह्माण्डहरू स्वयं नै लिङ्गाकारमा उदित हुन्छन् । लिङ्ग परम ज्योतिस्वरूप हुनाले दिव्य तथा कालभन्दा सूक्ष्म रूपमा यिनको अवस्थिति भएको हुन्छ । जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति तथा तुर्य चार अवस्था पनि यी पिट्ट आदि चार अवस्थाकै अपर नाम हुन् । अन्यथाग्रहणको बाह्याकारता जाग्रत्, आन्तरिकता स्वप्न, ग्रहण सुषुप्ति तथा चिदावेश तुर्य हुन् । यी अवस्था प्रत्येकमा गुणित हुँदा अनन्त अवस्थाहरू उदित हुन्छन् । आत्माको वास्तविक स्वरूप यी चार अवस्थाभन्दा उत्तीर्ण तथा चतुर्धा साक्षीका रूपले भासित छ । यो भासन पनि व्यष्टितया तथा समष्टितया भिन्न हुन्छ । नित्याहरू समष्टिमा भासन हुने विग्रह हुन् । जीवको भासन व्यष्टिमा तथा परम शिवको भासन उभयात्मक रूपमा हुन्छ ।

जगदाकारमा भगवतीको इच्छा जसरी विस्फुरित भएको छ क्रियाशक्ति त्यसै प्रकारले मुद्रात्मक रूपमा विस्फारित हुन्छ । मुद्रारूप क्रियाशक्ति भैरवस्वरूप उद्यममा आविष्ट प्राणीमा निरञ्जन स्वभावमा मोदन तथा एकरसीभाव प्रदान गर्ने हुन्छ भने त्यसले रहित प्राणीमा अज्ञानमग्न भई मातृकाको सहायताले विश्ववैचित्र्यमा नामका रूपले भासित भई मोदन तथा रूपात्मक आभासनले द्रावण गर्ने हुन्छ । समग्र मुद्रा कलाकै स्फुरित दशा हुन् । 'अ' तथा 'ह'को एकदशात्मकतामा सर्वसामरस्यस्वरूप अवस्थाविशेष मुद्राका रूपमा बहिरुल्लसित नभई अन्य कलाहरू विस्तृत हुँदा श्रीविद्याका दश मुद्रा प्रकट हुन्छन् । वामा आदिकै उत्कर्ष तथा अपकर्षमा मुद्रा प्रकट भई ती ती कलाका आवरणलाई मुद्रित गर्दछन् ।

विश्वको उन्मेषणमा शिव तथा शक्तिको सामरस्यस्वरूप परव्योममा सूक्ष्मरूपमा विश्वको आद्यस्फुरण हुन्छ । समग्र प्रकाश यसै भूमिमा अनुप्राणित भई प्रकाशधर्मता

प्राप्त गर्दछन् । प्रकाशमात्रको स्रोतका रूपमा रहेको मुद्रालाई 'योनिमुद्रा' भनी शास्त्रमा संज्ञा दिइएको छ । समग्र प्रकाशनको कारणरूप मूल प्रकाश बोधमय हुनाले यसैलाई हृदय पनि भनिन्छ । बिन्दुको अन्तरालमा नै धर्म तथा अधर्म आदिको सङ्घट्टबाट अरणिसङ्घट्टबाट प्रकाश उत्पन्न भएभैं 'वित्ति' या 'बोध'को जुन उद्भव हुन्छ त्यस निर्विकल्प बोधमात्रमा विकल्पको उपसंहार हुने र विकल्पले शून्याकारता ग्रहण गरेर उत्पत्ति हुने हुनाले यस मुद्रालाई खेचरीको संज्ञा दिइएको छ । वामेश्वरीको मुद्राकारता योनिरूपमा तथा उल्लसनको प्रथम भूमिस्वरूप 'खेचरीशक्ति' 'खेचरीमुद्रा'का रूपमा प्रकट भएको छ । यस अनाख्यभूमिको बहिःस्पन्दन नै गोचरी आदि शक्ति हुन् र यिनले नै मुद्राकारता प्राप्त गर्दा वामा आदि शक्तिको प्राधान्य नै मुद्राष्टकका रूपमा उल्लसित हुन्छन् । जसरी अष्टमातृकाले समग्र वाङ्मयलाई व्याप्त गरी मान, तरण तथा कायन गरेका छन् त्यस्तै सविन्मय समग्र एकरूप भावजातलाई यथा यथास्थानमा मुद्राशक्तिले मुद्रित गरेका छन् । यो मुद्रा शाम्भवोल्लासमा अभेदस्वरूपमा, शाक्तोल्लासमा चिन्मयताका निमित्त मननस्वरूपमा तथा आणवोल्लासमा हस्तसंयोजनादिरूपमा प्रकट हुन्छन् । दाहिने हातका औँलालाई शक्त्यात्मक तथा देब्रे हातका औँलालाई शिवात्मक मानी 'अ' तथा 'ह' का चार चार कला चार चार अङ्गुलिमा अभिव्यक्त भई आणवमुद्रामा प्रकट हुन्छन् ।

चक्र तथा चक्रेश्वरीको एकरूपताको अन्वेषण नै चक्रपूजा हो । भगवती चक्रमा बिन्दादिक्रमले, परामा हृदयादिक्रमले, मातृकामा परादिक्रमले तथा स्थानमा तुर्यादिक्रमले प्रकट हुन्छन् । यसको अन्वेषणबाट सर्वतत्त्वात्मकता तथा सर्वानुभूतिरूपता सहजै प्रकट हुन्छ । सहजस्वरूप ज्ञानौघको उदय यही परामर्शनबाट सम्भव छ ।

स्थानहरूमा क्रियारूप जाग्रत्, आन्तरिक विकल्पानुसन्धानदशा स्वप्न, तत्त्वावेद्याभावमात्रवेद्यतारूप सुषुप्ति चक्रमा त्रिकोणाकार बन्दछन् तथा चिन्मयानुसन्धानदशा तुर्य बिन्दुरूपमा परिणत हुन्छ । स्पर्शवर्णमा जाग्रत्, स्वरवर्णमा स्वप्न, अन्तःस्थमा सुषुप्ति तथा ऊष्मामा तुर्यदशाको अनुसन्धान गरिन्छ । वर्णमा स्पष्टता तथा विवृतता सङ्कोच तथा उल्लासको कारणले भएको छ । स्थानमा पनि वस्तुतः जाग्रत् तथा सुषुप्तिरूप द्वैविध्य नै छ । क्रियामय

यी रूप जब ज्ञानस्वरूपमा उदित हुन्छन् तब स्वतः स्वप्न तथा सुषुप्तिमा परिणत हुन्छन् । तुर्य वस्तुतः धाम हो र यही नै शिवपद वा शिवगह्वर हो जसलाई बिन्दुले लक्षित गरिएको छ । यसैमा ईक्षण हुँदा बहुत्वभवनरूप विसर्गको उल्लास हुन्छ । चिन्मात्रको विमर्शन नै धर्म हो र प्रभु यसबाट सधैं अवियुक्त छ । परमार्थमा धर्मधर्मीभाव पनि परिकल्पित हुनाले प्रकाशनलाई विमर्शको धर्म पनि भन्न सकिन्छ । वस्तुतः दिशारूप दक्षिणमार्गको ज्ञानरूप वाममार्गमा र त्यसको पनि चिन्मात्र अनलधाममा प्रवेश हुनाले आम्नाय पनि यसकै आधारमा उल्लसित छन् । भेददशामा जसरी स्थानहरूको उदय र अस्त हुन्छ त्यसरी नै अभेद अवस्थामा पनि स्थानहरू उदय तथा अस्तशील छन् । पशुदशामा सुषुप्ति चन्द्रधाम, जाग्रत् सूर्यधाम तथा स्वप्न वह्निधामका रूपमा तथा शिवात्मकतामा समग्र चिदगिनस्वरूपमा प्रकट हुन्छन् । शक्तिलाई धर्मरूप मान्दा बिन्दुस्वभाव शिव श्रीकण्ठका रूपमा तथा वैसर्गिकी कला वामेश्वरी आदि क्रममा परिणत हुँदा शक्तिचक्रका रूपमा यन्त्रराजमा उल्लसित हुन्छन् । स्पन्दन पनि क्रिया हो र क्रिया चित्को जडतामा प्रवेश हो । परमतत्त्वमा स्पन्दन स्वस्वरूपावस्थान मात्र हो र यो हो विकल्पप्राहाण । यसमा स्पन्द तथा अस्पन्दको युगपत् अनुभूति परमतत्त्वको कालातीत स्वभाव हुनाले सम्भव छ ।

वर्णहरूमा स्थानकल्पनाजस्तै प्रमाता, प्रमाण तथा प्रमेयरूपको पनि भावना गरिन्छ । अकारद्वारा अवबोधित बिन्दु तथा विसर्ग प्रमाताका स्वभाव हुन् भने अन्तरिन्द्रियप्रसरणस्वरूप स्वप्नप्रमाताको विषयोल्लास पाँच ह्रस्व स्वरले, बहिरिन्द्रियप्रसरणस्वरूप जाग्रतप्रमाताको विषयोल्लास पाँच दीर्घ स्वरले, अन्तः तथा बहिःप्रसरणको उभयात्मकस्वरूप प्रमाणदशाको विषयोल्लासलाई सन्ध्यक्षरले बुझाउँदछन् । यसमा पनि ह्रस्व स्वरका अधिष्ठाता बिन्दु तथा दीर्घ स्वरका अधिष्ठाता विसर्गलाई मानिन्छ । विसर्ग षोडशकल छ र बिन्दुको यसमा लोप भएको छैन । यसप्रकार प्रकाशन र विमर्शन नै समयप्रपञ्च तथा उत्तीर्ण स्वभाव हो ।

कार्यजगत्को बीजभूत विमर्श कारणजगत्को पनि बीज हो । परव्योमको विमर्शरूप धर्म नित्यसंलग्न रहनाले व्योमात्माको बोध पनि त्यहाँ शाश्वत छ । परव्योमको जडात्मकतालाभ विकास हो र त्यो विमर्शविश अनि मेयांशको चिदावेश प्रकाशात्मकता हो । 'अहं' प्रकाशात्मकता हो र यसमा समग्र प्रपञ्च एकरस

भइरहेका हुन्छन् । गह्वरमा समग्र एकरसताको समेत लय भइसकेको हुनाले त्यो वागतीत तथा कल्पनातीत छ । त्रिपुरा नै अहं-इदम् तथा द्वैतमय शरीर धारण गरेर बहिरुल्लसित हुन्छन् । कामेश्वरी, वज्रेश्वरी तथा भगमालिनीको परा, परापरा तथा अपरास्वरूप विग्रह छ ।

स्वप्नावस्था मनोमूलक छ र यसमा निहित ब्रह्माण्डको मूल पिण्डाण्ड छ । यो प्रतीति मायापरिकल्पित हो । समग्र अध्वा मायाभित्तिक नै हो । शिव नै जीवभावापन्न भई विभिन्न जाग्रदादि स्थानमा भ्रमित हुने हुनाले 'अध्वा' नाम दिइएको हो । मनले परिकल्पित भावमा जडविश्रान्तिरूप सुषुप्ति तथा अजडविश्रान्तिरूप स्वप्न हुन् । तुर्यदशाको अनुभव जाग्रत्मा हुने तर प्रपञ्चको सर्वथा उपशम हुने हुनाले यसलाई निवृत्ति-जाग्रत् पनि भनिन्छ । विद्येश्वरहरू तुर्यदशामा नै रहने भए तापनि परम शिवात्मक तुर्यस्थानमा जस्तो भेदज्ञानको सर्वथा उपशमन भएको हुँदैन । स्थानका मध्यदशाहरूमा पनि वृत्ति प्रवाहित हुन सक्ने हुनाले अवान्तर स्थान असङ्ख्य छन् । पिण्ड, पद, रूप तथा रूपातीत स्थानका भेद भई ती ती स्थानमा चिदावेश हुँदा ब्रह्माण्ड, प्रकृत्यण्ड, मायाण्ड तथा शक्त्यण्ड चिन्मयरूपमा प्रकट हुन्छ । चतुर्बाहा भगवती पञ्चबाणात्मकरूप जाग्रत्, परशुरूप स्वप्न, चापरूप सुषुप्ति तथा अङ्कुशरूप तुर्य स्थानलाई आयुधका रूपमा धारण गर्दछिन् । यी आयुधहरूमा वशीकरण, भेदाभेदरूप भ्रान्ति, मोह, उद्बोधनधर्म रहेका छन् । भगवती बिन्दु तथा विसर्गरूप उभयारणिसङ्घट्ट स्वभावकी भएकीले 'क्षमात्मा' पनि भनिन्छिन् । मितप्रमातृतामा उदित भेदमय प्रमातृ, प्रमाण तथा प्रमेयगत व्यात्मकता नवयोनिका रूपमा चक्रराजमा प्रस्फुटित छन् । श्रीचक्र पनि क्षमात्मविग्रह भएकाले रश्मिचक्र तथा बिम्बचक्र दुबैको समाहार यसमा भएको छ ।

मन्त्रहरूको योनि मातृका नै हो । श्रीचक्र मातृकाचक्रको स्वरूप भएकाले यसको साधनाले मातृकोदय हुन्छ । मन्त्रोद्धार तथा मन्त्रचैतन्य योनिगह्वरबाट उद्धार हुनासाथै समग्र मन्त्रको स्वतः नै उद्धार हुन्छ र यही नै मन्त्रवीर्य हो । मन्त्रनिष्ठ विशिष्ट शक्तिका अवयवभूत मातृकानिष्ठ रश्मि नै यन्त्रराजमा पङ्क्तिबद्ध भएर बसेका छन् । जुन प्रकारले वर्णहरू समायोजित छन्, शेष अध्वा पनि त्यही क्रमले समायोजित छन् । वियच्चक्र पनि यसको नामान्तर छ । गह्वरमालिनीस्वरूपा

भगवती पराभट्टारिका चिद्व्योममा सतत तनु रत्नैः पराभूतैः स्वरूप हन् । अन्य समग्र चक्रहरू मातृकाबाट मन्त्रहरू उद्धृत भएजस्तै नवयोनिस्वरूप गह्वरबाट प्रसृत हुन्छन् ।

पूजाचर्चा

परा, परापरा तथा अपराक्रमले भगवती नै पूजाभावमा अवतीर्ण भई बिन्दु तथा विसर्गको सङ्घट्टदशाका रूपमा उदित हुन्छिन् । स्वस्वरूपावबोधन या चिदावेशस्वरूप परापूजामा पूज्यको उत्कर्ष हुन्छ भने चक्रार्चारूप अपक्रममा पूजकको । जबसम्म आत्मभाव विगलित हुँदैन, जबसम्म आत्मसमर्पणरूप प्रकाशमात्रता प्रथित हुँदैन तबसम्म पूजा सम्भव छैन । परापरामा ज्ञानमय नै उपासना हुन्छ र गुरुपारम्पर्यको यही नै गह्वर हो ।

परापूजामा समग्र अवस्था तन्मय नै हुन्छन्, आन्तर वा बाह्यकरण भैरवी रश्मिजालकै स्वरूपमा प्रथित हुन्छन्, त्यहाँ अद्वयप्रथामात्र हुन्छ । पूजा भनेकै परा हो, अन्य त द्वार मात्र हुन् । जसरी द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिका निमित्त द्वैतको उपलब्धि हुनुपर्छ त्यसरी नै परापूजाका निमित्त पनि अपराको अनिवार्य निर्वाह हुनुपर्दछ । अकुलधाम परापूजाको गृह हो र समना पूजापीठ । त्यस पीठमा त्रिपुरा वाङ्मयविग्रहमा प्रकट हुन्छिन् र उनको पूजा हुन्छ बिन्दुमात्रावस्थितिमा । शुक्ल र रक्तचरण भगवतीकै हृद् रूप हुन् र सामरस्य नै बिन्दुरूप परापूजा । यस परामर्शमात्रले चिच्चमत्कारबाट आह्लादको जुन अभिव्यक्ति हुन्छ त्यसको आस्वादन गरिएको अवस्थामा नै ह्लादरूप चरुकार्पण हुन्छ । प्रसादग्रहणरूप मोदभावमा जप हुन्छ । हृद्गुहान्तकालमा अहन्तारूप परानुभूति विश्वोत्तीर्ण-विश्वमय-परिपूर्ण-चिदावेशका रूपमा भएको हुन्छ । आनन्ददमात्रको नादात्मक अभिव्यक्ति नै जपको स्वरूप हो ।

परम भावमात्रमा अवस्थित या अवस्थानरूप विमर्श नै जप हो र यहाँ चित्कला पूर्णचन्द्रसमान प्रकट भएकी हुन्छिन् र महाणोडशीको नित्यलीला यहीँ हुन्छ । पूजाको यस परावस्थामा साधक शान्त तथा उदित हुँदै जब नित्योदित बन्छ तब बाह्य वा आभ्यन्तर समग्र भेद चिन्मात्ररूपमा प्रकट हुन्छन् र उक्त साधकको

उच्चारण मात्र नै जप, विमर्शमात्र नै मन्त्र, कल्पनामात्र नै ध्यान, क्रियामात्र नै पूजा हुन्छ । पूजा र पूजकभाव सर्वथा विगलित हुनाले परामर्शन उपाधिद्वारा अम्लान छ । भावमात्रलाई पूजा भनी उपचार गरिएको हो र त्यस्तै न्यास, तत्त्वशुद्धि आदिको पनि उपचारमात्र गरिन्छ । परापूजा इच्छामात्र स्वभाववाला हो भने अपरा पूजा क्रियास्वरूप हो । क्रियाको उपशम ज्ञानद्वारले इच्छामा नै हुने हुनाले अपरा पूजा शैवीमुखको आरम्भ हो, परामर्शको प्रथम उद्रेक हो ।

अपरा पूजा द्वयभावलाई अङ्गीकार गरेर अद्वयभावमा प्रवेश गर्ने उपाय हो । यसमा बौद्ध तथा पौरुष मललाई दीक्षा अभ्यासद्वारा संशुद्धि गरिन्छ । अभ्यास अणुतापन्न शिवको वास्तव स्वरूपको उद्बोधनका निमित्त गरिन्छ । यस महाजागरणस्वरूप पूजामा अविचल शिवभावको उदयका निमित्त प्रथमतः न्यास गरिन्छ । विश्वमयता उदयका निमित्त चिन्मात्रमा षडध्वको न्यास हुन्छ र त्यसमा भुवनबाट वर्णसम्म सूक्ष्मताको तारतम्यले विन्यास हुन्छ । अध्वको स्वभावलाई लिएर षोढा, महाषोढा, षडङ्ग आदि न्यास यथाम्नाय निरूपित छन् । प्रत्येक आम्नायमा छ प्रकारका षोढा न्यास छन् । चक्रन्यास, मन्त्रन्यास, आयुधन्यास, योगपीठन्यास आदि यथारुचि निवर्तन गर्नले ती ती न्यासलभ्य सिद्धिहरू प्रकट हुन्छन् । शिवमा नै शिवताको न्यास गरिन्छ, न्यासकर्ता र न्यास स्वयं शिव नै हुन् । भगवती त्रिपुराको हृदय शिव नै हुन् । शिवताको विन्यासपछि आसनकल्पना तथा बलि अर्पण हुन्छ । हृदयभट्टारकमा अहन्तास्वरूप सतत उदीयमान शिवभावलाई प्राणद्वारले बाह्यचक्रमा अवस्थित गर्नु नै आसन हो । जसरी सवितृशक्ति पिण्डमा प्राणका रूपमा आभासित छन् त्यसरी नै प्राणचक्रका रूपमा बाह्यपीठमा आभासित हुन्छ र प्राण यष्टाका रूपमा साधकमा तथा यज्यका रूपमा पीठचक्रमा सन्निहित हुन्छ । पिण्ड आदि स्थान शिवमयतामा मध्यावस्थान या क्रमसन्धि हुन् र यिनको न्यास गर्नले अन्यथावस्थानरूप भ्रान्ति विगलित हुन्छ । भावमात्र सविदग्निका स्वरूपमा ग्रस्त भई चिन्मात्रस्वरूप योगीलाई भेदप्रतीतिले वह्निप्रकारावृत हुनाले स्पर्श गर्न सक्तैन । सविन्मात्र त्रिपुरादेवी तथा लौहित्य विमर्शशक्तिका रूपमा अपरा अर्चा ग्रहण गर्दछन् र सोऽहं भावनाको उदय नै पूजा हुन्छ । तीन धाममा कलाका सन्निवेश अर्घ्यमा गरिन्छ र कलातीतका तीन पुर यसबाट प्रोज्ज्वलित बन्दछन् । गुरुपङ्क्ति तथा भैरवलाई द्रव्यार्पण गरी शेषले कामाग्निमा मरीचिवृत्तिको हवन हुन्छ ।

माता र मेय जब सङ्घटित हुन्छन् सविद्रूपमा त्यही नै पूर्णाहुतिको हवि हुन्छ । वाग्भव विश्वमय इन्धन, तुरीया स्वाभाविकी शक्ति तथा मध्यदशारूप चतुर्दशीको यसमा समिन्धन हुन्छ । निरस्तकलाक्रियारूपा उन्मनीमा मनरूप सुक्ले हवन हुन्छ । विषयसङ्गतिविना नै चिदावेशरूप चमत्कारमा योगीले स्थिति प्राप्त गर्दछ । पृथिव्यादि महेश्वरान्तको क्षमात्मावसान अकृत्रिम इन्धनप्रज्वलनबाट प्रज्वलित चिद्धाममा समर्पण हुन्छ । यसै भावमा कारणानन्दविग्रहा भगवतीको अर्चा भई नित्यानुसन्धान तथा नित्योदय प्रकारले पूजा र भगवतीविग्रहका रश्मिहरूको चक्राकारानुसन्धानस्वरूप चक्रपूजा सम्पादन गरिन्छ । स्थूलमा प्राप्त बाह्यचक्रनिष्ठ मातृकाहरूको देहावरणस्वरूप त्वक्स्मान प्रथम सम्पर्क हुन्छ र अमितमान आदिबाट साधक पुलकित भई अन्तश्चक्रमा प्रविष्ट हुन्छ । चक्र देवीविग्रह भएकाले महात्रिकोणस्वरूप समनाधामसम्मको पूजा गरी पुनः उन्मनीधाममा प्रवेशरूप गमागम हुन्छ ।

महाषोडशीको प्रधानपूजा षोडशोपचारले सम्पादन गरिन्छ । यसमा सवितृशक्तिलाई स्वमहिमामा अवस्थान गर्नु नै आसन हो । नामरूपात्मक मललाई चित्पादुकार्पण नै पाद्य हो । सवितृस्वरूप आह्लादनद्वारा मलशोधन अर्घ्यप्रदान हो । भावनारूपको कवलीकरण नै आचमन हो । सकलावरणविलापन स्नान हो । भावनात्मक वृत्तिविषयतालाई शून्यस्वरूप आवरण प्रदान गर्नु नै वस्त्रद्वारा देहप्रोक्षण हो । पूर्णत्व, नित्यत्व, व्यापकत्व आदि धर्मसँग धर्मिको अभेदानुसन्धान आभरण प्रदान हो । देहनिष्ठ पार्थिवांशमा चिन्मात्रतापर्यवसान नै गन्धार्पण हो । देहगत विवरलाई चिद्व्योममा पर्यवसित गर्नु नै पुष्पार्पण हो । समग्र प्राणवृत्तिलाई सविदर्पण गर्नु धूप अर्पण हो । देहमा निहित इन्धन पराशक्तिको स्वरूपमा पर्यवसित गर्नु नै दीपार्पण हो । जीवनवृत्तिको हेतुभूत देहनिष्ठ अमृतलाई परामृतरसमा समर्पित गर्नु नै नैवेद्यार्पण हो । षोडशान्तमा रहेको इन्दुमण्डलको चिद्भावभावना ताम्बूलार्पण हो । वैखर्यादि वाणिद्वारा परव्योममा प्रवेश नै स्तोत्र हो । वारंवार विषयोन्मुख मनलाई प्रत्यावृत्त गरी निर्विषयक ब्रह्ममा विलीन गर्नु नै प्रदक्षिणा हो । चित्तवृत्तिलाई वाच्यार्थद्वारा परमसत्तामा लक्षित गर्नु नै प्रणाम हो । वस्तुतः यसप्रकार निर्विकल्पक स्वरूपावस्थानमात्र पूजा हो । यस पूजासम्म पुन्याउन साधनभूत चरुक अर्पणमा पनि द्वारका रूपमा पूजाको उपचार गरिन्छ ।

अपरा अवस्थाबाट परास्वरूप पूजामा प्रवेश गराउन द्वाररूपमा परापरा पूजाको अनुष्ठान गरिन्छ । यसमा ज्ञानस्वभावको उत्कर्ष हुनाले मननको प्राधान्य हुन्छ र शाक्तोपाय विशेषतः यसअन्तर्गत पर्दछ । यसमा बाह्य चक्रार्चाबाट शक्ति, यामल, देह, प्राण तथा मतिमा क्रमशः प्रवेशरूप अर्चा हुन्छ । प्रत्येक बाह्य अवस्थितिबाट अन्तरतम अवस्थितिसम्मका सबैमा परारसको आप्यायन गरिनु नै यस पूजाको तात्पर्य हो । विकल्पको संशोधनद्वारा निर्विषयक धाममा पुग्न सकिन्छ । शुद्ध विकल्प उदित नभई परापूजा सम्भव छैन । यसका निमित्त अशुद्ध विकल्प शुद्ध गर्न विभिन्न श्रेणीको सोपानमा आश्रय लिइन्छ । जसरी अन्तरतम चक्रमा प्रवेश गर्न द्वारबाट प्रवेश गरिन्छ त्यसरी नै शुद्ध विकल्पका निमित्त लोकका राग, द्वेष, मोह आदि सङ्कलुष्टतम विकल्पको समेत आश्रय लिइन्छ ।

वैखरीक्रमले परास्वरूपमा अवस्थानस्वरूप जप पनि परापरा पूजा हो । अपरा पूजाको अन्तिम उत्कर्ष हो कुलदीपनिवेदन जसमा विश्वविकल्प सवित्कलामा प्रोल्लसित भएको हुन्छ र यसपछि नै जपारम्भ हुन्छ । वागर्थमय प्रपञ्चमा करणप्रवृत्तिको निरोध गरी आन्तर नादामर्श नै जप हो । वैखरी वाणीबाट जप आरम्भ गुरुमुखोच्चारणानुच्चारद्वारा हुन्छ भने नादामर्शमात्र मध्यमा जप तथा मन्त्रदर्शनस्वरूप पश्यन्ती जप हुन्छ । पश्यन्ती जप नै सूक्ष्म परावस्थामा अद्वयभावापन्न हुन्छ । मन्त्रार्थ, मन्त्रचैतन्य तथा योनिमुद्रा जपका प्रधान रहस्य हुन् । जप मननात्मक हुन्छ र मननको करण मन हो । प्राण जति गतिशील हुन्छ मन उति नै चञ्चल । प्राणको निरोध गरेर जप गर्नुपर्दछ अथवा प्राणसम जप गर्नुपर्दछ । 'स' र 'ह'मा गमागमस्वरूप प्राण नै परिनिष्पन्न अवस्थामा प्रकाशविमर्शरूप शुक्ल-रक्त बिन्दु बन्दछ । प्राणमा कालोदयको ज्ञान गरी मातृकोदय तथा मन्त्रोदयको बोध गर्नुपर्दछ । प्राणमा मन्त्र उदित भएपछि मात्र जपको प्रारम्भ हुन्छ । त्यसका लागि जसरी प्राणमा मन्त्रोदय हुन्छ त्यसरी नै बीजादिक्रमले मन्त्रोद्धार गर्नुपर्दछ । अपानादि उदानान्त समग्रमा मन्त्रोदय भएपछि जगदानन्दस्वरूप वास्तविक आनन्दको सञ्चार हुन्छ । यसमा मूलाधारनिष्ठ वह्नि कुण्डलिनीको उद्बोधनपछि हृन्मण्डलमा सूर्यकुण्डलिनी तथा बिन्दुमण्डलनिष्ठ सोमकुण्डलिनीको उद्बोध हुनुपर्दछ । चाण्डाली शक्ति एक भए तापनि भिन्नदहरमा प्रतिबिम्बित हुँदा भिन्नकला ग्रहण गर्दछिन् । साध्वित्रिवलयको

हुन्छ । षोडशान्त नै महाधाम हो जहाँ प्रवेश गरेपछि प्रपञ्चमात्रको विलयन हुने हुनाले त्यो 'गह्वर' हो । एउटा बीजानुगत नादले अर्को बीजपर्यन्त उच्चार हुन्छ र नाद विलीन भएपछि नै मन्त्रदर्शन हुन्छ । षोडशधाममा शून्यषट्क, अवस्थापञ्चक तथा विषुवसप्तकको भावना गरिन्छ । बहिःप्रकट नवयोनि तथा बिन्दादिदशामा यिनको विनियोग गर्नुपर्दछ । आत्मा, प्राण र मनको संयोग प्राणविषुव हो । मूलबिन्दादिलाई नादमा लय गराई हृदयमा स्वयं लीन भई गह्वरप्रवेश नै मन्त्रविषुव हो । नाद र नाडीको समायोगले समग्र ग्रन्थिभेदन गर्नु नै नाडीविषुव हो ।

नादान्तपछि शक्तिस्थानमा आत्मविश्राम प्रशान्तविषुव हो । स्वयं लीन नादलाई ऊर्ध्वसञ्चारमा सविन्मात्रले आकर्षण योगद्वारा समनान्त सूक्ष्मतम नादानुसन्धान शक्तिविषुव हो । कालकलाको भान नहुने उन्मनीधाममा नादविश्रमणरूप कालविषुव हो । उन्मनातीतधाममा आत्मानुसन्धानरूप महाजागरण तत्त्वविषुव हो । जाग्रदादि तत्त्वविषुवान्त विकल्पकुललाई परित्याग गरी स्वरूपमात्र या चिन्मात्र गह्वरप्रवेश नै परम स्थानका रूपमा मन्त्रानुसन्धान गरिन्छ । यसप्रकार जप गरी विमर्शमात्र स्वरूपमा जप समर्पण गरी शिवशक्तिसामरस्यजनित आनन्द निर्भर रही महाहं भावद्वारा विश्वमा चिन्मात्रसारताको अनुसन्धान गरिन्छ । सवित्को विश्वरूपताद्वारा साधकमा नित्योदित समाधि लाभ हुन्छ । यस अवाङ्मनसगोचरधाममा नियोकत्री पराभट्टारिका नै गुरु हुन् र मूलोद्भव शक्तिचक्र तन्मय भई अव्ययधाममा विलीन हुन्छन् । यसपछि जीवात्मालाई श्वासद्वयनिरोध तथा कुण्डलीत्रयसम्पर्कद्वारा बिन्दुविसर्गसमायोग हुँदा बलि अर्पण हुन्छ । चिन्मात्र भगवती स्वात्मविग्रह नै चरुका रूपमा महाकामेश्वरार्पण गर्दछिन् र यस चिदावेशलाई महाचरुकार्पण भनिन्छ । यही यागद्वारा भगवती महान्निपुरसुन्दरीको उपासना गरिन्छ । यस रहस्यलाई जान्ने नै महायोगी हो र उसका नै समग्र इच्छा आदि शक्ति विशुद्ध रूपमा स्फुरित हुन्छन् ।

श्रीतन्त्रहृद्गह्वरः

श्रीतत्त्वगर्भः

संवित्प्रस्तरः

द्वयाद्वयपदद्वन्द्वां द्वयाद्वयविवर्जिताम् ।

नित्यां चिन्मात्रविस्तारां तुर्यातीतामुपास्महे ॥१॥

विश्वोत्तीर्णा विश्वमयी षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपिणी ।

अक्रमा क्रमसंस्कारा परा सविद्विराजते ॥२॥

अनुत्तरं निर्विकल्पं चिन्मरीचिविजृम्भितम् ।

परिच्छेदापरिच्छेदोपाधिभेदविवर्जितम् ॥३॥

यथाऽऽलोकपरिच्छेदो विषयाख्यः प्रकाशते ।

चैतन्यं भाति विश्वात्मा मानाकारो द्वयाश्रितः ॥४॥

सर्वातीतं सर्वमयमप्रमेयं स्वयं प्रथम् ।

चितिमात्रं परं धाम नानाशब्दैर्निरुच्यते ॥५॥

सत्ता क्रिया कारकञ्च वारि-वाष्प-हिमात्मता ।

तदन्तः परमं तत्त्वं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥६॥

सङ्कोचात्म-विकासात्म-क्रमारूढक्रियामयम् ।

शक्तिचक्रं चिदणवो व्यज्यन्ते यस्य विस्तरे ॥७॥

नैव मायाविनो माया नैवोर्णाप्यूर्णनाभितः ।

सलिलं न हिमाद् भिन्नं जगत् तद्वच्चिदात्मकम् ॥८॥

स्वयमुल्लसते नित्या मायाकाया निजेच्छया ॥९॥

क्रमाश्रिताऽप्यक्रमा वा जगदाकारविग्रहा ।

कुलं चित्रादिविज्ञानं यथासंख्यं विकल्प्यते ॥१०॥

तन्मयत्वाद् भाववर्गः शक्तः सन्मात्रविस्तरः ।

भ्रान्तिस्वप्नादिविज्ञाने सत्तासापेक्षता समा ॥११॥

समष्ट्या चेतसा क्लृप्ता व्यष्ट्या वागर्थभेदतः ।

सदसद् वा यथेच्छं वा सत्त्वं चित्त्वमपेक्षते ॥१२॥

निरपेक्षा शिवावस्थाऽनवस्था कल्पितेऽन्यथा ।

कार्यकारणभावेन व्यक्ततां याति चिन्मयः ॥१३॥

लोके रथादिव्यापारो भिन्नावयवसङ्ग्रहे ।

शिवस्वभावमाश्रित्य सर्वाधिष्ठानमप्यतः ॥१४॥

देशकाललयो यत्र बाह्यान्तश्चित्रवर्जितः ।

स्पन्दास्पन्दात्मयुगपद् गह्वरः सर्वसम्भवः ॥१५॥

वाच्यवाचकद्वैविध्यं मनोमूलं क्रमाश्रितम् ।

अध्वषट्कं महामायास्फारः कामेशकल्पितः ॥१६॥

शिवो भ्रमति जीवाख्यः स्वप्रकाशमयेऽध्वनि ।

जाड्याजाड्यविभेदेन नानास्थानेषु व्यापकः ॥१७॥

स जीवः प्राणसम्पर्काद् भिन्नाधिष्ठानव्यञ्जितः ।

बद्धः पिण्डाभिमानेन मुक्तो मोहप्रहाणतः ॥१८॥

अत्र विद्येश्वरा भान्ति निर्विकल्पे महाहृदे ।

तदन्तान्तान्तर्हृदये भाति कामेश्वरः स्वयम् ॥१९॥

नित्या शिवस्य चिन्मात्रानुभूतिः क्षणवर्जिता ।

सर्वाभासाऽप्यनाभासा युगनद्धस्वयंप्रथा ॥२०॥

बीजाङ्कुरतया शाक्तवीर्यमुल्लसनात्मकम् ।

बीजाङ्कुरतया सर्वमेकीकृत्यावतिष्ठते ॥२१॥

अश्वत्थमिव बीजान्तः शून्यमात्रान्महाहृदात् ।

अक्षयामाश्रित्य कलां पुनः सूते चराचरम् ॥२२॥

तुरीयाम्बा पञ्चकृत्या भासा रक्तिर्विमर्शनम् ।

बीजावस्थापनं स्वात्मलापनं स्पन्दनं श्रियः ॥२३॥

सृष्टि-स्थिति-लयानाख्या भासाक्रमप्रकाशिता ।

अहमाक्रान्तसङ्कोचमहोदयविलासिनी ॥२४॥

सविदेव पुरा प्राणे भासते कुलसंक्रमे ।

ब्रह्माण्डे हंसरूपेण जीवे कुटिलकुण्डली ॥२५॥

प्राणप्रस्तरः

शक्तिचक्रं समालिङ्ग्य रूपं रूपं विभर्ति सः ।

स्वभावं गोपयन् देवस्तस्यात्मा वह्निवासिनी ॥१॥

देशकालक्रमाक्रान्ता पदमन्त्राक्षरात्मिका ।

धामतत्त्वकलारूपा वाच्यवाचकविग्रहा ॥२॥

सा चण्डिका कण्ठिनी नित्या सारः स्पन्दश्च गह्वरः ।

हृदयं व्योम उच्छुष्मश्चरणं चाभिधीयते ॥३॥

त्रिधा विभक्तं यत्किञ्चिद्द्वाम बीजं विसर्जनम् ।

गुणस्तत्त्वं च शक्तिश्च स्फारस्तस्या निगद्यते ॥४॥

नरशक्तिशिवोल्लासा स्वभित्तौ स्वेच्छया मुहुः ।

भैरवाकारवपुषा ग्रसमाना च स्वात्मनि ॥५॥

अनुत्तरं ब्रह्मतत्त्वं प्रकाशामर्शगर्भितम् ।

कामो बीजं कला योनिर्लीला वागर्थविस्तरः ॥६॥

त्रिविधोपायहृदयनिलया भगमालिनी ।

समावेशभिदा भाति त्रिगुणा लिपिविग्रहा ॥७॥

परापरस्यैव धाम्नः प्राकट्यं ज्ञानसञ्चरः ।

मन्त्रचक्रदेहभिदा मायावीव विजृम्भते ॥८॥

देवो विश्वमयो माता ग्रस्तमेयस्वभावकः ।

बाह्योद्यमलयस्तत्र षोडशी देवता चितिः ॥९॥

भावयुग्मकुचद्वन्द्वा क्षयहीना परात्परा ।

कल्पनाकुलसङ्गासा महानित्या हृदालया ॥१०॥

शाक्तस्फारः क्रमाक्रान्तप्रकाशामर्शनिर्भरः ।

उदानान्तः परामर्शाद् ग्रस्तमेयेन्धनः शिवः ॥११॥

नोपासा गह्वरावेशे चिन्मात्रे किं विकल्पनम् ।

वर्ण-चक्र-मन्त्र-धाम-सविद्रूपा विमृश्यते ॥१२॥

मातृभैरवगा शक्त्यावृता तत्त्वानुगाऽन्तरा ।

सर्वात्मिका धामभिन्ना चित्तिस्त्रिपुरभैरवी ॥१३॥

स्वात्मोच्छलत्तारूपोऽसौ परिणामो महारवः ।

त्रिवृत्कृतजगन्मूलः स्पन्दः हृदयमाश्रितः ॥१४॥

आद्यन्तचोदिता वीर्यवन्तो मन्त्राः फलप्रदाः ।

मन्त्रपिण्डे प्राणयोगादन्यथा बुद्बुदोपमाः ॥१५॥

शिवशक्त्यविनाभावात्तुर्यातीतोऽहमाकृतिः ।

आद्यः पञ्चकलो वामाज्येष्ठारौद्रम्बिकायुतः ॥१६॥

इच्छाज्ञानक्रियाशान्तायोगोन्त्यो रुद्रयामलः ।

पश्यन्तीभूमिका वाचः शिवाम्बात्माद्वयोदयः ॥१७॥

शान्ताम्बिकासमाश्लिष्टा श्रृङ्गाटाकारताङ्गता ।

वामेच्छा ज्ञानज्येष्ठा च क्रियारौद्री विजृम्भते ॥१८॥

संघट्टा मध्यमा शून्य-स्पर्श-नाद-ध्वनि-क्रमात् ।

विन्दुशक्तिबीजतया योगेन नवधा स्थिता ॥१९॥

स्फुटाक्षरस्वरूपेण वैखरीवाङ्मयं जगत् ।

शब्दतत्त्वस्य विस्तारे बाह्याभासः क्रमाक्रमः ॥२०॥

द्विधा विभागः पश्यन्ती क्रियामूर्तितया चित्तेः ।

सर्वावरणविक्षेपस्वभावप्रतिभोदया ॥२१॥

पिण्डे पदे तथा रूपे रूपातीते चकास्ति वाक् ।

ब्रह्म-प्रकृति-मायाण्ड-शाक्ताण्डपरिबृहिता ॥२२॥

रश्मिबोधात् पुलकिताः प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥२३॥

दीक्षा-चर्या-यागभेदस्तदाश्रित्य प्रवर्तते ।

क्रियाया विविधत्वं च सम्प्रदायास्ततः पृथक् ॥२४॥

मूर्तिक्रियाभेदरूढा नित्या याति प्रमेयताम् ।

तदात्मतासमापत्त्या समुपास्या गमागमे ॥२५॥

उदयप्रस्तरः

सिद्धिश्च सर्वभावानामसिद्धिश्च स्वसविदः ।

व्यापारत्वात् स्वयसिद्धा सवित् सर्वप्रकाशिका ॥१॥

प्रपञ्चनिरपेक्षत्वाच्छून्यं गह्वर उच्यते ।

शून्यातिशून्यपदवी सर्वशङ्कानिमज्जनात् ॥२॥

कार्यकारणभावेन साधवः साधयन्तु वा ।

चिद्रूपत्वात् समग्रस्य न तस्यास्ति प्रयोजनम् ॥३॥

प्रतिबिम्बेन सूर्यस्य न म्लानिर्न च शीतता ।

तद्वदेव पराम्बाया न क्षयः प्रतिबिम्बनात् ॥४॥

कौटिल्यं तत्र वक्रेशीरूपतां व्यञ्जयत्यतः ।

लोको विश्वप्रथाकारः प्रत्यावर्त्त स्फुटास्फुटः ॥५॥

व्योमवामेश्वरी स्फारमात्रसारा जगत्प्रथा ।

अवभासनवीर्येण नादरूपा वियत्कला ॥६॥

तद्विकासे देशकालात्मना भेदः प्रकल्पितः ॥७॥

यतो व्यापारसन्ताना तत्सारस्त्वबोधनम् ।

तदधिष्ठानरूपेण परा देवी विराजते ॥८॥

धरादिशिवपर्यन्तमुमा व्याप्नोति स्वात्मना ।

नादिफान्ताक्षरोद्रेकाच्छून्याशून्यात्मकं जगत् ॥९॥

वामेश्याः प्रथमोल्लासस्त्वयनं ससिसृक्षया ।

प्रवृत्तिः परमश्वर्याः स्वात्मोल्लासः शिवात्मना ॥१०॥

कुलाकुलात्मना पिण्डे सार्धत्रिवलयाऽऽलया ।

महानित्या भासयति परिच्छिन्नप्रमातृताम् ॥११॥

आलिकालिमयी वामा तत्त्वातीता च तन्मयी ।

अष्टात्रिंशत्कलाग्रासा पञ्चाशल्लिपिविग्रहा ॥१२॥

महाबिन्दुचिदाकाशे भासान्ताः क्रमदेवताः ।

सन्त्याशिलष्टा यदुद्रेकादाम्नायाः शिववक्त्रजाः ॥१३॥

कलायन्त्रसमाश्लेषादाम्नायस्फारसंस्फुटा ।

महावज्रेश्वरी सर्वाम्नायरूपा चिदुत्क्रमा ॥१४॥

प्रसरो ज्ञातृ-विज्ञान-ज्ञेयभावात् त्रिधा मनोः ।

उच्छुष्मस्तु परातीतस्त्रिपुरा क्रमलङ्घिनी ॥१५॥

रक्तशुक्लमित्रबिन्दूद्भवा वाक् त्रिविधोदया ।

सर्वाधिष्ठानरूपत्वात् न कार्य कारणं परा ॥१६॥

धाममण्डलभेदेन स्थूलसूक्ष्मपराकृतिः ॥१७॥

मातरो योगिनीवक्त्रात् सविच्चक्रप्रचोदिता ।

भिन्नाकाराः प्रवर्तन्ते भिन्नकार्यामितांशवः ॥१८॥

विषयाकारविज्ञानं बध्नाति मातृकाकुलम् ।

मोचयत्यपरिच्छिन्नं मन्त्रारूढं मनोमुखम् ॥१९॥

आत्मा विद्या तथा माया शक्तिश्चैव शिवः क्रमात् ।

व्याप्नोति तत्र सकलो विज्ञानाकलसंज्ञकः ॥२०॥

प्रलयाकलसंज्ञश्च मन्त्रमन्त्रेश्वरक्रमात् ।

महेश्वरश्च मन्त्राणां स्वच्छन्दः कुलविग्रहः ॥२१॥

प्रमातारो विभिद्यन्ते मलानां तारतम्यतः ।

घटादिना सलिलवत् खवद्देवः पराकृतिः ॥२२॥

शोध्यशोधकभावेन यदा बिन्दुर्विभज्यते ।

गुरुशिष्यतया कामेश्वरो याति विसर्गताम् ॥२३॥

शिवेच्छा हृदयारूढाऽनुग्रहाय प्रचोदिका ।

शिष्यत्वकामो जिज्ञासुः शोधनीयस्तया भवेत् ॥२४॥

शक्तिपाततारतम्यात् शास्त्रतः गुरुतः स्वतः ।

बोधभानोः समुदयो विद्यामन्त्रः स्वयविधिः ॥२५॥

। इति श्रीतत्त्वगर्भः ।

श्रीचक्रगर्भः

रूपप्रस्तरः

मातृमेयात्मको लोकश्चिन्मात्रो बिन्दुविग्रहः ।

अधिष्ठानं महाबिन्दुः शक्त्युल्लासात्मसर्जने ॥१॥

कृन्तत्यशेषं पाशौघं करोत्यात्मप्रकाशनम् ।

विकासं बिन्दुतो याति वियच्चक्रं चकत्यतः ॥२॥

अग्निसोमात्मसंघट्टद्देवतामण्डलोदयः ।

चिदंशुप्रसरे कोणदलाद्याकृतयः स्फुटाः ॥३॥

स्वातन्त्र्यमात्रसारस्य शाक्तस्फारविमर्शनात् ।

प्रपञ्चात्मप्रकाशात् प्राक् प्रकाशात्मावबोधनम् ॥४॥

निर्मले दर्पणे यद्वन्मार्त्तण्डः प्रतिबिम्बते ।

विमर्शशि प्रकाशश्च चिन्मात्रो यन्त्रितस्तथा ॥५॥

शक्तिगह्वरमाविष्टश्चिद्व्योमानन्तविग्रहः ।

चित्तयन्त्रं संस्फुरति शिवश्च फलितो हृदि ॥६॥

बिन्दुसर्गशरीरोऽसौ रक्तशुक्लविभेदितः ।

द्वयमूलश्चिदामर्शस्त्रिकोणाद् भूपुरावधिः ॥७॥

निर्विकल्पान्महाशून्याद् विकल्पकुलग्रासनात् ।

आद्यस्पन्दो बोधमयस्ततो हृदयसञ्जितः ॥८॥

उदयः सहजस्यायं चित्तयन्त्रप्रचोदितः ।

क्रिया विकल्पोऽभावश्च त्रिकोणाकारतां गतः ॥९॥

धर्मोऽपि धर्मिणां राज्ञि धर्मी गच्छति धर्मतन्त्रे ॥
CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri

मायाजालस्य विस्तारे नास्ति किञ्चिन्नियामकम् ॥१०॥

आम्नायः शाम्भवोल्लासो वामदक्षिणसञ्जितः ।

ज्ञानक्रियाविभेदेन चितिवह्निप्रवेशिनः ॥११॥

समग्रस्य प्रपञ्चस्य सारः प्रसरकुञ्चने ।

कार्यकारणलोकस्य विमर्शो बीजमुच्यते ॥१२॥

स्वावबोधः परव्योम्नो वह्नेर्दाहकतासमः ।

विकासो जडताभावो विमशविशसञ्जितः ॥१३॥

क्रिया हि जडता स्पन्दस्वभावप्रतिभाश्रिता ।

अन्तर्विमर्शो भावानां हानादानक्रियात्मता ॥१४॥

देहाविष्टो यथा जीवो मायायन्त्रनियन्त्रितः ।

प्रवर्तते बहिर्वृत्तौ यन्त्रारूढा तथा परा ॥१५॥

व्याप्यव्यापकभावेन सापेक्षत्वं द्वयोरपि ।

सर्वात्मना संस्फुरति चक्रभावेन देवता ॥१६॥

विस्तारस्योद्यमो बिन्दुभूगोहो मातृकाकुलम् ।

षडध्वसंहारमयमनाख्यं योनिमण्डलम् ॥१७॥

इच्छा त्रिकोणतां याति मातृभैरवरूपताम् ।

वेत्तृभावप्रहाणेन कोशात् कोशं प्रमेयता ॥१८॥

शक्तिशक्तिविनिर्भेदाज्जातवेदस्समन्वयात् ।

वस्वात्मता क्रियास्फारादेकाऽपि बहुधा स्फुटा ॥१९॥

बिन्दुस्त्रिकोणमाध्यायिकमन्त्रचिह्नं पुनोऽष्टकम् Gangotri

इन्द्रियाणि तद्विषया द्विदशारतया स्फुटाः ॥२०॥

करणानां समाश्लेषो मन्वरः प्रकृतिर्महान् ।

अहङ्कारस्तथा तन्मात्राणि वसुदलात्मना ॥२१॥

भूतेन्द्रियमनोयोगाच्छोडशारः कलात्मकः ।

दशमुद्राप्रथारूपं भूगेहं चिञ्चिणीवपुः ॥२२॥

षोडशत्वसमुद्रेकात् सर्वाशापूरणं स्वतः ।

मोहेन रागद्वेषाभ्यां लोकस्त्रितयचित्रितः ॥२३॥

नवावरणचक्रस्य काये सकलरूपता ।

अर्धेन्द्राद्युन्मनान्तस्य परापरस्वरूपता ॥२४॥

सृष्टिसृष्ट्यादिभेदेन त्रिपुराद्यास्तु देवताः ।

चक्रावरणव्यापिन्यो नव नित्या हृदास्पदा ॥२५॥

नामप्रस्तरः

कौलिनी क्रमनिर्भासा विश्वोत्तीर्णाऽक्रमा परा ।

युगनद्धा चित्रचक्रारूढा गह्वरमालिनी ॥१॥

तत् प्रकाशविमर्शास्यं समुदेत्यहमात्मना ।

अनुत्तरं लोकबीजं स्वात्ममूला हि वृत्तयः ॥२॥

बिन्दुरूपाऽम्बिका धत्ते स्वेच्छया चक्ररूपताम् ।

पुनर्देहस्य सङ्कोचाल्लयमाप्नोत्यनुत्तरे ॥३॥

अत्रान्तःस्थोष्मसम्पर्क ओष्ठ्यान्तश्च त्रिकोणके ॥४॥

द्विदशारे कादिनान्ताश्चतुष्कोणे च भान्तिमाः ।

अनुत्तरादिशूलान्ता मन्वरे मातृकाः स्थिताः ॥५॥

दलचक्रे बिन्दुसर्गो शिवशक्तिमयस्तु क्षः ।

समाहारतया बिन्दौ क्षात्मिका त्रिपुरेश्वरी ॥६॥

रौद्रुल्लासः क्रियाशक्तेर्भूपुरस्य स्वरात्मता ।

कलाविक्षोभकामाख्यानङ्गादिवसुदेवताः ॥७॥

जगद्वमनशीलत्वादस्या वामास्वरूपता ।

मेयानां वान्तरूपत्वं चर्वयत्यखिलं लये ॥८॥

दिव्ययामलभावेऽस्मिन् गुह्यविद्यास्तु कोटिशः ।

मातृकाचक्रमारूढा व्यापिन्यां योजयन्ति ते ॥९॥

त्रिपुराद्याश्रितस्फारारूढा पञ्चदशी परा ।

षोडशी सविदोल्लासे कालचक्रात्मना स्फुटा ॥१०॥

कालः प्रमातृसापेक्षः सप्तधा मातृकामुखः ।

विधाय शाम्भवोल्लासमुन्मनायां स लीयते ॥११॥

महाबैन्दवचक्रं हि गुहा संज्ञानवर्जिता ।

अक्षरोच्चारमात्राया अर्धमात्रा तु बैन्दवी ॥१२॥

तदर्धाधर्धाधर्धक्रमशोऽमाकला षोडशी परा ।

नातः कालकलास्पर्शो मनसः संक्षयो यतः ॥१३॥

उत्क्रान्ता भैरवीरूपा योगिनीस्थानमुच्यते ॥१४॥

चिन्मात्रामर्शनं तुर्यं यन्त्रे बिन्द्वात्मताङ्गतम् ।

स्पर्शं जाग्रत्स्वरे स्वप्नो निद्राऽन्तःस्थं परोष्मसु ॥१५॥

सङ्गोचात् स्पष्टता वर्णे विकासाद् विवृतो भवेत् ।

स्थानेष्वभावः सौषुप्तं भावो जाग्रद् विशिष्यते ॥१६॥

सन्तापनं सन्तपनं स्थानेष्वपि प्रकाशवत् ।

बिन्दुस्वभावः श्रीकण्ठे वामेश्याः परमा कला ॥१७॥

तुर्यं चानुत्तरो बिन्दुर्नित्यायाः प्रथमोदयः ।

ईक्षणं चास्य विस्तारो विसर्गस्तदिहोच्यते ॥१८॥

विमर्शनं बिन्दुधर्मो वियुक्तः शङ्करस्ततः ।

किं वा प्रकाशः स्याद्धर्मः सम्बन्धः परिकल्पितः ॥१९॥

बिन्दुसर्गो मातृभागौ तदन्तः स्थानमान्तरम् ।

पञ्चह्रस्वस्वराः स्वप्नरूपा लोकोत्तरस्थिताः ॥२०॥

विश्वाकारा विराडात्मदीर्घाः स्युर्जागिराभिधाः ।

सन्ध्यक्षराणि प्रसरत् प्राणप्रामाण्यरूपिणः ॥२१॥

अधिष्ठाता भवेद् बिन्दुह्रस्वाणामुद्यमान्तरः ।

दीर्घाणां च विसर्गोऽस्ति कलाषोडशविग्रहः ॥२२॥

महात्रिकोणे कामेशी-वज्रेशी-भगमालिनी ।

शाक्तोल्लासक्रमाद् बिन्दुसर्गाधिष्ठानमान्तरम् ॥२३॥

उदयास्तमया मन्त्रा रश्मिदेहाश्चिदुद्गमाः ॥२४॥

मेयांशस्य चिदावेशः स्वभावः प्रथनात्मकः ।

मयूराण्डे यथा वर्णा कुलञ्चाद्यन्तिमे तथा ॥२५॥

मुद्राप्रस्तरः

विमर्शः परमाशक्तिरिच्छास्फारो जगन्मयः ।

क्रिया मुद्रा प्रबोधार्थं मोदद्रावणकारिणी ॥१॥

नामरूपात्मकं मेयं क्रमाद् वमनचर्वणे ।

कलाः कुर्वन्ति माहेश्यो मातृकाभैरवात्मिका ॥२॥

आदिमान्त्यकलोद्रेकाद्रुद्राण्यः सामरस्यदाः ।

मुद्रा दश महेश्वर्या वामेच्छादिसमन्वयात् ॥३॥

सर्वसिद्धिप्रदा देव्यो मोहयन्ति नियामिका ।

रञ्जयन्ति मिताभासान्मोचयन्त्यमितप्रथा ॥४॥

मोहो हि जडता नान्यो तद्धाने चिन्मयं जगत् ।

मोहनिद्रा महामाया रोधिनी सा तमोऽभिधा ॥५॥

शिवशक्तिसमायोगप्रभवास्तन्मयास्तथा ।

मुद्रयन्ति परे भावे यन्त्रनाप्तांशवः शिवाः ॥६॥

पराशक्तिर्बोधसारा धत्ते मुद्रात्मतां स्वतः ।

अभेदाः शाम्भवोल्लासे शाक्ते मननविग्रहाः ॥७॥

आणवे वृत्तिमास्थाय करणानां स्फुटाः पृथक् ।

दक्षाङ्गुल्यः शक्तिरूपा वामाः शैवाः प्रकाशकाः ॥८॥

प्रकाशस्य समग्रस्य स्रोतस्तदनुप्राणकम् ॥९॥

भाः स्रोतोमुद्रणान्मुद्रा निःशेषोत्पत्तिहेतुना ।

कारणब्रह्मरूपेण योनिश्चेच्छाप्रसर्पणात् ॥१०॥

बिन्द्वन्तराले धर्मादिसंघट्टादुदयश्चितेः ।

अरणिद्वयसंघट्टाज्जातवेदोदयो यथा ॥११॥

उन्मेषान्ते स्थिता मूले सुषुप्तभुजगी वृता ।

निमेषेऽकुलपद्मान्तर्व्योमवामेश्वरीवपुः ॥१२॥

व्योमन्यस्तङ्गमनान्मुद्रा खेचरी रावभूमिका ।

बोधाकाशविहारिण्या नित्याया मुद्रणात्तथा ॥१३॥

अस्यैवानाख्येयभूमेर्गोदिग्भूक्रमसञ्चरः ।

मातृकाष्टकभेदेन कलाभिर्मुद्रिता यथा ॥१४॥

षडानन्दाः क्रमाच्चक्रे सर्वानन्दस्तु व्यापकः ।

तन्मयी भैरवीमुद्रा द्वायाभासविवर्जिता ॥१५॥

रूपातीतं तथा रूपं पदं पिण्डमनुक्रमात् ।

ओङ्याणादिस्वरूपाणि पदानि जाग्रदुत्तरे ॥१६॥

चिन्मयो बिन्दुभावश्च हंसः कुटिलकुण्डली ।

मूलं हृदाज्ञारन्ध्रश्च स्थानं पिण्डमनुक्रमात् ॥१७॥

स्वप्नस्य जाग्रतश्चैक्यं बाह्याभासेन लभ्यते ।

अनाभासा सुषुप्तिः स्यात् तुर्यं प्रत्यक्प्रथामयम् ॥१८॥

एकैकसंकमादभ्यानन्त्यां शोद्धं मूलं
समष्टौ मूलविद्यास्तु सन्त्यवश्याभिमानिनः ॥१९॥

मन्त्रा विद्या सिद्धसाध्याः शाबरा डामरास्तथा ।

जगदस्यास्समाहारः स्वात्मानात्मस्वरूपतः ॥२०॥

ज्ञातृविज्ञानविज्ञेयमूलभावाश्रिता परा ।

बाह्यावस्थाभिमानेनानन्तभेदवितानिता ॥२१॥

स्वप्नस्तु ज्ञानतापत्तिः क्रियारूपस्य जाग्रतः ।

तद्धानमेव सौषुप्तमभावस्थानमुच्यते ॥२२॥

उदयास्तमयं स्थानमुच्यते कुलसंक्रमे ।

तद्वदेवाभेददशा धामसञ्चारशालिनी ॥२३॥

जाग्रद्रविर्जातवेदा स्वप्न इन्दुः सुषुप्त्यपि ।

अणोः शिवत्वसञ्चारे स्फुरत्येकात्मना स्वतः ॥२४॥

जडाजडाख्या विश्रान्तिर्निद्रास्वप्नविभेदिता ।

निवृत्तिर्जाग्रत्तुर्याख्या स्वभावामर्शनात्मिका ॥२५॥

॥ इति श्रीचक्रगर्भः ॥

इच्छाप्रस्तरः

शक्त्यास्पदां घोरघोराघोररश्मिविलासिनीम् ।

मुद्रापुस्तकरां त्र्यक्षां कृशां पूर्णां श्रये कलाम् ॥१॥

देहप्राणादिभिर्भवैस्त्रिपुरा स्वप्रथात्मिका ।

परापरादिभेदेनार्चिताऽभीष्टार्थदायिनी ॥२॥

स्वामर्शात्मचिदावेशा पूजा स्वात्मपरोक्षमा ।

पूज्यपूजकभेदोत्थसामरस्याऽपरा स्मृता ॥३॥

यष्ट्यज्यादिभिर्भवैः प्राण एव विकल्प्यते ।

अस्यैव गह्वरावेशो नित्योदितसमाधिना ॥४॥

उपचारस्त्वयं पूजाजपध्यानादिसङ्ग्रहः ।

इच्छामात्रं परार्चा स्यात् क्रियारूढाऽपराऽऽणवी ॥५॥

परार्चा भैरवीरश्मिसन्तानप्रसरस्फुटा ।

बाह्यान्तराणां भावानां नित्यासाराऽद्वयप्रथा ॥६॥

शिवो योगी शिवा योगस्तदभ्यासस्तदात्मता ।

शिवशक्त्यात्मसंघट्टादर्चा हृद्व्योममन्दिरे ॥७॥

चिदग्निभावो भावानां प्राकारत्वेन कल्पितः ।

कल्पनाकवलङ्काराद् बाह्यस्पर्शविवर्जितः ॥८॥

इन्द्रियग्रामवृत्तान्ताः क्रियाः पूजा स्वयंप्रथा ।

सर्वोपाधिभिरम्लानः परभावोऽयमुत्तमः ॥९॥

अणुभक्तिरूपेण शिवोऽभ्यासात् प्रबुध्यते ।

महाजागरणाह्लादभावः पूजा निगद्यते ॥१०॥

शिवे शिवत्वविन्यासः स्वत्वोद्रेकस्ततः स्वतः ।

स्वतः सङ्कल्पिताद् भावाद् बध्यते च विमुच्यते ॥११॥

चिदेव त्रिपुरादेवी लौहित्यं हि विमर्शनम् ।

सोऽहमित्युदयो देव्याः पूजा भटिति सञ्चरः ॥१२॥

तत्रार्चा कारणानन्दरूपाया भावसंक्षयात् ।

नित्यानुसन्धानतया तथा नित्योदयक्रमात् ॥१३॥

रश्मिवृन्दानुसन्धानं चक्रार्चा चित्क्रमोदयः ।

सर्वतो नित्यताव्याप्त्या पूजा भटिति चोद्यमा ॥१४॥

यथा देहे तथा चक्रे यथा चक्रे तथा शिवे ।

यथा विश्वे तथा पिण्डे यथा हृदि तथा बहिः ॥१५॥

सर्वं सविन्मयं शुद्धमध्वषट्कं विमृश्यते ।

नित्योदितप्रकाशत्वात् प्रतिभामर्शनत्वतः ॥१६॥

अत्रावाङ्मनसे धाम्नि नियोक्त्री गुरुरूपिणी ।

पराभट्टारिका शक्तिचक्रोल्लासाऽव्ययात्मिका ॥१७॥

सवित्स्वभावा कामेशं प्रार्पयत्यात्मविग्रहम् ।

युगनद्धचिदावेशश्चरुकार्पणमान्तरम् ॥१८॥

नित्याहृदययागोऽयं शिवसद्भावदायकः ।

महायोगी तदभ्यासाच्चिद्वपुर्भैरवो भवेत् ॥१९॥

विश्वोत्तीर्ण-विश्वमयपरिपूर्णाचिदात्मता ।

पूर्णाहन्तासमावेशाज्जपो नादाभिधः परः ॥२०॥

निमीलनोन्मीलनात्मा स्वचमत्कारनिर्भरः ।

तुर्यधाम्नि प्रशान्तानामावेशो भाववर्जितः ॥२१॥

जनिपालनधर्मेण खलयश्चित्प्रथा जपः ।

मन्त्रग्रामो विमर्शोऽस्य कल्पना ध्यानमुच्यते ॥२२॥

सर्वभावसमाश्लेषस्थितिर्मुद्रा जपः कथा ।

ध्यानं विकल्पो व्यापारो यागो नित्योदिता दशा ॥२३॥

परभावोदये भावा साध्यसाधनसंक्रमाः ।

सर्वे पूजा महादेव्या विश्वात्म्येन विजृम्भणात् ॥२४॥

सिद्धानां न विधिर्नास्ति निषेधो यादृगिच्छया ।

चरन्ति यद्यत्तत्सर्वं शिवोद्रेकतया शुभम् ॥२५॥

ज्ञानप्रस्तरः

रक्ताराधनद्वारेण परभावोदयक्रमा ।

पूजा परापरा युग्मसन्धाना ज्ञानविग्रहा ॥१॥

मननस्यात्र प्राधान्यं शाक्तोपायस्वभावतः ।

चक्रे देहे तथा प्राणे धियि यागः परापरः ॥२॥

परामृतचमत्कारश्चक्राच्चक्रान्तरं क्रमात् ।

विकल्पानां शोधनेन निर्विकल्पचिदात्मता ॥३॥

अन्यथात्मकताहानं न्यासो भैरवरूपता ॥४॥

बिन्दुसर्गात्मसंघट्टाद् बीजपिण्डमनुप्रथा ।

रश्मिस्फारलया पूजा सृष्टिसंहारचोदिता ॥५॥

सवित्कलायां प्रोल्लासः कुलदीपनिवेदनम् ।

जपस्तदनु स्वामर्शस्वभावः प्राणसाधनः ॥६॥

करणवृत्तिरोधेन वागर्थमयगह्वरे ।

जपो नादान्तरामर्शः परान्तो वैखरीमुखः ॥७॥

मन्त्रार्थो मन्त्रचैतन्यं मुद्रा योन्यभिधा त्रिकम् ।

रहस्यं जपविद्याया जपश्च मननात्मकः ॥८॥

चित्सङ्कोचः प्राणयोगाद् विस्फारः प्राणसंयमात् ।

उदयास्ते महासन्ध्या मनोयोगाज्जपो लयः ॥९॥

प्राणे पञ्चविधे कालोदयश्च मातृकोदयः ।

मन्त्रोदयश्च क्रमशो जपः सर्वोदयादनु ॥१०॥

नित्यामोदरसास्वादैः प्रसादाह्लादव्यञ्जनात् ।

पानचर्वणसन्तृप्तो जपत्युद्रेकनिर्भरः ॥११॥

बीजाद्यथाङ्कुरोत्पत्तिः सारान्मन्त्रोदयस्तथा ।

उदानान्तोदयान्नित्यजगदानन्दसञ्चरः ॥१२॥

कुण्डलीत्रितयोद् बोधान्मन्त्रचैतन्यमान्तरम् ।

एकाप्यनन्ता शून्यापि सर्वकल्पनविग्रहा ॥१३॥

कलावैधित्यता धृष्टा सा कूटवधैर्भिता ।
तदन्विता महामन्त्राः शून्यप्राणास्तडिन्निभाः ॥१४॥

उन्मनान्तं जपस्तेषां षोडशान्तो महाहृदः ।
भावग्रासस्वयंज्योतिर्मन्त्राणामुदयास्तभूः ॥१५॥

बीजाद् बीजान्तरं नादामर्शो नादलयादनु ।
स्पर्शः सम्भाषणं मन्त्रदर्शनं मन्त्रमात्रता ॥१६॥

शून्यषट्कमवस्थानां पञ्चकं सप्तकं तथा ।
विषुवतां षोडशोऽस्मिन् धाम्नि भावनमुत्तमम् ॥१७॥

नवयोनिमहाचक्रमर्धचन्द्रादिखान्तिमम् ।
बाह्यान्तरपरामर्शज्जपस्तद्विनियोजनम् ॥१८॥

विषुवत्प्राणसंज्ञस्तु मनोप्राणात्मसंयमात् ।
मान्तो नादलयाद् बिन्दोर्हृदयान्तः स्वतो लयात् ॥१९॥

नाड्याख्यो ग्रन्थिसम्भेदो नादनाडीसमन्वयात् ।
प्रशान्तश्चान्तविश्रान्तिः शक्तौ नादलयादनु ॥२०॥

विलीनस्यापि नादस्य समनावधि योजनम् ।
संयमान्मनसः शाक्तं नादोज्जीवनमान्तरम् ॥२१॥

कालसङ्कुलनातीतोन्मन्यां नादसमर्पणम् ।
तत्त्वं महाजागरणन्तुदतीतनभोदयात् ॥२२॥

पिण्डात्तत्त्वावधिः सर्वं कल्पनाजालसङ्कुलम् ।
प्रहाणान्मन्त्रसन्धानं लयश्चिन्मात्रगह्वरे ॥२३॥

सामरस्याद्वयाह्लादिनिर्भरस्य चिदात्मता ॥२४॥

श्वासद्वयनिरोधेन कुण्डलीत्रयसंयमात् ।

बिन्दुसर्गसमायोगो बल्यर्पणमनुत्तरम् ॥२५॥

क्रियाप्रस्तरः

विद्यासरणिमारूढा मण्डलार्चा क्रियात्मिका ।

घोराशक्तिसमुद्रेकाद् बाह्योल्लासस्त्रयात्मनः ॥१॥

अद्वयं द्वयमाश्रित्यापरापूजा सभित्तिका ।

समावेशाधिकाराय धारणासु मलक्षयात् ॥२॥

यावदात्मप्रकाशोऽस्ति भेदारणिविभावितः ।

यावत्परायां नावेशोऽपरापूजा द्वायाश्रिता ॥३॥

आदौ शिवत्वविन्यासः कुलतत्त्वोदयस्ततः ।

स्थूलसूक्ष्मपरोत्कर्षादवीच्यादिनिरुत्तरः ॥४॥

प्रत्याम्नायविभेदेन षोढा षोढा प्रपञ्चिता ।

देशकालाध्वभेदेन क्रमोल्लङ्घनहेतुना ॥५॥

शिवत्वं बाह्यचक्रे स्वाहन्तोद्रेकाद्यदास्यते ।

आसनं प्राणद्वारेण प्राणे सविद्यतः स्फुटा ॥६॥

ओ-जा-पू-का-क्रमाक्रान्ता देवी पीठात्मना बहिः ।

चकास्ति यद्यद्रूपेण रश्म्यौघो मूर्तिरुच्यते ॥७॥

जाग्रन्मुखा तुर्यगेहा विकल्पकुलवर्जिता ॥८॥

वशीकरणव्यापारा भेदाभेदभ्रमान्विताः ।

मोहात्मानः स्वप्रकाशा राजन्ते त्रिपुरायुधाः ॥९॥

धाम्नां निवेशोऽर्घ्ये पात्रे वह्न्यर्कशशिसञ्चयात् ।

मरीचिवृत्तेः कामाग्नावाहुतिश्चरुकार्पणम् ॥१०॥

मातृमेयौघसंघट्टः पूर्णाहुतिरनुत्तमः ।

वाग्भवेन्धनमात्मीयं शक्तिस्तुर्या निरञ्जना ॥११॥

दिनरात्रि-शुक्लकृष्ण-भावाभावादियुग्मता ।

सन्ध्योन्मनी कलाग्रासान्मनः सुक् हवनं लयः ॥१२॥

चिदावेशचमत्कारो विषयारणिवर्जितः ।

तत्त्वव्रातहठोत्तारो मध्यधाम्नि निरिन्धनः ॥१३॥

समनायां त्रिकोणेऽनुत्तरार्चा नादसंलयात् ।

तदुत्क्रमादुन्मनायां स्वयंज्योतिर्गमागमः ॥१४॥

अकुलं मन्दिरं पीठः समना वाग्भवाकृतिः ।

अनाख्या देवतामूर्तिरर्चा बिन्द्वात्मना स्थितिः ॥१५॥

स्रोतोमज्जनप्रह्लादस्पर्शः स्वान्तर्हितः परः ।

श्रीपादुकातर्पणेन चरुकार्पणमुत्तमम् ॥१६॥

सविच्छक्तेरवस्थानां स्वमहिम्न्यासनं मतम् ।

नामरूपविकल्पानामर्पणं पाद्यमान्तरम् ॥१७॥

कवलीकरणात् कल्प्यरूपस्याचमनं लयः ॥१८॥

स्नानं विलापनं सर्वावरणानां परेऽव्यये ।

भावानां शून्यतामर्शात् प्रवेशः कायप्रोच्छन्नम् ॥१९॥

व्यापकत्वादिभिर्धर्मैर्धर्मिणश्च परात्मनः ।

अभेदसन्धानमयं दानमाभरणं शुभम् ॥२०॥

गन्धार्पणं देहनिष्ठे पार्थिवांशे चिदात्मता ।

पुष्पार्पणं चिदाकाशे देहाकाशनिमज्जनम् ॥२१॥

महाशून्येऽद्वये नैवेद्यार्पणं कुलयोजनात् ।

ताम्बूलं षोडशान्तेन्दुमण्डले चित्तिभावना ॥२२॥

वैखरीप्रमुखैर्वाग्भिः परव्योमलयः स्तवः ।

एवम् पूजा निर्विकल्पस्वभावामर्शनात्मिका ॥२४॥

चक्रचक्रेश्वरैकत्वान्वेषणं मण्डलार्चनम् ।

भासान्तरश्मिप्रस्फारान्निस्तरङ्गशिवात्मता ॥२५॥

। इति श्री-अर्चागर्भः ।

श्रीमन्त्रविद्यागर्भः

सवेदनप्रस्तरः

अहं मन्त्रौघहृदयं महाहृदविवर्तनात् ।

मातृभैरवसंघट्टसारः स्पन्दः शिवोदयः ॥१॥

महाविन्दुपदारूढाम्बिकाकिरणप्रस्तरः ।

मन्त्रविद्याकुलस्फारोऽनन्तोऽजो विश्वतोमुखः ॥२॥

कालकुलनामज्ञानचित्तनादकलामयः ।

बिन्दुजीवात्मको मन्त्रो नवव्यूहजगत्प्रथः ॥३॥

स्पन्दत्रितयरूपेच्छा त्रिकोणं वाग्भवात्मकम् ।

मरीचिचक्रं पिण्डेऽन्तश्चाग्निसोमात्मना द्विधा ॥४॥

वागेव शक्तिचक्रस्य हृदयं पञ्चधा स्थिता ।

उदेति मन्त्रग्रामोऽस्यां विद्यायोनिश्च कथ्यते ॥५॥

नवनित्यात्मनोन्मेषे स्वकलापरिषिञ्चिता ।

स्वयं गुर्वौघरूपेण स्फुटा विद्यावतारिणी ॥६॥

सा काले मन्त्ररूपेण देशे यन्त्रात्मना स्वयम् ।

षोडशी विग्रहाक्रान्ता भासयत्यखिलं जगत् ॥७॥

हृदयं सा परा सप्तदशी गह्वरमालिनी ।

चित्कला कलनातीता चतुर्धात्मविभेदिनी ॥८॥

प्रमातृभेदेऽपि सति यद्वदात्मा न भिद्यते ।

तथा हृदयरूपेण मन्त्रौघो द्वयवर्जितः ॥९॥

आणवश्चाथ शक्ति वा शाम्भवी वा स्फुरत्यतः ।

मालिनीमधुमत्याख्या विद्या मन्त्रात्मना परा ॥१०॥

नादधारां समारुह्य शाक्तोल्लासक्रमान्मनुः ।

नित्योदितमहाधाम्नि नित्यानां स्फारयत्यरम् ॥११॥

महामन्त्राक्षरे लीना नित्याणोडशदेवताः ।

तद्वीर्यस्फारसङ्कोचादुदयास्तमयास्ततः ॥१२॥

प्रत्यक्षरविभेदेन मालिनीमातृका भिदा ।

चिद्रश्मयो विभिद्यन्ते तस्मान्मन्त्रेषु भिन्नता ॥१३॥

षट्सिंहासनभेदेन षट्त्रिंशद्भैरवीक्रमात् ।

वाक्-काम-शक्तिप्रतिभाहृदयाः सप्तकोटयः ॥१४॥

अनन्ता मन्त्रविद्यार्था यथा स्फुरति योगिनाम् ।

विकल्पसंशुद्धिक्रमे बोधः स्फारानुयोजितः ॥१५॥

विद्या हृद्गह्वरक्षेत्रे बीजवच्छिन्नरोपिता ।

विश्वाकारप्रथाव्याप्त्या बोधिता मोचयत्यणून् ॥१६॥

भिद्यन्ते नांशवो भानोर्यद्वन्मन्त्रकलास्तथा ।

न भिन्ना मन्त्रवर्णेभ्यस्तयोर्यामिलरूपता ॥१७॥

व्यक्तता कल्पनाधारारूढा मायीयविग्रहा ।

चित्तस्तदेव मूर्तत्वं सुभगोदेति तल्लयात् ॥१८॥

विद्यार्णाश्च विसर्गश्च बिन्दुश्चापि समन्वितः ।

तत्त्वातीतात्मना तत्त्वात्मना मन्त्रकलोदयः ॥१९॥

नादबिन्दुमयी मन्त्रो विमर्शः शक्तिप्रवृत्तः ।
मनोन्मनपरव्योमान्तः स्वभासा स्फुटा चितिः ॥२०॥

महाशून्योद्भवे मन्त्रे सर्वकर्तृत्ववेत्तृते ।
पूर्णता नित्यता व्यापकता करणवत् स्फुटा ॥२१॥

शिवालङ्गाः कुलकौलाकुलशक्तिप्रचोदिताः ।
मन्त्रा मन्यानसन्दीप्तास्तद्धाम प्रापयन्त्यणून् ॥२२॥

महाबिन्दुपदोत्तीर्णा बिन्दुविस्तारव्यञ्जिताः ।
नित्याहृदयमारूढा मन्त्रा बोधस्य कारणम् ॥२३॥

देव्यायुधानि पश्यन्त्या मूर्तिर्ज्ञानस्य द्वैधता ।
अस्त्रेषु द्विविधा संस्था तत्त्वानि क्रमशस्तथा ॥२४॥

रश्मिस्फारे यथा यन्त्रं तथा देहश्च संयमात् ।
मातृकाप्रसरो यन्त्रं सर्वं सर्वात्मकं ततः ॥२५॥

कालव्याप्तिप्रसरः

सृष्टिः कलायाः प्रसरः कालो देवस्य विग्रहः ।
बाह्याध्यात्मिकभेदेन भासते स च सक्रमः ॥१॥

प्रमाणात्मा यदा सूर्यः स्वकलाभिर्निर्णिञ्चति ।
मेयात्मेन्दुः कलारूढो भासयत्यमृतान् स्वतः ॥२॥

बहिः प्रतिपदारभ्य सञ्चरो यः कलानिधेः ।
प्रमातृतोन्मज्जनं तल्लयोऽन्तर्मेयसविदः ॥३॥

प्रमाणेऽयमवधिर्नो मेयता याति सर्वतः ।

पूर्णिमा बाह्यसोमेऽपि धत्ते पाञ्चदशीं कलाम् ॥४॥

षट्त्रिंशदङ्गुलिः प्राणो गमागमसमन्वितः ।

तत्त्वानामुदयस्तत्र चणके घटिकोदयः ॥५॥

तिथीनां तुटिमाश्रित्याद्यन्तार्थोऽस्पृष्टकालकः ।

विश्रामः स तु विज्ञेयो हंसस्तत्र विलीयते ॥६॥

दिवा प्रकाशो विश्रान्तिर्निशा सर्वत्र युग्मता ।

मेयाभासो रविस्तस्य प्रमातरि लयः शशिः ॥७॥

वेत्तृवेद्यांशप्राबल्याद्दीर्घता तत्र लभ्यते ।

उभयांशसमानस्तु कालो विषुवदुच्यते ॥८॥

प्राणसूर्यमपानेन्दुरर्पयत्यनुप्राणिनीम् ।

कलामसितपक्षेऽन्त्ये स्वयं हंसे विलीयते ॥९॥

तुट्यर्धं पक्षसन्धिः स्यात् प्राणार्धेऽमा परेऽमृता ।

अमांशस्य प्रतिपदि प्रवेशो ग्रहणं शुभम् ॥१०॥

वेशश्चन्द्रमसः प्राणे कलायाः प्रतिसंक्रमे ।

सितोदयः पञ्चदशी सैवापानीयपूर्णता ॥११॥

दक्षद्वारेण बिन्दूश्चोत्क्षिप्तान् हरति भास्करः ।

आधारचक्रेऽमावास्या समावेशे द्वयोरपि ॥१२॥

इडा सूर्यो देवयानम्पितृणाम्पिङ्गला च ग्लौः ।

सोमः सिञ्चति पीयूष वामान्नाडीन् समाश्रयन् ॥१३॥

उत्क्षिप्तमृत्तुपिण्डेऽस्मिन् शलेऽपिण्डेऽस्मिन् शिवः

शयनांशोऽसितो बोधः सितपक्षो विविच्यते ॥१४॥

रविस्थाने रवी रुद्धश्चन्द्रस्थाने क्षपाकरः ।

नाप्नोति भुजगी बिन्दून् क्षिप्तान् जागर्ति तत्क्षणम् ॥१५॥

वलयाकारतां त्यक्त्वा बैन्दवं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रयाति तत्र सम्पर्कः शिवेन सह जायते ॥१६॥

कामेश्वर्यादिचित्रान्तनित्यानामुदयक्रमः ।

तिथिमाश्रित्य नित्यानां पूजाकालस्तदावधिः ॥१७॥

चित्रादिभिः पूजयति कृष्णे मेयः प्रमारविम् ।

कालो राश्युदयो वर्षोदयो द्वादशराशिभिः ॥१८॥

देवानां दक्षिणे षट्कमम्बिकायास्तु वामतः ।

देव्यायनं शान्तचक्रे नाडीतो भास्करक्रमे ॥१९॥

राशिचारे शुक्लपक्षे हानं कृष्णे तु सङ्ग्रहः ।

यान्त्यायान्ति कला राशेर्भास्करे प्रतिसंक्रमे ॥२०॥

शान्ते तु विषुवत्कालो नाड्यन्तस्तदनु क्रमः ।

सृष्ट्युन्मुखो मनस्वात्मा शान्तचक्रकुले स्थितः ॥२१॥

पिण्डब्रह्माण्डयोः साम्याद्यथैकत्र तथा परे ।

शाम्भवीशम्भुसंघट्टे त्रिशतं षष्टिरंशवः ॥२२॥

पिण्डे चित्तस्वरूपेण भूतान् कल्पयति प्रभुः ।

षट्पञ्चाशद्द्वारायां द्वापञ्चाशत्सलिले तथा ॥२३॥

आकाशे तत्त्वद्विगुणं चतुष्णष्टिश्च चेतसि ॥२४॥

अकुलस्य कुलेश्वर्या रश्मयो बोधहेतवः ।

नवात्मादिपरेशान्तालिङ्गिताः क्रमदेवताः ॥२५॥

सारप्रस्तरः

भावाम्नायनिगर्भार्थकौलार्थपरिनिष्ठितः ।

रहस्यार्थमहार्थादिद्योतितश्चिद्वर्णमनुः ॥१॥

स्फारो वागर्थविस्तारः सङ्कोचस्त्रिपुराभगः ।

कुलकौलमयं बीजं मन्त्रदेहस्य कारणम् ॥२॥

शक्तिबीजं गह्वरान्तं दिक्कालाभासवर्जितम् ।

तदुन्मेषनिमेषात्म वियदग्निस्वरूपतः ॥३॥

ईशानं शक्तिहृदयं विमर्शस्तन्निफालनम् ।

बिन्दुना सर्वसंघट्ट उल्लासो बीजभावतः ॥४॥

ऊर्ध्वबिन्दुः परावक्त्रं शिवो वैसर्गिकी कला ।

कुचयुग्मतया नादबिन्द्वात्मा वाग्भवोदयः ॥५॥

बिन्दुरेव विसर्गात्मा बाह्यस्फारो द्वयान्वितः ।

पिण्डस्तस्मात् सारतया हृत्स्वभावो निगद्यते ॥६॥

बिन्दुर्भानुः शिवः सविच्चितिः कोणतया स्फुटाः ।

बाह्यान्तरविभेदेन लयक्षयस्वभावितः ॥७॥

नवके मिथुनस्यैतन्मन्त्राणां भाव उच्यते ॥८॥

ख-कू-मे-म-क्रमाद् विद्यावतारो युगसंक्रमे ।
त्र्यम्बकामर्ददुर्वासाक्रमाच्छ्रीकण्ठभासितात् ॥९॥

महाभूतात्मकं विश्वं विद्यावर्णेषु गुम्फितम् ।
तदहन्तासमापत्त्या विद्यादेहः प्रवर्तते ॥१०॥

गुरुशिष्यतया साक्षाच्छ्रीकण्ठः सप्तधा स्फुटः ।
निगर्भस्तस्य सम्बोधस्तदात्मन्यद्वयोदयः ॥११॥

चतुरस्रमर्धचन्द्रस्त्रिकोणं बिन्दवश्च षट् ।
वृत्तं महाभूतयन्त्रं सङ्केताय निदर्शयते ॥१२॥

मन्त्ररश्मिसमायोगाद्देवताविग्रहो यथा ।
तत्तत्कोणारसंघट्टाद्यन्त्राणि विविधान्यपि ॥१३॥

अ-इ-उ-ऋ-लृ-वर्णेषु भूतानां बीजसंस्थितिः ।
अनुत्तरकलोद्वेकात्तदतीतं निरञ्जनम् ॥१४॥

बिन्दादिभूपुरं यावद्रश्मयः क्रमशः स्फुटाः ।
वैखरीचक्रप्रस्तारः पूर्वाम्नायो निगद्यते ॥१५॥

स्थितिर्नादमयं चक्रं पश्यन्ती पश्चिमो नव ।
षडरस्तु द्वयोर्योगादुच्छुष्मो मध्यविस्तरः ॥१६॥

अनाख्यस्तु परारूपो महाबिन्दुर्निरुत्तरः ।
सर्वाम्नायात्मकं यन्त्रं नित्यायोन्यात्मकं ततः ॥१७॥

युग्म-संघट्ट षडरभेदान्नित्यामयं जगत् ॥१८॥

गणेशो विग्रहं सोमसूर्याग्निमयतां ग्रहः ।

सप्तविंशतितत्त्वानि नक्षत्रं गतियोगतः ॥१९॥

ओजोमूला धातवस्तु योगिन्यो डाकिनीमुखा ।

दश प्राणाश्च जीवश्च परेशो राशिनोच्यते ॥२०॥

वह्निस्त्रिकोणमेकान्तो गह्वरो हृदयान्तरः ।

वासिनी तु परातीता चण्डिका मन्त्रदेवता ॥२१॥

कौलिनी विश्वमयतो निगर्भाखिलदेवता ।

तुरीया त्रिपुरेत्याख्या हृदयं द्वितयात्मकम् ॥२२॥

महार्थो हृदयस्यायमष्टात्रिंशं निगद्यते ।

तद्रूपत्वान्न भावोऽयं स्फारादस्य महोदयः ॥२३॥

नाभावो न च भावोऽस्ति न कालः कलना कुतः ।

सर्वातीतः सर्वमयो वाङ्मयो नामवर्जितः ॥२४॥

षोडशक्रमलक्ष्योऽसावुन्मनातीत उच्यते ।

अप्रकाश्यो महागोप्यस्तदावेशाच्छिवोऽस्तु नः ॥२५॥

। इति श्रीमन्त्रविद्यागर्भः ।

॥ इति श्रीस्थानेश्वरविरचितस्तन्त्रहृद्गह्वरः ॥

संवर्तस्तवः

प्रातःसवनम्

ध्यानम्

सोमसूर्यमहासन्धौ किञ्चिन्मात्ररजःस्थितम् ।

शुद्धसत्त्वात्मकं बालं वन्दे उषसि भैरवम् ॥

जयति चिन्मयविश्वमयाद्वयः ।

सृजनपालनसंहृतितूर्यगः ॥

उदयलोपविविक्तचिदात्मना ।

अहमि योऽष्टविधोऽस्ति विकल्पितः ॥१॥

सकलनिष्कलमातृविलासकम् ।

कुलपथोज्झितसाहसभावितम् ॥

प्रमितिभावविनोदनभूमिकाम् ।

असितकायमहं सततं भजे ॥२॥

स्वयमनाख्यपदं लयमानयन् ।

प्रकटयत्यसितोऽपि रुरुं तनुम् ॥

परपदोच्छलनं वृषवाहनं ।

प्रणिहितोऽस्मि चित्तेः प्रमितिं पदम् ॥३॥

स्वविहितस्य डिमस्य चमत्कृतिम् ।

स्थितिपथं सहसा परिभावयन् ॥

अहिभुगासनचण्डमहेश्वरः ।

लसति वाङ्मनसाप्यतिगोचरः ॥४॥

अवतरत्यमलोऽपि कलाभुवि ।

प्रथितकर्तृपदं परिभावयन् ॥

स्वकृतभेदजकोपकलेवरः ।

गरुडवाहनभैरव मोक्षद ॥५॥

प्रकटमातृपथा विलयोन्मुखः ।

पुलकितोऽपि रसं न बहिष्कृतः ॥

स्वकृतलास्यचमत्कृतविग्रहः ।

जय तुरङ्गरथो मदभैरवः ॥६॥

जय चतुर्भुज पालनतत्परः ।

अहमि विश्वविकल्पनिधायकः ॥

प्रकटगुप्तरहस्यगणार्चितः ।

भरितभावमयो गजवाहनः ॥७॥

करणवर्गविविक्तचिदुद्वृतिम् ।

हरसि मान्तहकारमनुत्तरम् ॥

समधिरुह्य पिशाचवरं प्रभुः ।

प्रकटितो भव भीषणभैरव ॥८॥

प्रमितिमेयसुमातृदशोज्झितः ॥

जयति पञ्चमुखासनभैरवः ।

भवभयान्तकरः सुखदायकः ॥९॥

माध्यन्दिनसवनम्

ध्यानम्

प्रचण्डे स्थितिमार्तण्डे कौमार्यङ्गस्थभैरवम् ।

प्रणमामीश्वरं हंसं सहस्रार्कसमप्रभम् ॥

कारकभावापन्नो लससि यदा स्वेच्छया स्वामिन् ।

मद्भावापन्नस्त्वं स्तौस्यात्मानं स्ववाग्भाभिः ॥१०॥

चिन्मात्रेऽप्याकाशे नर्तक आत्मा स्वकीयरङ्गेऽस्मिन् ।

वटुकादिलोलभावैः स्वस्वातन्त्र्याच्चकास्ति मे स्वामिन् ॥११॥

निगिरसि विश्वविकल्पं क्रममुल्लङ्घ्य कायमाविष्टः ।

भगिति चमत्कृत्या त्वं प्रकटयसि पुनर्जगद्भावम् ॥१२॥

न्यक्कृतषोढानन्दश्चिदात्मभावेनोच्छलन्सततम् ।

विश्वाकारः प्रथमो मन्नाथ आकाशभैरवो देवः ॥१३॥

भेदस्पर्शो घोरः प्रतिबिम्बतयोल्लसत्सकलम् ।

आसिञ्च्यात्मस्वरूपं सविन्मरीचिभिर्बाह्यम् ॥१४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
बहुरूपः सन् रुद्रस्तुयातीति आभासि निष्कलोऽप्येकः ।

स्वच्छन्दस्त्वं वन्द्यः जगत्शमशाननिविष्टानाम् ॥१५॥

प्रत्याभासं चेत्यं चिदभिन्नं सद्बाह्यतया विलसत् ।

स्वात्मन्युपसंहर्ता विमर्शभैरवीकायमाशिलष्टः ॥१६॥

षोढोल्लासस्वरूपो जगदानन्दभरितरसस्वभावः ।

प्रथमप्रकाशोऽनुत्तरस्य स्फुरति स्वयमानन्दभैरवो देवः ॥१७॥

ज्ञानस्वप्नाविवेकैस्त्रिधावभातः स्वयविमर्शस्त्वम् ।

मितिमेयमातृभावैः क्रमाशिलष्टैरनाख्यान्तैः ॥१८॥

सृष्टिस्थितिलयकर्ता मथ्नासि त्वं विभज्य चिद्रूपम् ।

चण्डोग्रघोरकायो मन्थानो मे हृदयमध्यस्थः ॥१९॥

क्षणमप्यस्पन्दात्मन्महाकालोऽपि विवर्तमानस्त्वम् ।

स्पन्दात्मैकस्वभावः शान्तोऽपि चलन् लक्षितो बहुधा ॥२०॥

उपसंहरसि विकल्पं पुनरपि बहिष्करोषि स्वात्मानम् ।

विश्वमयास्तव भासा विश्वोत्तीर्णोऽपि स्वयं महाकाल ॥२१॥

परिवृतकलनो नवरणनाङ्कित भैरव्यौघसमावृतः ।

पाशाङ्कुशवरशूलधरो भवभयभञ्जननित्यरतः ॥२२॥

परिहृतकलनो रसोपेख्यद्वयविभावविकल्पविलेखः ।

जय जय वामेश्यालिङ्गितस्तुम्बुरुसोमव्रतभैरव ॥२३॥

रविशशिहुतभुक्करकृतसदनेऽष्टाष्टकखेचर्यावृतनिलये ।

रतिशेखरमण्डलनवतत्त्वेश्वर भैरवसद्भावयुते ॥२४॥

बडवानलज्वालाकुलकाये प्रथतेऽष्टादशबाहुयुतः ।

नववक्त्रासितभैरवदेवः परमोक्षैकनिदानमयः ॥२५॥

बहुरूपोऽप्यरूपोऽनेजन्नेजस्यजायमानश्च त्वं जातः ।

आत्मानि विलाप्य सर्वं सङ्कर्षिण्यै चरुकतया जुहोष्यात्मानम् ॥२६॥

विमलबोधतनुर्जगदानन्दभरितो विकल्प्यात्मानम् ।

क्रमकेलिकालिकाभिर्मिथुननिरतः परमस्वतन्त्रः ॥२७॥

सायंसवनम्

ध्यानम्

भानावस्तङ्गते शून्ये निशानथोदयात् पुरा ।

प्रौढाङ्गस्थमहं वन्दे भैरवं पीठनायकम् ॥

प्लोषसि बाह्यविकल्पं कालं मृत्युं ग्रसस्युग्र ।

अङ्गुष्ठाद्द्वादशान्तं चिदात्मतया भासि कायेऽस्मिन् ॥२८॥

कालाग्निरुद्ररूपो होता हविश्च स्वयं हवनं ।

मत्पाशविलयदक्षो द्वैतभयाद्रक्षको जयति ॥२९॥

संश्लेषयसि स्वदग्धं बाह्यविकल्पं रसोद्रेकात् ।

अमृतेश चिन्नेत्रः उद्यमरूपो भेदविमर्दः ॥३०॥

सर्वाक्षयक्रद्द्वारा बहिरुल्लासेऽप्यनुत्तरप्रथन-

मात्रस्वभावः स्वामिन् भर रमस्व वमनशीलस्त्वम् ॥३१॥

कालग्रसनोग्रतपःस्फारितहृदयाह्लादमूर्त्तात्मा ।

खरसाग्निभावविचित्रो यस्य वपुर्वियद्व्यापि ॥३२॥

मृत्युर्भेदप्रथनं विकल्पप्रसरस्तवाण्डभावौघः ।

कुलपथभास्करभैरव मदणुतां दह मार्त्तण्ड ॥३३॥

कल्पान्तवह्निज्वालाव्याप्ते विलीने कारकभावे ।

उच्छिष्टसविदग्नेस्त्वं विश्वरूपोऽसि साक्षिभूतः ॥३४॥

कालस्य ग्रासयोगे प्राणाग्निमालम्ब्य निरतानाम् ।

उच्छुष्म मोक्षदाता द्वैताद्वैतादिकल्पनाबन्धात् ॥३५॥

प्रलयाग्निज्वलितरूप रुद्रकोपाग्निप्रकटरूप ।

कामाख्यधामनिविष्ट बडवाग्निधृतमूर्त्तभाव ! ॥३६॥

ज्वल ज्वल संवर्त्तनाथ दह दह भेदमतिं समूलाम् ।

वस वस स्वाधिष्ठाने विलापय हृदयं द्वादशान्ते ॥३७॥

ध्यानम्

पराह्लादरसोद्रेकजगदानन्दकारणम् ।

वन्दे सोमरसाप्लुष्टभैरवं भयभञ्जनम् ॥

विश्वात्मना प्रविविक्तैरविद्यात्मना भास्यवस्थाभेदात् ।

प्रस्पन्दतया हृदि मे रागात्मना प्रथसे मनसि ॥३८॥

प्रतिवाच्यं त्वद्रूपं प्रतिशब्दं त्वत्स्फुरणं,

प्रतिकायं त्वद्रमणं प्रतिविकल्पं त्वदुद्बोधः ॥३९॥

नामार्थबहुविकल्पैः क्रीडस्यतोऽसि महादेवः ।

यन्मयि मत्त्वं भाति तदभिन्नतयासि त्वं भातः ॥४०॥

उदयलयमयः सन्निर्विकल्पस्वभावः ।

कवलितजगदात्मा मालिनीमन्त्रगर्भः ॥४१॥

प्रथयति बहुरूपान् स्वेच्छयाच्छादितः सन् ।

ह-स-ख-फ-र-भगान्तो बिन्दुरूपो महेशः ॥४२॥

प्रतिविषयविकल्पैः कल्पितस्त्वं कपाली ।

रसकरनिजभावैर्भाविताश्चिन्मरीचिः ॥

विविधभवविडम्बैर्नर्तसे सप्तजिह्वः ।

विमलचितिविलासात् स्वप्रकाशादभिन्नः ॥४३॥

सकलकरणचक्रेश्वर्यधिष्ठानकायः ॥

विकसितनयनः सन्निर्विकल्पे निषण्णः ।

भवडिमरसपूर्णो भैरवोऽहं शिवोऽहम् ॥४४॥

विहितकुसुमचर्यं भैरवीमण्डलस्थं ।

परिहृततनुभावं वीक्ष्य मां व्योमचित्तम् ॥

भटिति करणवाहात् प्राविशत् कायमध्ये ।

स्वयमकृतवचोभिः स्वात्मख्यातिं चकार ॥४५॥

प्रकटितनवमेघो भैरवोऽनुग्रहार्थम् ।

विगलितपशुभावान् साधकान् शक्तिपातैः ॥

भरितपरमभावैर्वाग्भिख्यापयद्यत् ।

सकृदपि परिपाठाद् भैरवः स्यान्मनुष्यः ॥४६॥

वक्राङ्गनिलयं देवं मालिनीमातृकावपुः ।

संवर्तं सततं वन्दे सृष्ट्युन्मुखकुलेश्वरम् ॥

॥ इति स्थानेश्वरमुखोद्गीर्णः संवर्तस्तवः ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अय्यर, को.अ. (सं.) (१९६५), वाक्यपदीयम् (स्वोपज्ञ वृत्ति तथा हरिवृषभकृत पद्धतिसहित), प्रथम भाग, पुना : डेक्कन कलेज ।
- अवस्थी, शिवशङ्कर (१९७०), भूमिका, प्रत्यभिज्ञाहृदयम् (हिन्दीव्याख्यासहित), चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस वाराणसी ।
- आकाशभैरवकल्प, अप्रकाशित पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।
- आयङ्गर, एच्.आइ. रङ्गस्वामी (१९५०), शैव परिभाषा, ज्ञानशिवाचार्य विरचिता, ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट पब्लिकेशन्स, संस्कृत सिरीज नं. ५०, मैसूर ।
- एवेलोन, आर्थर (सं.) (१९७७ ई.), महानिर्वाणतन्त्र, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- कक, रामचन्द्र, भट्ट, हरदत्त (सं.), श्रीविद्यार्णवतन्त्र, भाग १ (१९३२), भाग २ (१९३७), श्रीनगर-काश्मीर ।
- कविराज, गोपीनाथ (सं.) (१९७०), विरूपाक्षपञ्चाशिका (विद्याचक्रवर्तीकृत विवृतिसहित), तन्त्रसंग्रह भाग १ मा संगृहीत, वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी ।
- कविराज, म.म गोपीनाथ (१९७२), तान्त्रिक साहित्य, हिन्दी समिति ग्रन्थमाला २००, महात्मा गान्धी मार्ग, लखनऊ ।
- कुप्पुस्वामी, ए. (सं.) (१९७६), सौन्दर्यलहरी (लक्ष्मीधरा, सौन्दर्यमोदिनी, अरुणामोदिनी आदि व्याख्यासहित), मद्रास : कुप्पुस्वामी, ए. ।
- कौल, मधुसूदन (सं.) (१८९२), स्वच्छन्दतन्त्र, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।
- कौल, मधुसूदन (१९१८), श्रीतन्त्रालोक, जयरथकृत विवेकव्याख्यासहित), कश्मीर शैवतन्त्र सिरीज, श्रीनगर
- कौल, मधुसूदन (सं.) (१९२१), मालिनीविजयोत्तरतन्त्र (अभिनवगुप्तकृत वार्तिकसहित), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

खण्ड), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

कौल, मधुसूदन (सं.) (१९३८-१९४३), ईश्वरप्रत्यभिज्ञा (अभिनवगुप्तकृत विवृतिविमर्शिनीसहित तीन भाग), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

गिरि, स्वामीकालिकानन्द (१९८६), सुभगोदयस्तोत्र (अमृतकारिका र अन्वयार्थबोधिनसहित), आनन्दभवन ग्रन्थमाला १३, श्री स्वामीकाशिकानन्दजी ट्रस्ट, वाराणसी ।

गौड, रामस्वरूप (सं.), (ई.सं.१९९०), अथर्ववेद (सायणभाष्यसहित), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

चटर्जी, जे.सी. (सं.) (१९१३), स्पन्दकारिका (कल्लट र रामकण्ठको वृत्तिसहित), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

चटर्जी, जे.सी. (सं.) (१९१६), शिवसूत्र (भास्करकृत वार्तिकसहित), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि, प्रत्नविद्याप्रकाश कार्यालय ।

चतुर्वेदी, राधेश्याम (सं.) (१९८६), शिवदृष्टि (उत्पलदेवकृत वृत्तिसहित), वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत संस्थान ।

ज.ब.रा., धनशमशेर (वि.सं.२०२०), मन्त्रविद्यारहस्यम्, काठमाडौं ।

.....जयद्रथयामल (कालसङ्कर्षिणीकल्प), अप्रकाशित पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।

भग, किशोरनाथ (सं.) (१९७६ ई.), महाकालसहिता (गुह्यकालीखण्ड), इलाहाबाद : गङ्गानाथ भग केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ ।

तीर्थ, त्रिविक्रम (सं.) (१९३६), चिद्गगनचन्द्रिका, कलकत्ता : आगमानुसन्धान समिति ।

त्रिपाठी, रामप्रसाद (सं.), (१९८०), रुद्रयामलतन्त्र, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

दीक्षित, रामेश्वर (सं.) (१९४५), शिवमहिम्नस्तोत्र, दिल्ली, कमल पुस्तकालय ।

द्विवेद, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९८३), लुप्तागमसङ्ग्रह (भाग २), उपोद्घात, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

- द्विवेद, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९८४), निम्नमण्डलशिक्षणविभाग, ऋजुविमर्शिनी र
अर्थरत्नावलीसहित), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- द्विवेदः, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९८४), विज्ञानभैरव (द्वितीय संस्करण), वाराणसी :
मोतीलाल बनारसीदास ।
- द्विवेद, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९८८), अष्टप्रकरण, उपोद्घात, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द
संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- द्विवेद, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९८८), योगिनीहृदय (अमृतानन्दयोगिकृत
दीपिकासहित), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास
- द्विवेद, ब्रजवल्लभ (सं.) (१९९२), महार्थमञ्जरी (महेश्वरानन्दप्रणीत स्वोपज्ञ
परिमल व्याख्यासहित), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- द्विवेदी, श्यामाकान्त (सं.) (१९९७), कामकलाविलास (चिद्वल्लीसहित),
वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- पटवर्धन, रामकृष्णशास्त्री र शास्त्री, केशव (सं.) (१९८४), योगवार्तिक,
विज्ञानभिक्षु, काशी : डाक्टर लाजव साख्य साबिह ।
- पणशीकर, वासुदेवलक्ष्मण (सं.) (१९९०), ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः, वाराणसी :
चौखम्बा विद्याभवन ।
- पन्त, दिनेशराज (२०४३), गोरखाको इतिहास, दोस्रो भाग, वटु, काठमाडौं
पाण्डेय, जनार्दन (१९७६), गोरक्षसहिता, भाग १, सरस्वतीभवन ग्रन्थमाला
१२०, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
- बार्के, महादेव (सं.) (१९८२), पारस्करगृह्यसूत्र, दिल्ली : मुन्शीराम मनोहरलाल
पब्लिशर्स ।
- बोडास, राजाराम तथा शिवराम गोरै (सं.) (१९४५), ऋग्वेद (सायणभाष्यसहित),
बम्बई : बम्बई टेक्नोलोजिकल पब्लिकेशन फन्ड ।
- भट्ट, एन. आर. (२०२२), तन्त्रावतार, सारस्वती सुणमा, वर्ष २०, अङ्क १,
वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
- भट्टाचार्य, रामशंकर (सं.) (१९८५), पातञ्जलयोगदर्शन (पातञ्जलयोगसूत्र-
व्यासभाष्य तथा हरिहरानन्द अरण्यकृत भाष्यसहित), दिल्ली : मोतीलाल
बनारसीदास ।

ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट ।

रेग्मी, डा. जगदीशचन्द्र, (२०४०), प्राचीन नेपाली संस्कृति, साभना प्रकाशन, काठमाडौं ।

वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं. २०३०), लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

विद्यारत्नः, तारानाथः तथा एवेलोन, आर्थर(सं.) (१९७५) कुलार्णवतन्त्रम्, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

..... शतपथब्राह्मण (सायणभाष्यसहित), द्वितीय संस्करण २००२, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।

शर्मा, कृष्णमूर्ति, (२०२२), आम्नायस्वरूपम्, सारस्वती सुषमा, वर्ष २, अङ्क १, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयपत्रिका, वाराणसी ।

शर्मा, बुद्धिसागर, (२०२५), बृहत्सूचीपत्र तन्त्रविषयक चतुर्थ भाग, पुरातत्त्व प्रकाशनमाला ।

शास्त्री, मुकुन्दराम (सं.) (१९१८), परात्रीशिका (अभिनवगुप्तकृत विवृत्तिसहित), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

शास्त्री, मुकुन्दराम (सं.) (१९१८), तन्त्रसार, अभिनवगुप्त, श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

शास्त्री, मुकुन्दराम (सं.) (१९१८), बोधपञ्चदशिका, अभिनवगुप्त, श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

शास्त्री, मुकुन्दराम (सं.) (१९१८), महानयप्रकाश, शितिकण्ठ श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि ।

शास्त्री, हरगोविन्द (१९८२), अमरकोष (रामाश्रमीटीकासहित), चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी ।

..... (वि.सं. २०४५), श्रीमद्भगवद्गीता, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

सिंह, जयदेव (सं.) (१९७९), शिवसूत्र (क्षेमराजकृत विमर्शिनीसहित), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

- Bagchi, Prabodhchandra (1975), *Studies in the Tantras*, Vol. 1,
 Calcutta : University of Calcutta.
- Briggs, George Weston. *Gorakhnath and the Kanphata Yogis*,
 Calcutta : Y.M.C.A. Publishing House.
- Goudriaan, TSen (1979), *HINDU TANTRISM*
- Keith, Arthur Berriedale (Ed./Trans.) (1920), *RIGVEDA
 BRAHMANS : The AITAREYA AND KUSTAKI
 BRAHMANS of the RIGVEDA*, Harvard University Press.
- Oldenberg, Hermann(Ed./Trans.) (1892), *THE GRIHYA-
 SÛTRAS* part II, Oxford : Clarendon Press.
- Pandey, Kanti Chandra (1963), *Abhinavagpta, an Historical and
 Philosophical Study* Chowkhamba Sanskrit Series Office,
 Varanasi.
- Rastogi, Navajivan (1979), *The Krama Tantricism of
 Kashmir*. Motilal Banarasidass.
- Regmi D.R. (1983), *Inscriptions of Ancient Nepal*. Abhinav
 Publications, New Delhi.
- Sanderson, Alexis (1986), *Mandala and Agamic Identity in the
 Trika of Kashmir. L' image eulte et Meditation DANS L'
 HINDVISME*, Editions due CNRS, Paris.
- Sanderson, Alexis (1990), *The Visullisation of the Deities of the
 Trika. L' image eulte et Meditation DANS L' HINDVISME*,
 Editions due CNRS, Paris.
- Singh, Jai Dev (1982), *Introduction to Siva Sutras*, Motilal
 Banarsi dass.
- Sircar, D.C. (1950), *The sakta Pithas*, Motilal Banarasidass.

विमर्श फाउन्डेसनका संस्थापक, डा. स्थानेश्वर तिमिल्सिनाको जन्म नेपालको धादिङ जिल्लाअन्तर्गत नलाङ भन्ने ठाउँमा भएको हो । उहाँ आफ्ना दीक्षा गुरुहरू प्रेम चेतन ब्रह्मचारी (बाग्लुङ, नेपाल) र शङ्कर चैतन्य भारती (काश्मीर)बाट परम्परागत रूपमा सर्वाधिकार-सर्वसाम्राज्य दीक्षाद्वारा अभिषिक्त भई नेपाली सर्वाम्नाय तन्त्रपरम्परामा शैवाचार्यका रूपमा प्रतिष्ठित हुनुहुन्छ । काश्मीर जन्मभूमि भई नेपाललाई नै आफ्नो साधनास्थल बनाउनुभएका तथा यहीं देहत्याग गर्नुभएका प्रसिद्ध साधक खप्तड बाबा पनि उहाँका योगगुरु हुनुहुन्थ्यो । माथि उल्लिखित तन्त्रदेशिकहरूका साथै पं. टङ्कप्रसाद तिमिल्सिना, विद्यानाथ उपाध्याय भट्ट, महेशानन्द गिरि, रामानन्द गिरि, रामजी मालवीय, ब्रजवल्लभ द्विवेदी र हेमेन्द्रनाथ चक्रवर्तीजस्ता विद्वान्हरूबाट उहाँले नेपाल र वाराणसीमा वेद, न्याय, मीमांसा, वेदान्त, शैव सिद्धान्त, त्रिक, महार्थ र अन्य शास्त्रहरूको अध्ययन गर्नुभयो । डा. स्थानेश्वर तिमिल्सिनाले नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयअन्तर्गत वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं र सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसीबाट व्याकरण एवं तन्त्रशास्त्रको औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नुभयो । उहाँले मार्टिन लुथर विश्वविद्यालय, जर्मनीबाट शास्त्रीय भारतीय दर्शनमा पिएचडी गर्नुभयो । आफ्नो शोधप्रबन्धमा काम गर्दा डा. तिमिल्सिनाले क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालय, सान्ता बारबरा र वाशिङ्गटन विश्वविद्यालय, सेन्ट लुइसमा पढाउनुभयो । सन् २००५ देखि उहाँले सान डिएगो स्टेट युनिभर्सिटीमा धर्म अध्ययन विभाग र दर्शन विभाग दुवैमा पढाउनुभयो । हाल उहाँ स्टोनी ब्रुक विश्वविद्यालय, न्यूयोर्कमा एसियाली र एसियाली-अमेरिकी अध्ययन विभागमा इन्डिक स्टडीजका सम्मान्य अध्यक्ष हुनुहुन्छ ।

विरासतका रूपमा प्राप्त परम्परागत ज्ञानलाई आधुनिक ढङ्गले संस्थागत रूपमा जोगाउने लक्ष्यमा उहाँले आफूलाई लामो समयदेखि समर्पित गर्नुभएको छ । उहाँको यो लक्ष्य नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा तन्त्रविभाग स्थापना गरेदेखिको हो । वर्तमानमा विश्वविद्यालयको प्राध्यापकका रूपमा उहाँका कार्यहरूले गर्दा शास्त्रीय परम्पराहरू विश्वव्यापी प्राज्ञिक मञ्चमा संवाद र विमर्शको विषय बनिरहेका छन् । विभिन्न सनातन विचारधाराबाट प्राप्त दार्शनिक ज्ञानलाई थप फैलाउनका लागि डा. तिमिल्सिनाले सन् २०१९ मा विमर्श फाउन्डेसनको स्थापना गर्नुभयो र त्यसैवेलादेखि उहाँले यस विश्वव्यापी फोरम माफर्त नियमित रूपमा पौरस्त्य ज्ञानधारा प्रवाहित गर्दै आउनुभएको छ ।

VIMARSHA FOUNDATION
ऋतं च सत्यं च

